Lars Zilliacus

Finska Hushållningssällskapets arkiv och skrifter

en källa för forskningen

VI

FINSKA HUSHÅLLNINGSSÄLLSKAPETS ARKIV OCH SKRIFTER

Finska Hushållningssällskapets arkiv och skrifter

En källa för forskningen

VI

Lars Zilliacus

Åbo Akademis förlag
Åbo 2006

CIP Cataloguing in Publication

Zilliacus, Lars
Finska Hushållningssällskapets arkiv och skrifter : en källa för forskningen / Lars Zilliacus. – Åbo : Åbo Akademis förlag.
6. – 2006.
ISBN 951-765-316-6

Redigering: Johanna Glader
Pärm: Tove Ahlbäck
Bildkälla: Finska Hushållningssällskapets arkiv

ISBN 951-765-316-6
ISBN 951-765-317-4 (digital)
Åbo Akademis tryckeri
Åbo 2006

Innehållsförteckning

Lars Victor Erik Zilliacus 5
Clas Zilliacus

Till läsaren 7

Om de större rovdjurens uppträdande, skadegörelse och bekämpande under slutet av 1700-talet och förra hälften av 1800-talet 11

Om gårdsbrukets avlönade arbetskraft 1797–1917 31

Om gårdsbrukets mekanisering under 1800-talet 69

Om gödsel, gödsling och jordförbättring från slutet av 1700-talet till början av 1900-talet 117

Om gårdsbrukets byggenskap från slutet av 1700-talet till början av 1900-talet 143

Om sjöfarten från bondeseglationens till isbrytarnas tid 165

Om synen på Finlands och på Finska Hushållningssällskapets ställning under slutet av vår svenska tid och början av vår kejsartid 193

Lars Victor Erik Zilliacus (Mohla 19.6.1912 – Åbo 28.2.2005)

Postumt fullbordas med detta band tryckversionen av Lars Zilliacus arkivpresenterande utgivningsprojekt. Projektet beskrivs i förordet till det första bandet av Finska Hushållningssällskapets arkiv och skrifter – en källa för forskningen (2002). I huvudsak behandlar förordet, i ordalag som trots försök till avmätthet röjer den värme med vilken författaren omhuldade sitt objekt, vad han kallar ”arkivets nyttiggörande”. Detta nyttiggörande igångsattes med en stencilserie som inleddes 1981 med ett häfte om några märkesmän från Sällskapets äldre tider. Serien har i den tryckta utgåvan fått en reviderad och mer hanterlig form och försetts med interna hänvisningar som gör helheten mer smidig att konsultera.

År 1976 hade de äldre delarna (–1918) av Sällskapets drygt femtio hyllmeter stora arkiv deponerats i Åbo Akademis bibliotek. Året innan hade Lars Zilliacus pensionerats från sin post som sekreterare vid FHS. Från 1948, året då han tillträdde posten, hade han beredvilligt assisterat Sällskapets arkivbesökande källforskare: han hade, står det i förordet, ”fått hjälpa dem som funnit vägen till arkivet att där finna vad de sökte.”

Till sin läggning och i sitt perspektiv på tillvaron var han själv historiker, en längdsnittsgranskare; det var han även av intresse för framtiden. Som pensionär brann han av iver att utföra ett andra dagsverke efter sin långvariga insats lantbruksrådgivningen till fromma. Han ville själv sitta vid arkivkällans rand och ge råd om hur man kunde forska i allt det som Sällskapets historia dukar upp från den tid då det var ett centralt initiativtagande organ på så många av modernäringens områden.

De stencilhäften som framföddes av det arbete som vidtog 1975 var försedda med ett memento, ett hovsamt formulerat sådant. De fick inte ”förta upptäckarglädjen, ahaupplevelsen av klarnande sammanhang. De fick inte säga sista ordet i ett forskningsprojekt, men gärna det första.” På denna punkt hade vi något av en åsiktsdifferens, min far och jag. Jag tyckte hans sätt att redovisa för FHS:s arkivresurser i sig var forskning som drivits långt nog. Det fick mig att befara att forskare som sökte sig till materierna skulle tycka att deras uppgift redan var utförd, åtminstone förd alltför långt för egen meritering. Detta talade vi ofta om och kunde också smått tvista om. I ett långt brev till mig vintern (9.2) 1981 utvecklas tanken om upptäckandets glädje.

> ”Hur kunna stimulera andra genom antydningar och synpunkter, utan att ge dem intrycket att grädden redan är skummad? Jag försöker göra det genom att låta förstå att det arkivet har att bjuda är nödvändiga bitar i det puzzlespel, som forskarna redan trott sig ha nästan färdigt. På så sätt hoppas jag att det skall bli begärligt att ta till för dem, som redan vet det mesta. Sedan har vi gruppen nybörjare. Jag skulle tro att det finns flere sådana som vill – och bland dem också flere sådana som kan – skriva, än sådana som har något att skriva om. De kanske kan få en aha-upplevelse och börja leta sig vidare från källa till källa. I mina förord brukar jag också peka på andra källor än arkivets, sådana som igen visar vidare. Men visst

> kan man tappa lusten att dricka ur en källa, om man ser att en annan just gjort det så det droppar ur skägget.”

Detta synsätt får kraftigt flankstöd i en för några år sedan utkommen skrift om de svenska hushållningssällskapens självkännedom och potential som forskningsresurs. I Olof Kåhrströms av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien utgivna *Regionala främjare av de areella näringarna under 200 år: Hushållningssällskapens historiker, periodiska skrifter och arkiv* (Stockholm 2002) anförs den aboensiska arkivpresentationen som något av ett föredöme: ”Det finns goda skäl för forskare kring de rikssvenska sällskapen att med viss avund betrakta detta utmärkta forskningshjälpmedel.”

Om Lars Zilliacus arkivorientering stimulerar beror det nog inte minst på att man så tydligt kan se hur det droppar ur skägget. Tillåt mig ytterligare ett citat ur ovan nämnda brev. Det skrevs av en sextioåttaåring som tänkte sig ha maximalt fem till tio skapande år framför sig; de blev tjugotre.

> ”När jag satte i gång skissade jag upp en önskelista. Sedan dess har det kommit flere rubriker till i nedre ändan än jag hunnit stryka av i den övre. Och innan jag blivit färdig med en sak har jag alltid fått stor lust att ta itu med följande, eller kanske med något som ännu inte alls har hamnat på listan. Just fick jag sockerbetsodlingens införande från trycket. Följande tror jag blir folkhälsan eller husdjurens hälsovård eller kanske lantmannagillenas förhistoria eller den lägre lantbruksundervisningens första skeden eller biskötseln eller silkesaveln eller ...”

Att synliggöra Finska Hushållningssällskapets arkiv var för Lars Zilliacus inte en fråga om att uttömma material utan om att urskilja ämnen, äventyret var ändlöst. Oerhört mycket blev gjort. Något blev ogjort. Ett exempel: hans sinne för skrået var stark och han hade gärna velat informera mer om vad arkivet vet berätta om vissa av hans företrädare på sekreterarposten. (För den i dag brukade benämningen direktör hade han föga till övers.) Han signalerade (i bd II: 87) att Olof Wibelius, Sällskapets förste sekreterare, sedermera som landshövding odödliggjord av Runeberg och Edelfelt, hade anspråk på ett eget häfte i stencilserien. Så gick det inte. Det sista han arbetade med var en text om Nils Henrik Pinello, en annan företrädare i ämbetet. Det gjorde han icke minst för att bistå sin son, som var intresserad av Pinellos historia som mångsysslare i kulturlivet i Åbo. Han ville bidra med en puzzlebit.

Hans sinne för sammanhang var starkt. Han ingick också själv gärna i dem. Med tillfredsställelse noterade han att den gravplats han valt ut åt sig på Skansen i Åbo ligger i närheten av ett antal förutvarande sekreterare vid Finska Hushållningssällskapet, rentav inom hörhåll. Jag vågar tro att det under mullen pågår samtal om modernäringens förkovran.

Clas Zilliacus

Till läsaren

Med föreliggande volym avslutas serien om Finska Hushållningssällskapets arkiv och skrifter. Det betyder inte att materialet därmed är uttömt, utan endast att min tid tar slut. Om jag som nybliven pensionär när arbetet år 1975 inleddes hade vetat att det skulle pågå i trettio år skulle serierna ha fått en mer systematisk uppbyggnad och en del upprepningar som nu besvärar den, hade undvikits.

Trots att den långa tid som ligger mellan stencilseriens inledande och volymseriens avslutande har gett mig möjligheter att komplettera min text är jag övertygad om att volymernas hänvisningar till arkivet inte har blivit heltäckande. Läsaren gör klokt i att inte begränsa sitt letande i arkivet till de angivna sidorna, utan i stället ströva vidare på egen hand i sin jakt på för sin forskning relevanta sakuppgifter. Väl vore om mina hänvisningar kan hjälpa läsaren att ringa in det revir där jakten kan väntas ge byte.

Denna sista volym i serien är av blandat innehåll. Den inleds med det första trevande häftet i stencilserien. Häftet gällde ett så begränsat tema som de större rovdjurens förekomst och skadegörelse och var avsett som ett pilotprojekt för det då nyss påbörjade arbetet. De följande redogörelserna i volymen har tillkommit efter det att stencilserien år 1999 nedlades. Fyra av dem gäller gårdsbruket. Den femte belyser sjöfarten från bondeseglationens till isbrytarnas tid. Volymen avslutas med en redogörelse avsedd att visa hur de redovisade källorna också kan belysa inte bara sällskapets utan landets ställning under ett grundläggande skede i vår historia.

För att volymen skall kunna utnyttjas fristående återges här tidigare givna förklaringar till de i boken inom parentes anförda hänvisningarna till arkivet och de tryckta skrifterna.

Hänvisningarna till arkivet upptar serie, band eller mapp och sida eller nummer. I somliga band är inte sidorna, utan bladen numrerade. Opaginerade sidor anges då med föregående sidas nummer följt av ett b. Somliga band saknar paginering. I dem kan uppgifterna lokaliseras genom att datum eller nummer angivits. Många hänvisningar gäller protokoll. I dessa hänvisningar står P för sällskapets plenum, BU för beredningsutskottet, U för det utskott som efterträdde BU samt St för bestyrelsen eller styrelsen, vilka i sin tur efterträdde U som sällskapets ledande organ. EU står för ekonomieutskottet, FU för det för lantbruksinstitutets förvaltning tillsatta utskottet, PU för potatisutskottet, RU för redskapsutskottet, SU för slöjdutskottet, VU för vaccinationsutskottet och ÅU för åkerbruksutskottet. BS hänvisar till den i arkivet ingående Böckerska samlingen.

Hänvisningarna till de tryckta källorna kräver färre kommentarer. Med Dagboken avses det medlemsblad som sällskapet utgav åren 1800–1803: *Utdrag*

af Kongl. Finska Hushållnings-Sällskapets Dagbok. Underrättelser avser Dagbokens efterföljare: *Underrättelser från Kongl./Kejserl. Finska Hushållnings-Sällskapet*. Sällskapets årsböcker kallades länge *Redogörelse*. Berättelserna för åren 1855–1869 intogs i fjärde till sjätte tomen av sällskapets Handlingar och *Handlingar* förblev namnet på årsberättelserna till år 1904, då namnet blev *Årsberättelse*.

Jag vill avsluta mitt arbete med att tacka överbibliotekarierna vid Åbo Akademi under den tid arbetet pågått för deras intresse och stöd. Mitt tack når inte längre professor Olof Mustelin som var med om att utforma tanken på arbetet. Särskilt tacksam är jag doktor Tore Ahlbäck som gett resultatet av arbetet en tryggad framtid i bokform.

Till sist men främst vill jag tacka fil. mag. Johanna Glader som under hela den tid arbetet med den tryckta volymserien pågått med stor omsorg skött redigeringen av volymerna och genom sina påpekanden och förslag avhjälpt brister och positivt påverkat resultatet av mitt arbete.

FINSKA
HUSHÅLLNINGSSÄLLSKAPETS ARKIV OCH SKRIFTER
SOM KÄLLA FÖR FORSKNINGEN

1

Om de större rovdjurens uppträdande, skadegörelse och bekämpande under slutet av 1700- och förra hälften av 1800-talet

Av
Lars Zilliacus

Åbo 1977

Innehållsförteckning

1 FRÅGAN OM DE STÖRRE ROVDJURENS HÄRJNINGAR OCH BEKÄMPANDE I ÄLDRE TIDER TARVAR YTTERLIGARE BELYSNING 15

2 HUSHÅLLNINGSSÄLLSKAPETS KARTLÄGGNING AV ROVDJURENS UPPTRÄDANDE OCH SKADEGÖRELSE 16

2.1 TILL SÄLLSKAPET INLÄMNADE MEMORIAL OCH LIKNANDE 16
2.2 GENOM KORRESPONDENTERNA INSAMLADE UPPGIFTER 17
2.3 SOCKENBESKRIVNINGAR 19
2.4 RESEBERÄTTELSER 20

3 ÅTGÄRDER FÖR ROVDJURENS BEKÄMPANDE 20

3.1 STRÄVAN ATT FÅ FRAM UPPLYSNINGSMATERIAL 20
3.1.1 Prisskrifter 21
3.1.2 Andra framställningar av enskilda 22
3.2 UPPLYSNINGSVERKSAMHET 22
3.3 HEDERSBELÖNINGAR 23
3.4 SKOTTPENGAR 25
3.5 SKALLGÅNGSREGLOR 26
3.6 ÅTGÄRDER FÖR ANORDNANDE AV JAKT 27

4 HERDAR OCH HUNDAR TILL SKYDD FÖR KREATUREN 28

5 FÖRSLAG OM FÖRSÄKRINGSBOLAG 28

1 Frågan om de större rovdjurens härjningar och bekämpande i äldre tider tarvar ytterligare belysning

Med de större rovdjuren avses här björn, varg, lo och järv. Under den tid, som denna utredning avser, talade man ofta om ”odjuren”, utan att skilja på arterna. Tidens språkbruk går igen i utredningen.

De flestas föreställning om de större rovdjurens uppträdande och skadegörelse i äldre tider torde hos oss starkt ha påverkats av de mångomtalade vargåren 1877–1882. Då uppträdde ju plötsligt människoätande vargar i vårt land och det därtill främst i landets äldsta kulturbygder, i Åbo och Björneborgs län. De åren tog vargen här ett drygt tjugutal barn. Till människooffren kom givetvis materiella skador.

För dessa hemsökelser och för de reaktioner de framkallade har Pentti Mäensyrjä på basen av samtida tidningsnotiser detaljerat redogjort i sin bok *Hukka huutaa* (1974, s. 9–36). Fylligast har vargen som hot mot människan i våra kulturbygder under 1800-talet behandlats av Jouko Teperi i hans år 1977 utgivna bok *Sudet Suomen rintamaiden ihmisten uhkana 1800-luvulla* (Historiallisia tutkimuksia 101), samt i en uppsats ”Susi ongelmana Suomessa 1800-luvulla”, införd i *Historiallinen Aikakauskirja* 1976 (s. 311–325).

Vargarnas härjningar bragte sinnena i svallning och myndigheterna sparade varken på materiella eller på personella resurser för att hastigt och en gång för alla få vargfrågan ur världen. Ansträngningarna kröntes med framgång och inom ett årtionde hade vargplågan gått till historien. Innan seklet gått ut hade också de övriga större rovdjuren trängts undan från våra kulturbygder och frågan om ”odjurens utdödande” började småningom ses också ur naturskyddets synpunkt.

Teperi skildrar hurusom vargarnas barnarov väckte en opinionsstorm, som gjorde det lätt att genomdriva de åtgärder från statsmaktens sida, som bragte vargplågan till ett brått slut. Det är naturligt att denna branta kulmination kommit att prägla senare släktleds föreställningar om odjurens uppträdande under äldre tider. Om det stod så här till ännu på 1880-talet, har man sagt sig, huru måste det inte ha varit i ännu äldre tider? Likväl utgick man från undantagsförhållanden.

Bristen på samtida, tillförlitliga källor gör det givetvis svårt att få fram en nyanserad bild av de större rovdjurens uppträdande, skadegörelse och bekämpande under äldre tider. Teperi håller sig till 1800-talet och hans källor börjar flyta allt rikligare ju längre fram mot problemets upplösning han för sin redogörelse. Sakliga uppgifter om rovdjurens härjningar i vårt land från slutet av vår svenska tid fram till 1870-talet ävensom uppgifter om samtidens uppfattning därom har framlagts av Arvo M. Soininen i hans år 1974 utgivna bok *Vanha maataloutemme* (Historiallisia tutkimuksia 96, s. 218–220). Han försöker kalkylera fram de materiella skadornas absoluta och relativa betydelse och kommer till att den ojämnhet, med vilken rovdjuren och deras skadegörelse uppträdde, låtit odjursfaran framstå som större än vad den totalt sett kan ha varit.

En till stor del outnyttjad källa till kunskap om de större rovdjurens härjningar och bekämpande i äldre tider ligger i Finska Hushållningssällskapets arkiv och skrifter. Soininen nämner dem bland sina källor och Teperi anför på ett tiotal

ställen uppgifter ur *Suomen Huoneenhallituksen Sanomia* för åren 1852 och 1853. Sistnämnda år ingick där en uppsats ”Suomen maan Pedot”, fördelad på numrorna 9–11 och 14–17. Ingen har emellertid hittills i någon större utsträckning öst ur den rika källa sällskapets arkiv och skrifter erbjuder också den, som vill forska i nu ifrågavarande ämne.

I det följande framläggs en översikt av hurudana sakuppgifter denna kunskapskälla erbjuder och anges uppgifternas plats i sällskapets arkiv och skrifter. Att utredningen ej förts längre än till senare hälften av 1800-talet, kommer sig främst av att temat då börjar få en allt fylligare belysning i lättare tillgängligt, tryckt källmaterial, samvetsgrant redovisat i Teperis hänvisningar till de av honom utnyttjade källorna.

2 Hushållningssällskapets kartläggning av rovdjurens uppträdande och skadegörelse

Sällskapet var angeläget om att på olika sätt skaffa sig uppgifter om rovdjurens uppträdande och skadegörelse på olika håll i landet. De i olika sammanhang erhållna uppgifterna kompletterar varandra. De materiellla skadorna var betydande. Endast i undantagsfall gavs uppgifter om att rovdjur skulle ha antastat också människor (BS 17 s. 139).

2.1 Till sällskapet inlämnade memorial och liknande

Samma dag som sällskapet stiftades, den 1 november 1797, daterade dess ordförande och sekreterare ett upprop Till Finska Allmänheten (D II 1 s. 145). Det publicerades i *Åbo Tidningar* första nummer för år 1798 och lät bland annat veta, att sällskapet med nöje och aktning ville emottaga alla de avhandlingar, rön, upptäckter och mekaniska uppfinningar rörande hushållningen och handaslöjderna, som respektive medborgare behagade sällskapet meddela och till sällskapets sekreterare insända.

Knappt ett halvt år senare, den 11 juni 1798, fick tidningens läsare ta del av uppgifter om antalet husdjur av olika slag, som sommaren 1797 förlorats genom rovdjurens i Hvittis. Uppgifterna hade insänts till Hushållningssällskapet av kyrkoherden Daniel Idman (D XIV 1 s. 4–, 9 sidor) och gavs i tabellform, skilt för moderkyrkan med Keikiö samt för Wambula och Kauvatza. Till dem fogades senare bya- och gårdsvis givna uppgifter för året 1798. För året 1797 upptog tabellen 80 hästar, 63 oxar, 99 kor, 359 får, 170 getter och 110 svin.

I sin kommentar till tabellen konstaterade sällskapet att därav syntes hurusom ”rovdjurens härjning i vårt för så många förstörelser blottställda land, ännu i dag är en av dess största plågor”. Vidare sade sig sällskapet önska att riktiga och omständliga uppgifter av liknande art måtte insändas också från andra orter.

Från Pälkäne pastorat insände pastor Gustav N. Idman byavis givna uppgifter för år 1798 (D XIV 1 s. 1–, 3 sidor). De angav ej blott antalet förlorade husdjur av olika slag, utan även hur många av dem som tagits av björn, hur många av varg och hur många av räv. Vidare meddelades att skadorna värderats till 815 riksdaler 32 skillingar, medan enligt bevillningslängden blott 578 riksd. 29 sk. utbetalats i skadeersättning.

Från Urdiala insändes en förteckning för år 1798 (D XIV 1 s. 3) visande hur många djur av olika slag, som fallit offer för björn eller varg, och vidare hur många som förlorats genom boskapssjuka. Tabellen ser ut så här:

	Hästar	oxar	kor	ungnöt	kalvar	får	getter	svin
björn	16	6	26	7	4	10	23	2
varg	2	-	2	3	16	61	27	21
boskapssjuka	39	30	63	29	59	135	17	27

Också från Längelmävesi jämte Kuorevesi kapell finns uppgifter i samma band (D XIV 1 s. 10). De gäller totala antalet husdjur av olika slag, som år 1799 dödats av rovdjur. De i det föregående nämnda uppgifterna om odjurens skadegörelse infördes på s. 9–11 i *Utdrag av Kongl. Finska Hushållnings Sällskapets Dagbok* för år 1801, i samband med redogörelsen för plenum den 15.12.1800. Samtidigt återgavs av kyrkoherde Mollin i Karkku och av häradshövding Brotterus från Pargas lämnade uppgifter. Sist nämndes i *Dagboken* av kyrkoherde Frosterus insända uppgifter från Pudasjärvi. De hade varit före redan vid plenum den 1.12.1798 (A I 1 s. 101 § 5) och den 1.2.1799 (A I 1 s. 115 § 11), då sällskapet på beredningsutskottets förslag beslöt att Frosterus avhandling skulle publiceras. Uppsatsen ingår i den år 1803 tryckta första tomen av *Kongl. Finska Hushållnings-Sällskapets Handlingar* på s. 256–263 under rubriken ”Om odjuren i Pudasjärvi”. På sidan 103 i *Dagboken* för år 1801 anföres av prosten Joh. Frosterus vid plenum den 15.6.1801 (A I 3 s. 131 § 4) anmälda uppgifter från Sotkamo om hur många djur av olika slag, som hemmansbrukare vid ryska gränsen i Kuhmoniemi kapell genom björn förlorat åren 1798 och 1800. – Frosterus byavis lämnade uppgifter ingår på sidan 180 i band D IV 2.

2.2 Genom korrespondenterna insamlade uppgifter

De i det föregående nämnda uppgifterna om rovdjurens härjningar hade insänts av för saken särskilt intresserade. För att systematiskt och fortlöpande få insamlade uppgifter belysande de lokala förhållandena i olika delar av landet utsåg sällskapet den 15 april 1800 korresponderande ledamöter, 17 på landsbygden och 20 i städerna, samt angav vad de borde beakta i sina kvartalsrapporter till sällskapet. Till dessa ämnen hörde ”de å boskapen av odjur förorsakade skador till mängd och värde”. – För detta beslut redogörs på sid. 67–71 i *Dagboken* för år 1800.

Utdrag ur de första korrespondent-rapporterna publicerades redan samma höst, icke som sammanställningar punkt för punkt, utan skilt för olika orter. Sålunda ingår i Dagboken för år 1800 uppgifter om odjuren på följande sidor: Karkku s. 172, Padasjoki s. 176 och Åland s. 168–169. De följande åren publicerades utdragen så, att uppgifter från olika orter om samma sak anfördes efter varandra. Uppgifterna om odjuren återfinns i de olika årens *Dagböcker* på följande sidor:

1801 : Uskela s. 57, Viitasaari s. 56
1802 : Hinnerjoki s. 77, Ilmola, Viitasaari och Åland s. 78
1803 : Ilmola s. 96, Nagu s. 101, Sodankylä s. 96, Tavastehus s. 101 och Åland s. 99–100.

Därmed upphörde *Dagboken* att utkomma. I stället lovade sällkskapet genom *Åbo Tidningar* hålla sina medlemmar fortlöpande underkunniga om vad det i ett

eller annat avseende trodde förtjäna deras uppmärksamhet. Korrespondenternas rapporter torde emellertid ej ha införts i tidningarna.

I sin hösten 1803 insända rapport från Muhos gav G.N. Appelgren uppgifter om rovdjursskador (D XIII 5 A s. 43).

År 1807 började sällskapet utgiva *Underrättelser från Kongl. Finska Hushållnings Sällskapet*. De trycktes ej alla år och upphörde med det år 1826, då de omedelbart efterträddes av *Tidning för Landthushållare*, utgiven av sällskapets sekreterare C.C. Böcker. dess sista nummer trycktes år 1831. I dessa publikationer infördes också sammandrag av korrespondenternas berättelser. Deras uppgifter om odjurens skadegörelser återfinns på följande ställen och gäller nedannämnda orter:

N:o 6/ 1817 s. 71–72	Idensalmi, Kalajoki, Kelviå, Lochteå och Viitasaari
N:o 7/ 1817 s. 72	Borgå, Sagu, Tammela och Viitasaari
N:o 9/ 1819 s. 81–82	Borgå, Euraåminne, Idensalmi, Jokkas, Karlö, Kemi, Kuortane, Kuusamo, Pudasjärvi, Sagu, Tohmajärvi och Viitasaari
N:o 3/ 1823 s. 109–110	Idensalmi, Laukas, Pudasjärvi, Tammela och Åland
N:o 6/ 1824 s. 111–113	Halikko, Idensalmi, Ilmola, Ingå, Kalajoki, Kemi, Laukas, Rautalampi, Sagu och Tammela
N:o 7/ 1826 s. 126	Idensalmi, Ijo, Ilmola, Kangasniemi, Laukas, Paldamo, Pungalaitio, Rautalampi och Åland
N:o 8/ 1826 s. 80, 81, 100	Lemo, Sagu och Valkjärvi
N:o 3/1829 s. 15	Karlö, Lochteå och Tammela

Korrespondenternas berättelser finns ej samlade i arkivet. Ett undantag utgör perioden 1817–1823. För den finns årligen ifyllda tryckta frågeformulär, samlade i band D IV 6. En av punkterna i formuläret gällde skador av rovdjur. I många formulär har denna punkt ej fyllts i, vilket måhända får uppfattas så, att nämnvärda skador ej ansetts ha förekommit. Följande tabell visar från vilka orter formulär föreligger. – Till en del har formulärens uppgifter införts i *Underrättelserna*.

	1817	1818	1819	1820	1821	1822	1823
Åland							
Jomala	-	16b	42	62	81	100	114
Saltvik	5	-	-	-	-	-	-
Åbo & B:borgs län							
Halikko	-	15a	39	59	78	97	111
Lemo	1	13	37	57	76	95	109
Sagu	2	14	38	58	77	96	110
Euraåminne	4	16a	-	-	-	-	-
Nylands län							
Borgå (skär)	-	18	41	61	80	99	113
Sjundeå	-	17	-	-	-	-	-
Tavastehus län							
Tammela	3	15b	40	60	79	98	112
Tuulos & Hauho	-	19	43	63	82	-	-

Mellersta Finlands län							
Laukas	-	22–23	45	64	83	101	-
Viitasaari	6-b	24	46	65	84	102	115
S:t Mickels län							
Jockas = Juva	7	-	47a	-	-	-	-
S:t Mickel	-	25	-	-	-	-	-
Kuopio län							
Idensalmi	9–10a	27–28	50–51	69	88–89	104	116
Norra Karelens län							
Ilomants	-	20	44	-	-	-	-
Tohmajärvi	6a	21	-	66	-	-	-
Vasa län							
Ilmola	8	26	48	68	85	103	117
Kuortane	-	29	-	-	-	-	-
Uleåborgs län							
Ijo	-	32	52	71	86	105	-
Kalajoki	12	30	49	70	90	106	-
Kuusamo	-	33	55	73	93	-	-
Limingå	-	-	47b	67	87	-	-
Paldamo	11	31	54	72	92	108	120
Pudasjärvi	10b	35	53	74	91	107	119
Lapplands län							
Kemi	-	36	56	75	94	-	-

Från Ingå finns en på läsförhören 1824 gårdsvis uppgjord förteckning över rovdjursskador under föregående år. Förteckningen hade insänts av bataljonspredikanten E.G. Tihl (D V 11 s. 200 och BS 18 A s. 22).

2.3 Sockenbeskrivningar

Vid sällskapets plenum den 2 januari 1798 (A I 1 s. 23 § 5) uppläste sekreteraren Olof Wibelius ett av honom författat memorial om nödvändigheten av tillförlitliga och fullständiga ekonomiska beskrivningar över alla socknar i Finland. Tanken mottogs med gillande och en 8-manna arbetsgrupp tillsattes för att överväga utarbetandet av en enhetlig plan för dessa beskrivningar. Resultatet blev att professor Gabriel Bonsdorff utarbetade en sådan plan och att denna försågs med ett av professor Jacob Tengström skrivet företal. Vid plenum den 1 maj samma år (A I 1 s. 45 § 6) godkändes planen och företalet till tryckning. Planen utkom ännu samma år i 1.000 exemplar och omfattar jämte företalet icke färre än 58 sidor. Av de många frågorna gällde ingen direkt odjurens uppträdande eller omfattningen av deras skadegörelse. På sidan 41 frågas emellertid på tal om betesgången vilka rovdjur, som brukar göra den största skadan samt på vilket sätt odjuren bekämpas. Frågor om jakten ställdes även under rubriken Djurfängen på s. 50–51, där det också frågas huruvida man funnit att björnar och andra odjur gör största skadan, då mycken åska är i rörelse.

Redan vid plenum den 1.2.1799 antecknades att sällskapet fått emottaga beskrivningar över Närpes, Karkku och Pargas. Tyvärr har jag ej kunnat återfinna dem i arkivet. Däremot finns från denna tid i band D VII 1 knapphändiga

beskrivningar över Kannus, Karis, Kemi, Kyrö, Limingå, Lochteå, Loppis, Nykyrka, Padasjoki, Pudasjärvi, Pälkäne, Rautalampi, Vesilax och över norra delen av Savolax härad.

Uppgifter om skadedjuren finns från Vesilax och från Pudasjärvi (D VII 1 s. 30 b och 52 b) och år 1825 från Vörå och Bjärnå (D VII 4 s. 27 och 49).

Om rovdjurens uppträdande i Korsholm finns uppgifter i en av sockenskrivaren G. Sundvik år 1817 insänd redogörelse (D XXIII 6 s. 76 b).

År 1822 inbegärde sällskapet uppgifter från olika håll om bland annat jakt och fiske och fick då besked om skadedjuren i Klemis (Underrättelser 8/1826 s. 73). År 1823 inlämnade Wolter af Pettersen en beskrivning över Kimito socken och berättade då också om vargar och loar (Underrättelser 5/1824 s. 35).

2.4 Reseberättelser

Redan tidigt yrkades att sällskapet skulle skaffa sig säker kännedom om förhållandena i landets olika delar genom att sända ut resande med uppgift att på ort och ställe insamla sakuppgifter. Ett sådant i ett anonymt memorial framlagt yrkande behandlades vid plenum den 1.8.1800 och återgavs i Dagboken för samma år (s. 145–146). Sällskapet fann förslaget gott, för så vitt man kunde finna en för uppgiften lämplig person, och beslöt att i förväg utarbeta en instruktion (s. 155–156).

Sällskapets första resande ombud utsändes hösten 1801. Deras egentliga uppgift var emellertid att lära allmogen att efter sommarens svåra missväxt fylla sitt näringsbehov med islandsmossa och annat som naturen erbjöd. Uppgifter om odjuren lämnade de ej.

Åren 1814 och 1815 företog läkaren H. Deutsch på sällskapets försorg resor i norra delen av Uleåborgs län. Hans ekonomiska anteckningar under dessa resor ingår i den år 1819 tryckta tredje tomen av sällskapets *Handlingar* (s. 263–407). Uppgifter om odjurens skadegörelse finns på s. 289 och 303–304 samt i fråga om Kajana härad på s. 386. År 1815 företog sällskapets sekreterare Böcker en liknande resa i Vasa län. Hans ekonomiska anteckningar från denna resa infördes i sällskapets *Underrättelser* n:o 1/1823 s. 32–78, n:o 2/1823 s. 1 –52, n:o 3/1823 s. 1–32 samt härtill hörande tabeller i n:o 4/1824 s. 87–94. Förgäves letar man i dessa anteckningar efter uppgifter om odjurens skadegörelser.

3 Åtgärder för rovdjurens bekämpande

3.1 Strävan att få fram upplysningsmaterial

År 1800 framlade A.J. Winter ett vidlyftigt memorial om hushållningens upphjälpande och ägnade där (D IV 2 s. 88 b) ett eget avsnitt åt odjuren. Memorialet gav J. Tengström anledning till reflektioner där skadedjuren likaså fick ett eget avsnitt (D IV 2 s. 158 b). Vid utskottsbehandlingen av memorialen efterlystes upplysning och uppmuntran vid rovdjurens bekämpande (A I 2 s. 305 – BU § 2/23.9.1800 och A I 3 s. 265 – BU § 1/11.3.1801).

När sällskapet i sin *Dagbok* för 1801 (s. 9–13) gav en översikt av rovdjurens härjningar på olika håll i landet, redogjorde det samtidigt för vad som gjorts och för vad som kunde göras för att sätta en gräns för deras skadegörelse. Sist sades:

”Men om till alla dessa och flere skadedjurs utödande någon i vårt land har sig bekanta andra lätta och beprövade utvägar, önskade sällskapet att därom erhålla snar och fullständig underrättelse, och ville med nöje bidraga till allmännare utspridande av kunskapen därom.”

Då sällskapet senare samma år i *Dagboken* (s. 103) lade fram Frosterus uppgifter från Sotkamo, tillade det: ”Sällskapet, som ännu icke fått emottaga några uppgifter om utrotandet av våra landsplågare odjuren, förnyar ännu en gång sin därom förut gjorda anhållan.”

3.1.1 Prisskrifter

För att få fram grundligt genomtänkta förslag till lösandet av olika problem hade sällskapet årligen framställt prisfrågor till besvarande. Denna utväg prövades också när det gällde att finna på medel för odjurens utödande. Frågan uppställdes vid årsplenum den 1.11.1803 och lydde: ”Vilka anstalter till utrotande av varjehanda odjur äro, för Finlands särskilda trakter, de tjänligaste att vidtaga? Och huru kunna de både lättast och säkrast bringas till även beständig och allmän verkställighet? Vad kan vid de för detta ändamål i lag och författningar påbjudna utvägar vara att erinra? Och om allmänna skallgångar i socknarna än skulle finnas nyttiga, huru böra de då så inrättas, att de svara emot ändamålet?”

Frågan borde besvaras före maj 1805. Uppgifter om saken infördes i *Åbo Tidningar* n:o 96/1803 och naturligtvis i sällskapets *Dagbok* (s. 164–166) samt i dess årsbok (s. 34–36). I *Dagboken* och i årsboken hänvisade sällskapet till de åtgärder som vidtagits av dess förebild, Patriotiska Sällskapet. Detta hade i sin *Hushållnings Journal* för april och maj 1789 infört professor Samuel Ödmans svar på en liknande prisfråga och nu ånyo uppställt en fråga: ”Vilka allmänna anstalter kunna anses vara de bästa och säkraste till utödandet och förminskande av vargar?”

Hushållningssällskapets prisfråga uppställdes enligt beredningsutskottets förslag (A I 5 s. 192 och 297). När tävlingstiden gick ut hade fem svar inlämnats. För sin bedömning (A I 7 s. 137 och 179 – P § 7/15.10 och BU § 1/29.7.1805) av dem redogjorde sällskapet i sin årsbok (Redogörelse 1802– s. 34, 1803– s. 13 och 1804 s. 26). Intet av de fem svaren ansågs berättigat till guldmedalj, men två av dem ansågs värda silvermedalj. Den ena medaljen tillföll kapellanen C.J. Nordling i Uleåborg. Hans skrift, n:o 2, omfattar 16 sidor och ingår i band D VI 4, s. 283–. I samma band ingår de tre icke prisgilla tävlingsskrifterna, n:o 1 om 5 sidor, s. 276–, n:o 3 om 4 sidor, s. 291– och n:o 5 om 4 sidor, s. 296–. Den andra prisbelönade skriften upptages i årsboken under n:o 4 och visade sig vara författad av majoren J.N. Stålhane från Esbo. Den omfattade 16 sidor + 1 ritning och ingår i band D VI 1 s. 149–, medan det brev där författaren ger sig till känna ingår i band D VI 4 s. 314–.

En närmare presentation av tävlingens resultat gavs först år 1824 i sällskapets *Underrättelser* n:o 6, s. 56–79. Stålhanes prisbelönta skrift infördes i sin helhet på s. 61–79 och ritningen av en varggård som bilaga efter s. 126. – Då hade Böcker granskat och kommenterat prisskrifterna (BS 17 s. 38).

3.1.2 Andra framställningar av enskilda

Redan innan sällskapet utlyste sin prisfråga hade några av dess ledande män framställt reflexioner i frågan. I ett memorial av den 1.5.1800 påtalade A.J. Winter (D IV 2 s. 72–) på tal om odjuren (s. 88 b–, 3 sidor) att lagens möjligheter ej utnyttjades och att skottpengar ej utbetalades. Mera kortfattat berördes frågan om odjuren i Jacob Tengströms (D IV 2 s. 127–) vidlyftiga reflexioner, där odjuren nämnes på sidan 158 b.

I brev av den 14.1.1801 lovade J.J. Dreilich (D IV 4 s. 130–) sända en ritning till en varggård och i sällskapets protokoll antecknades under § 10/2.2.1801 (A I 3 s. 50) att Dreilich meddelat att han ännu ej var färdig med de artificiella djurlätena för sin varggård. I band D IV 4 s. 222– ingår också en 3 sidor lång, odaterad och osignerad promemoria om införskrivande av björnhundar från Hälsingland eller Pommern och säges att skallfogden i Tammela veterligen hade björnhund. I samma band (D IV 4 s. 349–) ingår vidare ett den 13.5.1807 inkommet, 14 sidor lång manuskript ”Medel att förgöra och döda vargar. Samlade och utgivna år 1805”. Enligt diariet (C I 2 s. 256) hade manuskriptet inlämnats av Winter.

Så sent som år 1871 fick sällskapet från Nykyrka socken uppgifter jämte ritning gällande vargjakt och varggropar (D XXIV 18 s. 232). Uppgifterna lämnades obeaktade (A I 66 – St § 10/28.10.1871).

3.2 Upplysningsverksamhet

Förvånande sparsamt och långsamt lät sällskapet de lärdomar det inhämtat inflyta i sina skrifter. Lika förvånande är att det influtna materialet ej i högre grad bearbetades innan det gavs ut.

Upplysningar om odjuren och deras bekämpande infördes givetvis främst i sällskapets egna skrifter: i dess årsredogörelser, i dess *Dagbok* (t.ex. 1801 s. 11–13), i dess *Underrättelser* och i dess *Handlingar*. Här må närmast för översiktens skull än en gång hänvisas till Frosterus uppsats om odjuren i Pudasjärvi, införd 1803 i *Handlingar* 1 s. 256–263, samt till Stålhanes i *Underrättelser* 6/1824 s. 61–79 införda prisskrift, försedd med en redaktionell anmärkning. Skriften föregås av en redogörelse (s. 56–60) för vad sällskapet inhämtat ur de övriga prisskrifterna och ur Samuel Ödmans skrift.

När sällskapet nedlade sin Dagbok, lät det i sin år 1804 tryckta årsbok veta att det ”med vederbörandes samtycke vidtagit den utväg, att i *Åbo Tidningar* formera, för sina underrättelser, en stående artikel, som, utan att vara bunden till viss tid eller vidd, meddelar det huvudsakliga av vad sällskapet i ett eller annat avseende tror förtjäna dess landsmäns uppmärksamhet”. Snart nog fick tidningens läsare ta del av en ”Beskrivning på varggårdars anläggning och skötsel”. Den var författad av hovjägmästaren J.L. von Greiff och fyllde nära nog hela tidningen för den 22.2.1804. Uppsatsen var försedd med en not, som lät veta att beskrivningen publicerats föregående år i Stockholm att den förtjänade att läsas och följas i ett land, där odjuren, kanske talrikare och djärvare än på något annat ställe, nästan obehindrade få plundra lantmannens ladugårdar.

Beslut om att införa uppsatsen i *Åbo Tidningar* hade fattats vid sällskapets plenum i januari (A I 6 s. 47 § 5,4/20.1.1804, då man diskuterat anstalters vidtagande emot odjuren: ”Ibland dessa boskapsavelns fiender och förstörare hade i synnerhet vargarna dessa senare åren blivit både talrika och glupska och emedan

utvägarna att dem utrota i allmänhet äro lika ofullkomligt kända som illa verkställda samt sällskapet i ”Greiffs beskrivning” funnit en lätt och föga kostsam metod att dessa skadedjur utöda, så beslöts att denna avhandling skulle i *Åbo Tidningar* avtryckas.”

År 1803 hade sällskapet på den svenska vetenskapsakademiens framställning beslutit förse de finska almanackorna med sådana avhandlingar, som för allmogens i storfurstendömet behov och upplysning kunde anses tjänliga. Vid plenum den 1 februari 1804 (A I 6 s. 53 § 1,3) fann sällskapet att Greiffs avhandling borde nyttiggöras också på finska och beslöt låta översätta den och sända den till vetenskapsakademien. Uppsatsen ingår i 1806 års almanack under rubriken ”Neuwo Sudentarhain rakendamiseen ja ruokkomiseen”.

Till den finska allmänheten vände sig sällskapet också med sin 1851–1853 utgivna tidskrift *Suomen Huoneenhallitusseuran Sanomia*. Där ingick (1852 s. 410) ”Suden penikkain pyytämisestä”. I artikeln gavs råd om hur vargens lya kunde uppspåras. En av ungarna borde levande hängas i ett träd för att med sitt gnyende locka varghonan till sig, då också den kunde dödas.

I tidskriftens sista årgång ingår en genom flere nummer löpande uppsats ”Suomen maan pedot”. Den behandlar också de små rovdjuren. De skador som de större rovdjuren åstadkommit år 1850 uppskattas till ett värde av 75 000 silverrubel. Uppsatsen ger råd i rovdjurens bekämpande och nämner i förbigående att vargskall inte anordnas i Finland (s. 132).

3.3 Hedersbelöningar

Den 2 april 1798 vände sig sällskapet till Finska Allmänheten med ett upprop, som inleddes med orden : ”Ibland de medel, som Kongl. Finska Hushålls-Sällskapet funnit tjänliga att vidtagas till befrämjande av sällskapets föremål: Lantbrukets uppkomst samt slöjders och näringars tillväxt, har sällskapet ansett allmänhetens uppmuntran till idoghet och omtanke, genom tjänliga belöningar otvivelaktigt intaga ett rum.” Samma dag beslöt sällskapet låta slå en belöningsmedalj. Som ringare form av belöning gavs silverbägare eller -skedar.

Även om odjurens utödande inte särskilt nämndes i sällskapets upprop, ansågs också sådana meriter värda att belönas. Ett av landsjägaren på Åland, E. Fogelholm, i memorial av den 3.10.1801 (D IV 4 s. 153) väckt förslag om att sällskapet uttryckligen skulle lova att med silvermedalj belöna dem, som utom skallgång på ett år fångat 10–12 stora vargar, och med guldmedalj dem som fångat dubbelt så många, gillades emellertid ej av sällskapets beredningsutskott (A I 3 s. 341, § 7/28.10).

För att sällskapets belöningar skulle fylla sin uppgift att fästa uppmärksamheten vid föredömliga exempel, måste de utdelas på ett uppseendeväckande sätt. Ofta skedde det i kyrkan efter slutad gudstjänst. Lika viktigt var att de belönade allmänt erkändes vara väl värda sin belöning. För den skull fordrade sällskapet att varje framställning om belöning skulle åtföljas av en noggrann utredning. Ansökningshandlingarna finns i behåll. I protokollen anförs utöver besluten om belöning och deras motivering stundom även allmänna reflexioner.

Fram till år 1870 beviljades åtminstone följande belöningar för odjurens utrotande. I många fall hade de belönade emellertid också andra meriter.

– 1801 Bonden Mårten Henricsson Kitunen från Ruovesi socken och Virdois kapell silvermedalj för att han inom en tid av 22 år skall dödat åtminstone 130 gamla björnar och åtskilliga ungar (D VIII 1 s. 99 och A I 3 s. 102 och 271).
– 1805 Bröderna Johan och Matts Mårtensson Penttilä från S:t Mårtens socken, den förre hattband av silver och 10 riksdaler, den senare silvermedalj (D VIII 13 s. 26– och A I 7 s. 61, 154, 167 och 192). Om medaljens överlämnande ingick notis i *Åbo Tidningar* den 3.5.1806.
– 1807 Bonden Anders Andersson Pafvo från S:t Mårtens socken och Koskis kapell silvermedalj för 7 vargars dödande (D VIII 13 s. 82– och A I 9 s. 43 b och 75 – §8/15.4 och §5/30.1.1807).
– 1808 Bonden Petter Jöransson Pydysmäki Alanen från Ruovesi socken och Kuru kapell fick nöja sig med 20 riksdaler för 10 björnar (D VIII 13 s. 256, A I 9 s. 44 och 82b – §2/2.5.1807 och BU § 5 /12.5.1807 samt A I 10 s. 53 – § 5/23.2.1808).
– 1808 Torparen Jacob Jacobsson Elfva och hans måg Jacob Jacobsson Leppä från Mustiala i Tammela belönades båda med silvermedalj för 19 björnar (D VIII 2 s. 213 och D VIII 13 s. 199 samt A I 10 s. 11 § 9/15.1.1808 s. 50 b och BU § 4/11.12.1807). Medaljerna överlämnades av Nils Tolpo den 18.6.1809 i Tammela kyrka.
– 1821 Skallfogden Simon Willman från Tammela, som under 30 år fällt 76 björnar och 10 stora vargar samt 90 ungar, belönades med silvermedalj (D VIII 8 s. 114– och A I 17 s. 55 b och 137 b – § 9.25/2.5 och BU § 1.29/5.4.1821).
– 1832 Bonden Erik Johan Mickelsson Heinäkangas från Hauho belönades med silvermedalj för 8 björnar och 2 vargar (D VIII 17 s. 88 samt A I 27 § 5/14.6.1832 och BU § 2/24.5.1832).
– 1835 Bondesonen Matts Thomasson Seppä från Samba i Hvittis socken belönades med en silverbägare om 8 lod för att han dödat 35 vargar och 60 rävar (D VIII 20 s. 308– samt A I 30 § 2/1.6 och BU § 4/2.5.1835).
– 1839 Bonden Anders Varonen från Kemmiä i Tohmajärvi socken belönades med silvermedalj för att han dödat minst 150 rovdjur (D VIII 21 s. 46– och A I 34 § 3.2/6.5 och ÅU § 2.2/10.4.1839).
– 1839 Bonden Jacob Zachrisson Mertahaara från Kolloja i Pudasjärvi socken erhöll silvermedalj (D VIII 21 s. 66– och A I 34 § 2.2/1.11 samt BU § 3/27.9.1839).
– 1849 Nybyggaren Per Andersson Jääskilehti eller Piittisjärvi, även kallad Karhu-Pekka från Kemihaara by, Rovaniemi socken belönades med en silverbägare om 30 lod för att ha fällt 60 björnar (D VIII 23 s. 122–127, D VIII 22 s. 320, A I 44 s. 27 och 7 – B § 3/1.5 och P § 3/1.6.1849, B I 21 s. 58). Sällskapet ansåg det värt att fästa även KMt:s uppmärksamhet vid Piittisjärvis bedrifter (B I 21 s. 66).
– 1853 Torparen Samuel Gabrielsson Mäkilä från Pappila by i S:t Bertils kapell belönades med 10 rubel silver för att han inom 30 år dödat 167 äldre och yngre vargar. Däremot godkände sällskapet ej sitt utskotts förslag om att han även skulle omnämnas inför Kejserligt Majestät (D XXIII 18 s. 545– samt A I 48 § 4/1.11 och Utskottet § 13/10.10.1853).
– 1861 Nybyggaren Anders Persson Pyhtinen eller Piittisjärvi, son till den år 1849 belönade Karhu-Pekka i Rovaniemi, belönades med sällskapets stora silvermedalj för den rådighet varmed han utödat rovdjur, bland dem 53 björnar (D XXIV 8 s. 129, A I 56 – U § 5/18.10 och P § 6/1.11.1861).

Sedermera synes sällskapet ha frångått uppfattningen att belönande av rovdjurens utödande var något som det borde befatta sig med. När sålunda sällskapet år 1870

från Piikkis fick en framställning om belöning för utrotande av björnar och vargar m.m. översändes framställningen till finska jaktföreningen (A I 65 – St § 11/16.9.1870 och B I 28 s. 186). Och när sällskapet år 1878 – året efter det att man i tidningen fått läsa om att vargen tagit barn i sydvästra Finland – fick en ansökan från Loppis kommun om belönande av tvenne jägare som dödat 61 rovdjur, resolverade sällskapet (A I 73 – St § 18/28.12.1878 och Kopieboken s. 92) att sådana förtjänster lämpligast borde belönas av jaktföreningarna i landet samt hänvisade kommunen till länets jaktförening. Det ställningstagandet tycks ha fallit i glömska då sällskapet år 1891 fick en framställning om belöning åt inhysingen Thomas Lempiäinen från Heinjoki (D XXIV 40 nr 397), som fällt 18 björnar och 63 vargar. Han fick ”medborgerlig förtjänst” sällskapets mindre silvermedalj (A I 87 s. 4 – § 7/26.2.1892).

Utöver i det föregående angivna motiverade framställningar om belöningar för i Finland fällda björnar och vargar må här ytterligare hänvisas till C.A. Gottlunds utförliga framställning av år 1823 (D VIII 9 s. 192–218) om belöning åt namngivna björnjägare och nyrödjare i Finnskogarna vid gränsen mellan Sverige och Norge. Sällskapet ansåg sig emellertid ej kunna medaljera utländska medborgare.

3.4 Skottpengar

Redan i början av år 1801 föreslog predikanten A. Eklund i Vahto (D XIV 1 s. 34) att sällskapet skulle försöka förmå socknarna att erlägga skottpengar utöver dem som statsmakten utlovat. Sällskapet nöjde sig med att i *Dagboken* (1801 s. 57) återge hans råd om hur vargarna kunde uppsökas (A I 3 s. 283 – BU § 7/28.3.1801).

Innan året gick ut fann sällskapet anledning att ägna frågan om kontant belöning för dödande av rovdjur större uppmärksamhet. När sällskapets beredningsutskott (A I 3 s. 341, § 7/28.10.1801) behandlade landsjägare Fogelholms tidigare nämnda förslag (D IV 4 s. 153) om att utlova medalj för dödande av björn och varg, förmodade utskottet att i ett fattigt land pengar vore en begärligare belöning än utvärtes hederstecken. Drygt två år senare framlades utskottets inställning för plenum. Det skedde i samband med diskussionen om anstalters vidtagande emot odjuren (A I 6 s. 47 och 53, § 5.4/20.1.1804 och § 1.3/1.2.1804). Plenum omfattade i princip utskottets tankar och beslöt anmoda konungens befallningshavande i de finska länen att med anledning av en Kungl. förordning av den 16.10.1741 uppmuntra allmogen till de sammanskotter, som till odjurens fångande och förgörande kunde finnas nödigt. Då de i lag och förordning förutsatta skottpengarna ej visat sig fylla sin uppgift, beslöt sällskapet vidare av egna medel utlova en belöning utöver den i BBL Kap. XXIII § 6 utfästa åt den som utom skall fångade eller fällde minst 5 vargar eller björnar. Denna belöning skulle utgå med 1 riksdaler per varg och 2 riksdaler per björn, om deras antal var under 10, och med 1 rd. 32 sk. per varg och med 3 rd. 16 sk. per björn, när antalet översteg 10. Brev om beslutet skulle utgå till konungens samtliga befallningshavande i Finland med begäran om att allmogen härom genom allmän kungörelse måtte underrättas. Brevkonceptet om 3 sidor ingår i band B I 1 s. 339–. Givetvis ingick meddelande om beslutet också i sällskapets tryckta redogörelse för året (s. 13–14).

Enligt sällskapets beslut borde den, som gjorde anspråk på den utlovade premien, inför sockenstämman visa upp odjurens skinn och öron samt protokollet jämte öronen insändas till sällskapet. Blott få resultat av detta beslut kan spåras i arkivet. Den i det föregående nämnde Pydysmäki-Alanen fick år 1808 nöja sig med de utlovade extra skottpengarna, trots att han föreslagits till hedersbelöning. Den samma år belönade Elfva hade underlåtit att insända björnarnas öron och belönades med medalj. Samtidigt antecknades i protokollet som ett önskemål att kravet på att öronen skulle insändas kunde frångås.

Önskemålet om att socknarna själva skulle utfästa belöningar för fällande av odjur tillmötesgicks åtminstone i Eura (1818) och i Kumo (1822). Därom vittnar sockenstämmoprotokoll i sällskapets arkiv (D XXIII 3 s. 293 och 278). Och i sällskapets *Underrättelser* n:o 8/1826 (s. 100) meddelas med stöd av korrespondentberättelser att man vid sockenstämma i Sagu beslutit att socknen skall erlägga 10 rubel ass. åt var och en som dödat en varg eller 10 och för vargungar 5 rubel stycket. Beslutet uppges i hög grad ha stimulerat intresset.

År 1823 insände pastor Ceder en enligt sällskapets föreskrifter gjord framställning om skottpengar åt förre soldaten Henric Felin från Borgnäs för sex skjutna vargungar (D XXIII 5 s. 35–45). Ärendet har inte satt spår i protokollen. Från S:t Mårtens meddelade kapellanen Dan Ekvall år 1827 (BS 17 s. 139) att skottpengar sporrat allmogen till ökade ansträngningar, men att vargplågan det oaktat förvärrats.

I arkivet (D I 2 s. 2) ingår i avskrift senatens i Kejserligt Majestäts namn den 20.4.1836 givna svar på en framställning av den 19.11.1835 med förslag bl.a. om publika premier för odjurens utrotande. Trots att svaret ingår i sällskapets arkiv är det tydligt att framställningen ej gjorts av sällskapet. Framställningen hade utgått från faktum att tingslagens föreningar om skottpengar visat sig utan verkan. I sitt svar anbefallde senaten att vid sockenstämmor på orter, där ändamålsenliga överenskommelser ej träffats, söka förmå att ingå föreningar till skottpengarnas ökande eller att vidtaga andra åtgärder till odjurens utrotande.

I samband med några till sällskapet riktade framställningar om belöningar framhålles hurusom de av statsmakten utlovade skottpengarna i praktiken visat sig så svåråtkomliga att man ofta avstått från att ansöka om dem. Vid detta fäste sällskapet uppmärksamheten, då det år 1853 anmodats utlåta sig om guvernörens i Nylands län berättelse över lantbrukets tillstånd åren 1848–1850. Sällskapet föreslog då enligt sitt utskotts förslag (A I 48 – U § 3/27.4.1853) att allmogen skulle beredas möjlighet att till en del erlägga sina vanliga kronoutskylder i form av rovdjursöron, vilka därvid borde åsättas ett ”någorlunda högt skattevärde”. Sällskapet gillade detta sitt utskotts förslag, men tillade (P § 1/1.6.1853) att skattebetalaren samtidigt borde bilägga giltiga bevis för att odjuren av honom inom landet blivit fällda (B I 22 s. 153).

3.5 Skallgångsreglor

Inom sällskapet synes man allmänt ha ansett skallgången på odjur som en kostsam och föga ändamålsenlig åtgärd. Icke desto mindre gjorde sällskapet en uppmärksammad insats för att förmå allmogen att antaga skallgångsreglor. Så skedde för att Kungligt Majestät i brev av den 18.1.1805 (D I 1 s. 22) till sällskapet översände sin resolution med fastställelse av de skallgångsreglor, som antagits i

Pargas, samt anmodade sällskapet att bringa dem till allmänhetens kännedom. Det gjorde sällskapet genom att utge dem i tryck (A I 7 s. 36 – § 2/15.3.1805) jämte ett eget till allmänheten riktat upprop, där sällskapet sade sig förmoda att ”prästerskapet icke lärer underlåta att vid i sådant ändamål utlysta sockenstämmor föredraga dem sina församlingsbor till antagande, så vitt de nämligen finnas för lokalen och övriga omständigheter, med eller utan förändring, passande och tjänliga, varom, medan rovdjuren nästan allerstädes oroa och plundra landets boskapshjordar, en sorgfällig överläggning borde finnas nödvändig.” Av trycket sändes 433 exemplar enligt fördelningslista (B I 2 s. 8) till de sex landshövdingarna. – Tre årtionden senare visade en insändare i *Åbo Tidningar* (nr 53–54/1837) om odjurens utödande i Pusula kapell att skallgångsregler där blivit antagna.

När sällskapet år 1857 i tryck utgav sitt av senaten inbegärda ”Utlåtande angående åtgärder till befrämjande av finska landtbruket ...” föreslog det (s. 15) att ”jaktnät och annan vid skallgång nödig redskap” skulle på allmän bekostnad anskaffas och förvaras hos länsstyrelsen. Vidare borde någon av länets forsttjänstemän vara pliktig att med bistånd av kronobetjäningen leda skallgången.

3.6 Åtgärder för anordnande av jakt

Hösten 1821 vände sig översten Gustav von Knorring i Kumo i brev (D XXIII 3 s. 302) till sällskapet och föreslog att detta skulle från Österbotten införskriva jägare med hundar för att lära hans socknebor jaga skadegörande rovdjur. Än talar han om vargar, än om vargloar. Samtidigt lämnade han uppgifter om odjurens skadegörelse. Sällskapet ställde sig positivt (A I 18 s. 1, § 2/12.1.1822). Brevväxlingen fortsattes (D XXIII 3 s. 278–292) och ledde till att prosten Nils Tolpo i Tammela förmådde tre jägare att bege sig till Kumo. Efter fåfäng väntan på spårsnö måste de emellertid återvända den 12 februari (A I 18 s. 5 och 14, § 1/7.2 och § 4/2.3.1822).

När Böcker i sällskapets *Underrättelser* (6/1824 s. 78) framlade resultaten av sällskapets prisfråga om rovdjuren kom han med ett eget förslag: alla skickliga jägare borde ortsvis registreras och landshövdingarna få medel att vid svåra rovdjursangrepp tillfälligt sammankalla och rundligt löna 15–20 jägare för en samlad insats.

Såsom tidigare nämnts finns i arkivet (D I 2 s. 2) en kopia av senatens svar på en framställning av den 19.11.1835. I denna framställning hade yrkats på upprättandet av en särskild, flyttbar jägeribetjäning till landshövdingarnas disposition för att råda bot på odjurens de senaste åren tilltagande skadegörelse i skogstrakterna. Senaten fann ej skäl att bifalla till framställningen.

Även om nyssnämnda framställning knappast hade gjorts av sällskapet, ansåg också sällskapet det önskvärt att statsmakten aktivt medverkade i jakten på skadedjuren. Den uppfattningen gav sällskapet uttryck åt, då det behandlade guvernörens i Nylands län berättelse om lantbrukets ställning åren 1848–1850. Sällskapets utskott (A I 48 – U § 3/27.4.1853) konstaterade då att guvernören ”uppdragit en hemsk skildring över de förödelser som rovdjuren anställt ibland husdjuren inom länet”. Utskottet instämde i uppfattningen att någonting måste göras ävensom i guvernörens förslag om att forstmästaristatens tjänstemän skulle

åläggas att undervisa allmogen i skallgång och att leda skallgången, när sådan befunnits påkallad.

4 Herdar och hundar till skydd för kreaturen

Rovdjuren höll till i skogsmarken och dit drevs också kreaturen för att beta. Till sitt skydd kunde de ha herdar och hundar. Dessas viktigaste uppgift var likväl att hindra betesdjuren från att tränga in på odlingsmarken. När KMt år 1805 anmodade sällskapet att inkomma med ett utlåtande om mindre skogsödande stängselsätt och om bruket av vallhjon och vallhundar nämndes rovdjuren inte (D I 1 s. 30 och 34).

För att få en säker grund för sitt utlåtande skyndade sig sällskapet att utlysa en prisfråga (A I 7 s. 198 och 199). Efter att ha upprepat frågan fick det år 1809 två prisgilla svar. Det ena ansågs efter omarbetning värt en plats i sällskapets *Underrättelser* (A I 10 s. 59 b och A I 14 s. 140), men finns likväl inte där. Prisskriftens författare, kronofogden R. Holmberg ansåg (D VI 1 s. 290) ”vad åter angår vallhjon och hundar, vilka nästan överallt i Finland nyttjas för kreaturens bevarande för odjur, vidkommer” att de högst ofullkomligt kunde fylla sin uppgift.

Kritiskt yttrade sig också kaplanen i S:t Mårtens Dan Ekwall år 1827 (BS 17 s. 140).

Frågan om vallhjon och -hundar till skydd för kreaturen fanns på programmet för det år 1850 av sällskapet anordnade andra allmänna lantbruksmötet, men upptogs inte till diskussion. Frågan återkom vid det följande mötet år 1852.

5 Förslag om försäkringsbolag

Så ojämnt och nyckfullt som rovdjurens skadegörelse drabbade jordbrukarna, låg det nära till hands att man försökte fördela den ekonomiska bördan av denna skadegörelse. Hösten 1825 tog sällskapet ställning till ett härtill syftande förslag av lotsmajoren och riddaren Brodd. Gustaf Cygnaeus uppger i sin år 1897 tryckta historik *K. Finska Hushållningssällskapet 1797–1897* (s. 345) att sällskapet ansett ett av kapten Fr. Bronikowsky år 1825 insänt förslag om bildandet av ett bolag för försäkring av boskap mot rovdjur outförbart. Något sådant förslag har jag ej funnit omnämnt i sällskapets arkiv eller skrifter. Måhända avser Cygnaeus major T.G. Brodds förslag.

Detta förslag (D V 11 s. 156–160, BS 7 s. 119) behandlades vid beredningsoch ekonomieutskottets gemensamma sammanträde (A I 21 s. 37, § 3/13.12.1825) sålunda:

> ”Den uti utskottet i anledning utav hr majoren och riddaren Brodds förslag om inrättandet utav en försäkringsanstalt för boskapskreatur mot skada av odjur flere gånger förevarda fråga, om några anstalter och åtgärder i anledning av det årligen allt större lidande landet i denna väg erfar borde från sällskapets sida föreslås, föredrogs nu jämte hr majorens skrift till slutlig överläggning och ansågo utskotten vad den förra frågan beträffar sällskapet intet vidare kunna tillgöra än att liksom hittills uti sällskapets underrättelser uppgifter meddela om alla de utvägar att utöda odjur, sällskapet har sig bekant. De redan införda upplysningarna skola,

> såsom undertecknad sekreterare anmälte, redan visat sin nytta däruti, att man i landsorten redan försökt än det ena, än det andra av de uppgivna, i flere landsorter förut okända sätt att utöda odjuren.
>
> Vad åter hr majoren Brodds förslag om inrättandet av ett assurance-bolag, där var och en mot erläggande av en viss årlig kontingent för varje kreatur, försäkrades om full ersättning i händelse något av dem utav odjur fälldes, så anse utskotten det både overkställbart, och i det avseende till och med fördärvligt, att säkerheten om full ersättning ofelbart skulle föda mindre omtanke och iver vid odjurens utödande, vartill man uti alla landsorter synes vara hugad vidtaga nya och kraftiga åtgärder."

Utskottens uppfattning delades av sällskapet, samlat till plenum (A I 21 s. 46, § 4/30.1.1826).

Samtidigt som sällskapets ledande utskott förkastade tanken på ett försäkrings-bolag, gav det sålunda ett gott betyg åt framgången hos sällskapets egna strävanden.

Negativt ställde sig sällskapet också då det år 1839 fick för utlåtande ett till KMt ställt förslag om en kreatursförsäkringsanstalt för Ryssland, Polen och Finland. Förslagsställaren hade ansett att försäkringsskyddet inte borde gälla rovdjursskador. Sällskapet åter ansåg just sådana skador "enligt vad allmänt är känt talrikast inträffa och dylika förluster i anseende till mängden av rovdjur samt svårigheten, och i de flesta fall omöjligheten för ägarna att sådant förebygga, skäligen ej kunde tillskrivas vårdslöshet" (A I 34 – ÅU § 1/30.4.1839). Kreatursägarna borde inte genom tillskapandet av ett monopolföretag förhindras att "såsom i andra länder är övligt genom härads- eller socknevis ingångna överenskommelser förbinda sig att inbördes ersätta varandra förluster å kreatur som av rovdjur förorsakas" (B I 18 s. 135).

När sällskapet år 1856 utarbetade sitt av senaten inbegärda och senare i tryck utgivna utlåtande om åtgärder för lantbrukets befrämjande föreslog G.R. Fock (s. 189) assuransstiftelser emot skada av rovdjur. Sådana nämns likväl inte i det slutliga utlåtandet, även om rovdjursplågan där beaktades (s. 15).

FINSKA
HUSHÅLLNINGSSÄLLSKAPETS ARKIV OCH SKRIFTER
SOM KÄLLA FÖR FORSKNINGEN

Om gårdsbrukets avlönade arbetskraft 1797–1917

Av
Lars Zilliacus

Åbo 2004

Innehållsförteckning

FÖRORD 35

1 TIDEN FRAM TILL 1850 37

1.1 VAD AVSES HÄR MED GÅRDSBRUKET OCH MED DESS AVLÖNADE ARBETSKRAFT? 37
1.2 BRISTEN PÅ ARBETSKRAFT 38
1.3 TJÄNSTEHJONSSTADGAN 40
1.3.1 Allmänt 40
1.3.2 Diskussionen om flyttningstiden 40
1.3.3 Tjänstehjonens vandel 42
1.4 SÄLLSKAPETS BELÖNINGAR FÖR LÅNGVARIG OCH TROGEN TJÄNST 43
1.5 DEN AVLÖNADE ARBETSKRAFTENS VILLKOR 44
1.5.1 Inhysesfolket – en tillgång och ett problem 44
1.5.2 Sällskapets kartläggning av förhållandena 45
1.5.3 Drängar, pigor och daglönare 46
1.5.4 Statfolk 47
1.5.5 Torpare 47
1.5.6 Arbetsprestationen 50
1.6 DISKUSSIONSFRÅGAN 1847 : VILKETDERA STÄLLER SIG FÖRMÅNLIGARE: TJÄNSTEFOLK I GÅRDENS KOST ELLER STATFOLK? 51
1.7 JÄMFÖRELSE MED LIVEGNA I RYSSLAND 52

2 TIDEN 1850–1900 52

2.1 DEN VIKTIGASTE KÄLLAN GÄLLANDE 1850-TALET 52
2.2 ARBETSKRAFTENS VILLKOR PÅ 1850-TALET 53
2.3 DISKUSSIONEN OM FLYTTNINGSTIDEN TAS UPP IGEN 54
2.4 DISKUSSIONEN OM LEGOHJONSSTADGAN OCH OM LAGA FÖRSVAR 55
2.5 DISKUSSIONSFRÅGAN 1857 OM OLIKA AVLÖNINGSSÄTT 56
2.6 SOCIALA ASPEKTER TRÄDER I FÖRGRUNDEN 56
2.7 TJÄNSTEHJONSSTADGANS FÖRNYANDE 60

3 TIDEN 1901–1917 61

3.1 HUSHÅLLNINGSSÄLLSKAPETS FÖRÄNDRADE STÄLLNING 61
3.2 FRÅGAN OM ARBETSTIDEN 61
3.3 TORPARFRÅGAN 63
3.4 LAGFÖRSLAGET OM ARBETSAVTAL 65
3.5 VÄRLDSKRIGETS UNDANTAGSFÖRHÅLLANDEN 65

Förord

I våra dagars Finland drivs lantbruket nästan helt med företagarfamiljen som arbetskraft. Under hästarnas tid, innan muskelkraften ersatts med motorernas hästkrafter, var förhållandet annorlunda. Den odlade arealen utökades kraftigt under 1800-talet och jordbruksdriften intensifierades. Också antalet bönder växte, men mycket långsammare än odlingsmarken. Det ökade behovet av arbetskraft fylldes främst med på ett eller annat sätt avlönad arbetskraft.

Matti Klinge har i *Finlands historia, kejsartiden* påmint om hur den sociala strukturen på landsbygden totalt omvandlades under denna tid. Den andel av befolkningen som fick sin utkomst av lantbruket minskade endast långsamt från nio tiondedelar vid 1800-talets början till två tredjedelar vid kejsartidens slut. Det var skikten inom lantbruksbefolkningen som försköts. Bönderna blev en minoritet medan flertalet kom att utgöras av torpare, backstugusittare, statare, pigor, drängar och till gårdarna lösare knutet folk. – De olika kategorierna och hur de flöt in i varandra har utförligt behandlats av Eino Jutikkala och Viljo Rasila i det år 2003 utkomna första bandet av *Suomen maatalouden historia*.

Lantbrukets avlönade arbetskraft och dess villkor har påverkat Finlands nyare historia. Temat har ofta och utförligt behandlats av forskningen såväl som i skönlitteraturen. Dess vikt gör det likväl motiverat att peka på en förbisedd kunskapskälla med material som kan ytterligare belysa hur man på olika håll från slutet av vår svenska tid fram till självständighetstiden såg på lantbrukets avlönade arbetskraft och dess villkor. Den källan ligger i Finska Hushållningssällskapets arkiv och tryckta skrifter.

Under hela denna tid ägnade sällskapet saken stort intresse. De flesta av sällskapets jordbrukande medlemmar drev sitt jordbruk med avlönad arbetskraft och såg denna som jordbrukets viktigaste produktionsfaktor. Sedan stiftargenerationens tid anlades inom sällskapet allmänt också sociala och etiska synpunkter på ekonomiska angelägenheter. Sålunda kommer det sig att uppgifter belysande föreliggande häftes tema kan återfinnas i många av serierna i sällskapets arkiv och att en del av materialet har skymtat redan i tidigare häften.

1 Tiden fram till 1850

1.1 Vad avses här med gårdsbruket och med dess avlönade arbetskraft?

Ännu under 1920-talet åtnjöt sällskapet statsanslag inte bara för lantbrukets, utan också för skogsbrukets och fiskets främjande. Numera innehas en betydande del av landets enskilda skogar av andra än lantbrukare, och yrkesfiskaren är sällan lantbrukare. Föreliggande häfte handlar om äldre tider, och här avses med gårdsbruk all den verksamhet som bedrevs inom den organiska helhet som en gård i betydelsen lantbrukslägenhet utgjorde.

Svårare är det att klargöra vad som avses med olika kategorier av gårdsbrukets avlönade arbetskraft. Språkbruket har varierat och gränserna varit flytande. Svårigheterna har belysts av Gustaf Utterström i verket *Jordbrukets arbetare*. När det gäller tiden efter Finlands skilsmässa från Sverige och fram till 1870-talet är Arvo Soininens bok *Vanha maataloutemme* en god källa till kunskap om den avlönade arbetskraftens sammansättning och ställning.

I föreliggande häfte har det synts bäst att indela arbetskraften i kategorier enligt hur fast den varit bunden till arbetsgivarens gård. Kategorierna och kriterierna är följande:

Tjänstehjon, drängar och pigor :	årsavtal; utan eget hushåll; kost och logi ingår i lönen, vanligen också andra naturaförmåner.
Statare och stat- eller spannmålstorpare :	årsavtal; eget hushåll i gårdens byggnader, statarnas ofta i flerfamiljershus, stattorparnas i enfamiljsstugor; lönen utgörs till största delen av naturaförmåner, ofta innefattande trädgårdstäppa och potatisland.
Jordtorpare eller dagsverkstorpare :	avtal ofta på flera år innefattande nyttjanderätt till gårdens tillhöriga byggnader och områden, ofta även begränsad nyttjanderätt till skogs- och betesmark, allt mot skyldighet att utföra vissa dagsverken; härtill kunde komma bestämda arbetsprestationer såsom stadsskjutser samt preciserade naturaöverlåtelser.
Inhyseshjon och backstugsittare :	ofta utan tidsbundet avtal och med eget hushåll i egen stuga eller i markägaren tillhörig byggnade på dennes mark eller på byns oskiftade mark; härtill kom vanligen

	nyttjanderätt till trädgårdstäppa och potatisland, allt mot skyldighet att utföra några få dagsverken och/eller att prestera bestämda naturaöverlåtelser.
Daglönare :	utan tidsbundet avta; hörde vanligen till torparnas eller backstugusittarnas hushåll.

Gränserna mellan kategorierna var suddiga. Oftast var det begreppet inhyseshjon som ansågs kräva förtydligande. År 1801 antecknade BU i sitt protokoll: ”(...) alla så kallade inhysingar, dem utskottet till undvikande av en både obestämd och förhatlig titel hellre ville giva namn av drängar, dagsverkare och arbetsfolk” (A I 3 s. 253 – BU § 2/21.1.1801).

Ett gränsfall utgjorde också rotesoldaterna. De ökade främst de indelta hemmanens tillgång på tillfälliga dagsverken. Värdet av denna arbetskraft påpekades av sällskapet år 1803 i ett utlåtande om ett förslag att utnyttja den indelta armén till att uppodla kronolägenheter (Handlingar 3 s. 52). – Vilka krav som ställdes på soldattorpen finns antecknat i en sockenbeskrivning över Padasjoki (D VII 3 s. 32 b).

Landbönderna var ju arrendatorer av jordbrukslägenheter och sålunda självständiga driftsledare i husbondeställning, men också de kunde i likhet med torparna vara dagsverksskyldiga. Under naturahushållningens tid föll det sig naturligt att en del av arrendet erlades in natura. Så var fallet beträffande Pätiälä rusthåll i Hauho som genom apotekaren Anders Svahns testamente av år 1800 kommit i sällskapets ägo (D XI 1 s. 112).

1.2 Bristen på arbetskraft

Trots den starka befolkningstillväxten mot slutet av 1700-talet såg Hushållningssällskapets stiftargeneration bristen på arbetskraft som ett av de största hindren för lantbrukets och landets förkovran. Så branta som arbetstopparna inom jordbruket var före mekaniseringens tid var det ofrånkomligt att man då dåligt väder hotade att t.ex. fördröja sådden eller att fördärva skörden kände en skriande brist på arbetskraft; trots att man under en stor del av året hade svårt att finna inkomstbringande sysselsättning för gårdens fast avlönade arbetsfolk.

Svårigheterna skildras i en år 1803 belönad prisskrift om sädens bärgning (A I 5 s. 181 – P § 3/1.10): ”Nu uppsökas alla möjliga inhyses- och backstuguhjon, gubbar och gummor, drängar och pigor, torpare och hemmansdagsverkare (...) och lanthushållaren är glad att han till denna andetiden kan få nog många arbetare (...). Brännvin, tobak, flere gånger mat om dagen och en oprutad dagspenning anser han härvid för ett nödvändigt ont” (Underrättelser 2/1807 s. 2).

Problemet nämndes också i de äldsta sockenbeskrivningarna, såsom i den över Kemi (D VII 3 s. 14). Från Padasjoki berättades att man försökte klara arbetstopparna genom att ställa till med slåtteröl. Sådana kunde samla 150 personer och fler än så, men gav inte någon billig arbetskraft (D VII 3 s. 28). – Vid samma tid fick sällskapet en initierad jämförelse mellan olika löneformer i Pojo (D IV 4 s. 60).

Bristen på arbetskraft togs upp av kammarrådet Arndt Winter i ett 1.5.1800 daterat vidlyftigt memorial (D IV 2 s. 72). När memorialet förelades sällskapet föredrogs också ett anonymt memorial om folkhopens förökande. Till detta hade

fogats (D IV 5 s. 23) ”en förtjänt mans år 1760 uppsatta tankar om finska hushållningens uppkomst, grundad på folkhopens förmerande och rätta fördelning, samt handhavande till nyttiga näringsfång” (A I 2 s. 103 – P § 6/15.5.1800). Memorialen hänsköts till BU, som ägnade dem en utförlig behandling (A I 2 s. 261, 268 och 274 – BU § 3/12.6, § 4/20.6 och § 1/23.6.1800).

Det är anmärkningsvärt i hur stor utsträckning diskussionen kring hithörande frågor under sällskapets första årtionde tog upp tankar och förslag som framlagts redan under frihetstiden. En levande länk till den tiden hade sällskapet i Anders Chydenius. Det vore frestande att här gå in på hans svar på sällskapets år 1798 uppställda prisfråga om de hinder som fjättrade den finska lantmannens idoghet. Den anonymt inlämnade prisskriften finns emellertid inte i sällskapets arkiv och när den utkom i tryck skedde det inte på sällskapets försorg.

Diskussionen tillfördes ny näring när Chydenius systerson Jacob Tengström inlämnade sina reflexioner med anledning av Winters memorial (D IV 2 s. 127, A I 3 s. 24 – P § 7/15.12.1800). Diskussionen inom BU är utförligt protokollförd, men ger inte mycket information om bristen på arbetskraft.

I ett memorial om sytning och hemmansklyvning (D IV 5 s. 110) återkom Winter år 1803 med nya synpunkter på bristen på arbetskraft. Måhända av hans hand är också ett anonymt utlåtande av år 1816 om landets tillstånd, vilket likaså gav synpunkter på arbetskraftsbristen (D XXIII 6 s. 68).

Många ville visa på möjligheter att häva bristen på arbetskraft. Predikanten A. Eklund i Vahto föreslog i ett 14.2.1801 daterat memorial (D IV 5 s. 49) ett förfarande som skulle tillförsäkra värnlösa barn en kristlig uppväxt och samtidigt trygga barnlösa hushålls tillgång på arbetskraft. De värnlösa barnen skulle årligen Michelsmässotiden utauktioneras som fosterbarn. Villkoren kunder variera och borde införas i en i kyrkan förvarad bok. – Sällskapet ansåg sig inte kunna göra bruk av Eklunds memorial.

Hur som helst tycks det inte ha ansetts anmärkningsvärt att tjänstehjon växte upp som fosterbarn hos sin blivande arbetsgivare. När kapten G. M. von Fieandt år 1834 ville utverka sällskapets belöning för långvarig och trogen tjänst åt en 23-årig piga resolverade sällskapet (A I 29 – P § 5/1.11.1834) att hon inte kunde anses ha varit frivilligt tjänstehjon under hela den tid hon vistats i von Fieandts hus, ”emedan hon såsom fosterbarn (...) icke varit berättigad att antaga annan tjänst”.

Bryskare än Eklunds förslag var det som år 1817 framlades i ett anonymt memorial (D XXIII 6 s. 102). Där föreslogs att alla tjänstesökande skulle förpliktas att inom laga tid, försedda med betyg över frejd och skicklighet, anmäla sig hos av församlingen utsedda förtroendemän. Dessa skulle förteckna de tjänstesökande, fördela dem i tre grupper med fastställd lön och utlotta dem bland arbetsgivarna. Indelningen i löneklasser skulle sporra unga tjänstehjons ambition och den lika lönen förebygga årliga flyttningar. – Sällskapet ansåg emellertid att förslaget kränkte den tjänande klassens medborgerliga frihet och berövade arbetsgivaren hans valfrihet (A I 13 s. 191 – BU § 3/5.11.1817, A I 14 s. 2 b – P § 5/1.12.1817).

Kort därefter framlades i ett anonymt svar på en prisfråga ett liknande förslag om tjänstefolkets klassificering, bedömande och enhetliga avlöning (D VI 1 s. 272). Vid ärendets behandling hänvisade BU kort till sitt tidigare ställningstagande (A I 14 – BU § 2/25.9.1818).

1.3 Tjänstehjonsstadgan

1.3.1 Allmänt

Vid tiden för sällskapets stiftande gällde som allmän regel att den som inte var jordägare eller yrkesutövare måste stå i stadigt tjänsteförhållande för att ha laga försvar mot att bli behandlad som lösdrivare. Det här låg som ett hot över en stor del av dem som arbetade inom gårdsbruket. Deras levnadsvillkor var i mycket beroende av den år 1739 förnyade tjänstehjonsstadgan.

”Denna har väl sedermera till näravarande tid blivit bibehållen, men föga efterlevad”, sade Winter i ett 1798 till sällskapet inlämnat memorial (Dagboken 1800 s. 49). Han rekapitulerade vad som hade gjorts för att få stadgan att motsvara tidens krav. År 1781 hade KMt inbegärt landshövdingarnas utlåtande. Det som då avgetts av Anders Bruce finns i arkivet (D IV 2 s. 105).

Winter tycks mena att så länge landet led brist på arbetare var det inte värt att rigoröst hålla på arbetsgivarens rätt. Uppenbarligen hade praktiken i mycket bestämts av förhållandet mellan tillgång och efterfrågan på arbetskraft. Själv efterlyste Winter förändringar endast av de stadganden som gällde arbetsfolkets flyttningstid. Tjänstehjonsstadgan i 1739 års utformning bestämde emellertid också om lönen samt gav husbonden rätt att påverka tjänstehjonets vandel.

Det fanns också sådana som i motsats till Winter kraftigt opponerade sig emot den liberalisering som tjänstehjonsstadgan och dess tillämpande hade undergått. Till dem hörde överstelöjtnanten Sam. Möller i Savolax. ”Tillstyrkt av flere och driven av kärlek för landets väl” tillställde han sällskapet ”Anmärkningar tjenande till upplysning vid antagandet av en tjenstehjonsstadga, tjenlig i Savolax och Carelen” (D IV 2 s. 110). Under 10 paragrafer skildrade han rådande förhållanden och framlade sina förslag.

Möllers anmärkningar granskades av BU som fann att de ingenting annat åsyftade än ”att med nya band belägga medborgares av arbetande klassen en gång vunna lagliga frihet att på egen hand utan förpliktelse till beständig årstjenst förtjena sig födan och ingå giftermål till folkhopens förökelse” (A I 2 s. 313 – BU § 2/13.10.1800). Sällskapet omfattade BU:s åsikt och lämnade Möllers anmärkningar därhän (A I 3 s. 33 – P § 12/2.1.1801).

Möller var emellertid inte ensam om sina tankar. På Åland ondgjorde sig prosten Hambraeus över böndernas eftergivenhet när det gällde att under bråd tid trygga tillgången på arbetskraft (D IV 5 s. 117 och A I 5 s. 249 – BU § 4/22.4.1803).

Den efterlysta förnyelsen av tjänstehjonsstadgan lät inte länge vänta på sig. Med datum 15.5.1805 emanerade Kongl. Maj:ts Nådiga Lego-Stadga För Husbönder och Tjenstehjon. I Finland ersattes den så sent som 30.1.1865 med Hans Kejserliga Majestäts Nådiga Legostadga. Efter ytterligare nära sextio år fick denna i sin tur vika för Lagen om arbetsavtal, given den 1 juni 1922.

1.3.2 Diskussionen om flyttningstiden

Tjänstehjonens flyttningsdag var sedan gammalt utsatt till Mikaelsdagen den 29 september, då skörden väntades vara bärgad. I de nordligare delarna av Sveriges rike drog skörden emellertid ofta längre ut på tiden. Mikaelsdagen var här uppen-

barligen olämplig som flyttningsdag, i synnerhet efter kalenderreformen år 1752 som ju flyttade dagen elva dagar tillbaka.

Detta påpekades av Winter i hans memorial av år 1798. Handskriften tycks ha förkommit men memorialet är registrerat i diarieboken (C I 1 nr 193/1798) och är nämnt i sällskapets protokoll (A I 1 s. 101 – P § 5/1.12.1798). Sällskapet hänsköt memorialet till BU. Dettas protokoll finns emellertid bevarade först från och med år 1800. Det året antecknade sällskapet att memorialet för ett år sedan genomgått beredningsutskottets prövning och av detsamma fullkomligt blivit godkänt (A I 2 s. 51 – P § 11/1.13.1800). Nu beslöts att memorialet skulle införas i den nyss inledda *Dagboken* (1800 s. 49–55).

Kort därefter inlämnade Winter ett nytt memorial (D IV 2 s. 108), i vilket han påpekade att KMt nyss inbegärt ständernas yttrande om ett förslag till förbättrande av tjänstehjonsstadgan och att alla de betänkligheter, som härintills kunnat hindra sällskapet att göra den av honom föreslagna framställningen, hade försvunnit. Han var övertygad om att ”finska nationens fullmäktige vid riksdagen” alla omfattade hans åsikt att flyttningsdagen borde ändras till den första november. Sällskapet borde driva på saken genom en egen framställning hos KMt.

Sällskapet gillade Winters förslag (A I 2 s. 116 – P § 14/9.6.1800). Den till KMt riktade framställningen är daterad 9.6.1800 (B I 1 s. 17). Redan vid följande plenum meddelade Tengström att han överlämnat framställningen till statssekreteraren Mathias Rosenblad och av denne bibragts övertygelsen att den skulle bifallas (A I 2 s. 119 – P § 2/1.7.1800).

Alla var överens om att Mickelsmässtiden var olämplig som flyttningstid, men meningarna gick isär i frågan om den lämpligaste flyttningsdagen. I en år 1804 belönad prisskrift (A I 6 s. 256 – BU § 2/18.7.1804) påtalade den anonyme författaren olägenheterna av den gällande flyttningstiden och föreslog att den skulle flyttas till midfastan. För att minska flyttningsfrekvensen borde legotiden förlängas till minst två, tre år (Handlingar 2 s. 162–165 och 224).

Legostadgan av år 1805 bibehöll emellertid flyttningsdagen vid Mickelsmässstiden. När Finland blivit ett autonomt storfurstendöme tog Tengström åter upp frågan om flyttningstiden och föreslog en ny framställning om ändring till den första november (A I 11 s. 35 – P § 3/15.10.1811 och Cygnaeus s. 324). Med en utförlig motivering föreslog BU att flyttningsdagen skulle föreslås ändrad till den femtonde oktober, nya stilen (A I 11 s. 95 – BU § 1/8.5.1812). Sällskapets sekreterare Fredrik Radloff anmälde avvikande mening och höll på den första november, och sällskapet omfattade hans åsikt (A I 11 s. 60–61 och 67 – P § 3/1.8 och § 4/30.9.1812).

Kort därefter frånträdde Radloff sekreterarposten, utan att ha uppsatt någon framställning till KMt om tjänstehjonens flyttningstid (A I 12 s. 9 b – P § 2/26.1.1813). Protokollen för tiden 1.12.1813 – 1.11.1816 saknas. I arkivet finns en 13.12.1813 inkommen anonym skrivelse (D IV 2 s. 274) med önskemål om att sällskapet måtte göra en framställning hos KMt, och föredragningslistorna (D XIII 1 s. 7 b) visar att sällskapet 1.7.1814 beslutat om expedition av en framställning om legostadgan och om en följeskrivelse till generalguvernören. Båda koncepten (B I 3 s. 69 och 84) är daterade 1.7.1814 och av den nye sekreteraren Carl Christian Böckers hand. Framställningen hos KMt är mycket vidlyftig och rekapitulerar vad som förevarit under den svenska tiden. I konceptboken är mycket överstruket, och den sålunda förkortade slutliga framställningen fick en plats i sällskapets *Handlingar* (3 s. 103).

Med datum 15.4.1816 emanerade HKMt:s nådiga förordning om ändrad flyttningstid. I den sades uttryckligen att den föranletts av sällskapets framställning, vars önskemål nu tillmötesgåtts. – Cygnaeus har i sällskapets hundraårshistorik belyst förloppet (s. 323).

1.3.3 Tjänstehjonens vandel

”Tjänstehjon skola i allt sitt förhållande vara gudfruktiga, trogna, flitiga, lydiga, nyktra och sedliga.” Så hette det i legohjonsstadgan av år 1805. Felade hjonet av lättja, vårdslöshet eller olydnad eller genom sitt levnadssätt skulle han rättas genom allvarsamma föreställningar och, där de ej hjälpte, med måttlig husaga. Också agan ägde han emottaga med undergivenhet och låta den lända till förbättring.

Brydsammast var förhållandet mellan husbonde och tjänstehjon under den uppsägningstid som föregick legoåret. ”Alla veta, som hava någon erfarenhet, att en tjänare som ämnar sig att flytta, strax vid denna tanke tar sig större friheter, blir mera sorgfri, lat och vårdslös” (Handlingar 2 s. 163).

I ett anonymt memorial av år 1817 beskrevs städslingstidens oskick (D XXIII 6 s. 102): ”Det är allmänt kunnigt att kyrkogårdarna på landet den vanliga städjningstiden äro samlingsplatser för tjänstefolket, där de trotsigt infinna sig, merändels försedda med goda men på sanning sällan grundade betyg, för att i likhet med en på auktion framställd vara avbida det högsta budet.” I sin framställning till KMt 1.6.1814 framhöll sällskapet de svårigheter som uppsägningstiden innebar och ville få den förkortad (Handlingar 3 s. 111).

Ett oskick som inte hörde samman med legohjonsstadgan, men inte heller förhindrades av den, var tjänstehjonens sed att hålla frimåndagar. Oseden påtalades i den anonyma prisskriften av år 1804 (Handlingar 2 s. 226). – Till Åland sades den inte ha spritt sig ännu år 1819 (D II 1 s. 180).

Ett oskyldigare oskick var tjänstehjonens fasthållande vid de redan 1772 indragna helgdagarna som fridagar. Det påtalades av Winter (D IV 2 s. 84 b) och sällskapet fann det värt att fästa KMt:s uppmärksamhet därvid (A I 2 s. 281 – BU § 4/8.7.1800). – Tydligen var oskicket segslitet; ännu nitton år senare antecknades till protokollet KMt:s nådiga kungörelse 7.3.1819 om dess beivrande (A I 15 s. 59 – P § 2/1.7.1819).

Inför missnöjda tjänstehjons brott mot legostadgan stod husbonden ganska hjälplös (D XXIII 12 s. 73). För att stävja tjänstehjonens oskick fick han ju i yttersta fall tillgripa husaga, men begagnade han sig härav riskerade han sitt rykte som arbetsgivare och inte sällan hände det att den agade rymde från tjänsten. Från Savolax inberättades år 1823 att ”så förstås legohjonsstadgan härstädes att för aga har vart tjänstehjon full rättighet eller lagligt tillstånd att förlöpa sin tjänst” (D XXIII 4 s. 43).

Hur angelägen man på många håll var att hålla efter tjänstehjonen i deras vandel visar bestämmelserna i ett par bystadgar som fogats till sällskapets tryckta utlåtande av år 1856 (s. 225 och 234–236), varom närmare i avsnitt 2.

När sällskapet grundade lantbruksinstitutet på Mustiala kom det självt i husbondeställning. Dess förhållande till husagan belyses av den år 1837 givna förordningen angående institutets förvaltning. I § 21 stadgas att eleverna betraktas som tjänstehjon, ”men få icke okvädas eller beläggas med skymfliga straff och

kroppslig aga". Förslaget till förordning hade uppgjorts av en av sällskapet tillsatt kommitté (A I 31 – 5.12.1836). När institutet hade verkat några år såg sig sällskapet föranlåtet att hos KMt utverka en sådan ändring att eleverna i allt skulle vara underkastade legohjonsstadgan (A II 5 s. 594 – FU § 3/8.2.1844 och B I 19 s. 207). Ändringen beaktades i en kejserlig kungörelse 12.3.1845.

Till sporre för tjänstehjonen och till vägledning för deras blivande arbetsgivare skulle tjänstehjonets välförhållande vitsordas i hans orlovssedel. Denna ansågs emellertid av somliga husbönder vara till föga hjälp (D XXIII 6 s. 102) och rentav kunna få menliga följder (Handlingar 2 s. 165). Från Savolax berättades år 1822 att inga orlovssedlar nyttjades. En förklaring sades ligga i att bönderna varken kunde skriva eller läsa. Men, påpekade meddelaren, herremännen i församlingen skulle säkerligen för en ganska ringa återtjänst hjälpa att tyda det skrivna. Tjänstehjonsstadgan borde därför tryckas på finska för att spridas och efterlevas (D XXIII 4 s. 47 b).

Här må nämnas att tjänstehjonens betyg, liksom deras agande och uppmuntrande och flyttningstid togs upp i *Åbo Tidningar* år 1840 (nr 84, 85 och 87) i en fortlöpande artikel "Tjenstefolk". Den betecknades som insänd, men infördes under Böckers tid som tidningens redaktör och påminner till stilen om hans.

1.4 Sällskapets belöningar för långvarig och trogen tjänst

I sin strävan att trygga tillgången på dugande och stadigvarande avlönad arbetskraft satte sällskapet större lit till belöningar än till straff. Redan på sin ettårsdag beslöt det börja offentligt utdela belöningar för långvarig och trogen tjänst (A I 1 s. 84 – P § 5/1.11.1798, Dagboken 1800 s. 103). Belöningarnas villkor, form och utgivande har ägnats ett eget häfte, nr 17 i denna serie.

I detta som i så mycket annat såg sällskapet en förebild i det Kungliga Patriotiska sällskapet. Detta sällskap hade utdelat belöningar också i Finland. Nu ville hushållningssällskapet "lämpa sig efter sina landsmäns åstundan och således tillåta att husbönder som finna sig böjda att belöna utmärkt trogen, beskedlig och långvarig tjänst, och förmena offentligheten därav medföra någon synnerlig verkan, få vända sig till sällskapet för att vinna bifall till utdelning av sådan belöning i dess namn och på sätt belöningar av sällskapet i allmänhet utdelas".

I beslutet sades uttryckligen att belöningarna var avsedda för tjänstehjon. Så skulle det förbli tills ordet försvann ur vokabulären. Vid sällskapets stadgeändring år 1930 ersattes ordet *tjänstehjon* med *arbetare*.

Den första som belönades var en ladugårdspiga. Länge gällde belöningsärendena oftast pigor och drängar. Jordtorparna ansågs inte vara tjänstehjon. Sålunda avslogs år 1851 en framställning om belöning åt en jordtorpare samtidigt som en spannmålstorpare och hans hustru belönades (A I 46 s. 115 – U § 3/29.12.1851), och så sent som år 1897 fastslogs att torpare inte var berättigade till belöning för långvarig och trogen tjänst (A I 92 s. 118 – St § 13/28.5.1897). – Jordtorparna var ju på sätt och vis blott deltidsanställda och samtidigt egna företagare.

Den tidigast belönade ladugårdspigan hade tjänat elva år på Kumo gård. Tio år har genom tiderna ansetts vara nog för att berättiga till belöning för långvarig och trogen tjänst.

När sällskapet fattade principbeslutet om belöningar betonade det vikten av att sällskapet i vart enskilt fall förvissat sig om att "belöning utan kränkning av

sällskapets värdighet kan äga rum". Vissheten vanns genom av kyrkoherden utgivet frejdebevis och av sockenstämman eller trovärdiga personer utfärdade intyg. År 1807 påmintes prästerskapet om att ingen belöning kunde ges utan säker underrättelse om frejd, nykterhet och seder (A I 9 s. 12 – P § 15.5/2.1.1807 och B I 2 s. 80). Sällskapets arkiv är rikt på ansökningshandlingar som vältaligt vittnar om tjänstehjonens välförhållande och vandel. De flesta ingår i serien D VIII med dess 22 band och vidare i serien D XXIV.

Belöningarna var ju avsedda att tilldraga sig uppmärksamhet och de utdelades därför ofta på sällskapets begäran av kyrkoherden i kyrkan efter slutad gudstjänst. Inte sällan redogjorde kyrkoherden inför sällskapet utförligt för hur han utfört sitt uppdrag; någon gång bifogade han också sitt överlåtelsetal (D VIII 2 s. 11, 158, 160, 172 och 204).

1.5 Den avlönade arbetskraftens villkor

1.5.1 Inhysesfolket – en tillgång och ett problem

Inhysesfolket utgjorde den viktigaste källan när olika kategorier av avlönad arbetskraft för gårdsbruket rekryterades. Där kunde gårdsbruket smidigt fylla sitt under året snabbt växlande behov av tillfällig arbetskraft.

Backstuguborna och övriga inhyseshjon var en tillgång och trygghet för gårdsbruket, men de själva hade de minsta tillgångarna och var svagast av alla tryggade mot årsmånens och livets växlingar. Den oskrivna allemansrätten var dem till hjälp, men inte alltid tillräckligt mycket. Då måste det kristliga samfundet träda till, ofta i ett läge då också de besuttna kände sig trängda – och inhysesfolket blev till en börda.

Så nära gränsen till existensminimum som inhyseshjonen levde är det rimligt att också gränsen mellan dem och fattighjonen blev flytande. Tidigt utlyste sällskapet en prisfråga om fattigvård (A I 4 s. 224 – P § 9/1.11.1802). Det ena av de två svaren infördes i sällskapets *Handlingar* (2 s. 154). Svaret hade ansetts värt att belönas, även om BU inte omfattat alla däri framförda åsikter (A I 6 s. 256 och 199 – BU § 2/18.7 och P § 7/1.10.1804).

Den anonyme författaren ansåg (s. 166) att förordningen av 20.7.1762 om backstugors uppbyggande för gifta legohjon till befordrande av folkökningen förfelat målet. Det hade visat sig att "backstugubarn i allmänhet klent uppfödas och bliva som fullvuxna även klena och odugliga varelser, samt kanske skänka staten en ännu svagare avkomma, varigenom släktet följaktligen allt mer och mer förlorar den forna manligheten, blir uselt och oskickligt för både plogen och svärdet".

Länge ansåg man allmänt att backstugorna illa fyllde behovet av tjänstehjon och daglönare. Från norra delen av Uleåborgs län rapporterades år 1815 att "ymnigheten av backstugusittare och inhysingar (...) ersätter för ingen del, med den ringa tillgång de lämna på tjänstehjon, och det dyrlejda biträde de någon vecka om sommaren lämna byalagen, olägenheten av deras tiggeri". Backstugusittarna misstänktes föda sig med åverkan på skog och ängsmark och med andra skadliga näringsfång, såsom brännvinshantering (Handlingar 3 s. 351).

Prosten Mathias Gottlund i Jockas (Juva) skildrade inhyseshjonens ställning i ett "betänkande om orsaken till den mängd inhysingar som finnas uti Finlands inre

provinser, mera än uti landets övriga delar" (Underrättelser 5/1816 s. 55). I en kommentar till detta betänkande ansåg Böcker grundorsaken ligga i svedjebruket: "Inhysingar och tiggare åtfölja svedjebruket, som ohyran pälsskjortan" (Underrättelser 3/1823 s. 12).

Inhysingar fanns emellertid också utanför det krympande svedjebruksområdet. Från Loppis anmärkte M.V. von Törne på den oklara gränsen mellan inhysingar och sytningstagare (D VII 7 s. 80 b). Överallt ansågs backstugusystemet innebära olägenheter (D VII 1 s. 67). Storskiftet, så hoppades man, skulle bringa backstugorna ur världen (D VII 1 s. 60).

Med tiden framstod den jordlösa befolkningen som ett allt större problem. I en år 1829 anonymt inlämnad skrift om Finlands statshushållning frågades retoriskt: "Tror man att med vagabonder och ströpartier tillvägabringa allt detsamma som man uträttar med en bofast menighet? Tror man sådant, så ligger däri en väldig villfarelse. Tror man det icke, vi skyndar man då ej att förkasta och ändra ett statsförvaltningssystem som i grund förvänt redan dragit över samhället nästan obotliga olyckor, och, utan uppehåll fortsatt skall framgent vålla än flere och större?" (D VI 3 s. 54).

Den anonyme författaren uppskattade Finlands allmogebefolkning till 850 000 personer, varav 1/17 inhyses- och lösdrivande personer. Han yrkade på att storskiftet skulle påskyndas och grundandet av nybyggen underlättas.

Från samma tid är en av kyrkoherden D. Ekwall i Karislojo inlämnad skrift "Finland i dess nuvarande skick, jämte några erinringar till dess återupphjälpande" (D VI 3 s. 65). Också han ville slippa allt löst folk: "På landet gifta sig dräng-pojkarna genast i ungdomen, bosätta sig var de vilja, äga beskydd så snart de äro gifta; och skaffa sig årsfödan på några veckor. Pigorna, om de icke finna annat beskydd så skaffa de sig ett oäkta barn och äro lika fria och leva lika bekvämt som de förstnämnda. Huru önskligt vore det då icke att en sådan författning en gång gåves det intet slags folk fick arbeta för egen räkning (...), utan alla vore skyldiga att söka årstjänst."

1.5.2 Sällskapets kartläggning av förhållandena

Redan under sitt första år utgav sällskapet en "Plan til En Physiographisk och Oeconomisk Sockne-Beskrifning, Lämpad efter Orternas Läge och Häfd i Storfurstendömet Finland". Avsikten var att åstadkomma en kartläggning av förhållandena och förutsättningarna i landets olika delar. Tanken hade framlagts av Winter, som föreslagit 72 frågor, av dem 8 om den avlönade arbetskraften (D IV 5 s. 1).

Bland det som efterfrågades i den slutliga planen var (s. 9–10) :

– Hurudan är tillgången på tjänstefolk och till vad villkor?
– Plägar man hålla så kallade spannmålstorpare och huru stor stat bestås dem för varje dag i veckan?
– Är det möjligt att för dagspenning få arbetare och på vad sätt avlönas de för dagen?
– Hur många dagsverks-, knekte- och inhysestorp äro inom socknen vidmakthållne, hur nära intill byalaget inrättade? Vilka förmåner njuter de av jordägarne och vad utgöra de därför?

Sällskapet fick många sockenbeskrivningar, men få var fullständiga. De flesta ingår i arkivets serie D VII.

Åren 1814–1815 sände sällskapet sin sekreterare Böcker till Vasa län och provinsialläkaren Henrik Deutsch till det nordligare Finland för att på ort och ställe insamla uppgifter om de lokala förhållandena. Böckers berättelse infördes i sällskapets *Underrättelser* och Deutschs i dess *Handlingar*.

Sitt mesta material om arbetskraftens villkor fick sällskapet som svar på en till välkända jordbrukare år 1822 riktad enkät. Av dess 30 frågor lydde nr 23: Vilka äro de vanligaste villkoren för en jordtorpare, en spannmålstorpare, en statdräng, en dräng, en piga, en daglönare? (D V 11 s. 24). I några fall stimulerade enkäten till att författa korta sockenbeskrivningar. En del svar återgavs i sällskapets *Underrättelser*, andra finns i arkivet.

Sitt mest detaljerade material om arbetskraftens lönevillkor på en enskild gård fick sällskapet i den bokföring (F VIII 79) gällande Lillkroksnäs i Borgå som Johan Borgström tillställde sällskapet. Anteckningarna är från åren 1798–1804 och belyser namngivna pigors och spannmålstorpares arbetsprestationer och deras löner i penningar och i naturaförmåner. Mindre givande är de bokföringsböcker för åren 1818–1820 som J.P. Timm insände från Vanis i Eura (F VIII 70–72) för att visa hur han tillämpat Alb. Thaers bokföringssystem. Materialet består av huvudböckerna och utdrag ur kladdar och journaler.

1.5.3 Drängar, pigor och daglönare

Tjänstehjonsstadgan av år 1805 bestämde inte längre om lönerna. Redan därförinnan tycks dessa ha varierat från trakt till trakt. Stora var variationerna inte. Största delen av lönen bestod ju i fritt uppehälle. Utöver kost och logi erhöll drängar och pigor vanligen också klädespersedlar eller material till sådana.

Det av sällskapet insamlade materialet är alltför magert för statistisk behandling, men väl erbjuder det exempel på vad som krävdes av tjänstehjonen och på hur de lönades. Följande sammanställning visar på materialet från norr till söder. – Den av statistik så intresserade Böcker nöjde sig egendomligt nog med att i tabellform meddela drängarnas, pigornas och torparnas relativa andel av befolkningen i Vasa län, utan att ingå på lönefrågan (Underrättelser 4/1824 s. 90–).

Pojo	Anonym	1798	D IV 4 s. 60
Bjärnå	Fjeder	1825	D VII 4 s. 44
Sagu	M. Tolpo	1823	Underrättelser 4/1824 s. 12
Loppis	M. v Törne	1800	D VII 7 s. 80 b
Lemi	Roschier	1825	Underrättelser 8/1826 s. 67
Asikkala	Wetterhoff	1799	Handlingar 2 s. 305 och 314
Padasjoki	Mether	1799	D VII 3 s. 27 och 37
Ruokolax	Castegren	1823	Underrättelser 6/1824 s. 18
Pieksämäki	Palin	1822	D XXIII 4 s. 36 b
Savolax			D XXIII 4 s. 45
Laukas	Arwidson	1823	Underrättelser 4/1824 s. 24
Liperi	Perander	1823	Underrättelser 4/1824 s. 26
Lillkyrö	Wegelius	1804	D VII 1 s. 111–

Vörå	Wegelius	1825	D VII 4 s. 6
Idensalmi	Collan	1823	Underrättelser 5/1824 s. 49
Karleby	Nordling	1823	Underrättelser 6/1824 s. 7
Kajana	Deutsch	1814	Handlingar 3 s. 407
Paldamo	Ajmelaeus	1823	Underrättelser 4/1824 s. 34
Ijo	Frosterus	1823	Underrättelser 4/1824 s. 43
Pudasjärvi	Montin	1823	Underrättelser 6/1824 s. 23
Kemi	Castrén	1802	D VII 3 s. 14
Rovaniemi	Fellman	1828	D VI 3 s. 39
Utsjoki	Fellman	1823	Underrättelser 8/1826 s. 53

1.5.4 Statfolk

I sällskapets plan till sockenbeskrivning nämns inte ordet statare, men väl talas där om spannmålstorpare. Språkbruket förändrades med tiden mer än den verklighet språket skildrade. I motsats till de jordtorpare som i planen kallades räntetorpare erlade spannmålstorparna inte spannmål i lega för sitt torp, utan erhöll av jordägaren spannmål och andra naturaförmåner som lön för de dagsverken de förbundit sig att prestera.

Vid tiden för sällskapets stiftande tycks spannmålstorpare främst ha funnits längst i söder. I sockenbeskrivningen av år 1799 över Padasjoki sades att spannmålstorpare brukades föga och det på grund av svårigheterna att sysselsätta dem året om (D VII 3 s. 27 b). Vid samma tid nämndes spannmålstorpare i en initierad jämförelse mellan olika löneformer i Pojo (D IV 4 s. 60).

I stora delar av landet förefaller spannmålstorpare och statdrängar emellertid att ha varit nästan okända ännu när sällskapet gjorde sin rundfråga av år 1822. Från Lemi, Ruokolax, Liperi, Karleby, Idensalmi, Paldamo, Pudasjärvi och Rovaniemi rapporterades att sådana inte nyttjades.

De sparsamma uppgifter som finns om statfolkets lönevillkor kan uppletas med hjälp av förteckningen i föregående avsnitt 1.5.3.

1.5.5 Torpare

Under naturahushållningens tid erbjöd torparsystemet en smidig väg att tillförsäkra jordägaren stadig arbetskraft och arbetstagaren en på sätt och vis indexbunden lön och därtill möjlighet att genom sitt och familjens arbete som egen företagare förbättra sina levnadsvillkor.

De flesta torpare var dagsverks- eller jordtorpare, och det är de som faller under detta häftes tema. De åtnjöt sina torparförmåner som ersättning för de dagsverken de förbundit sig att utföra.

Det finns emellertid i arkivets material också så kallade räntetorpare, som i ersättning för nyttjanderätten till jordägaren tillhöriga marker och byggnader inte utförde dagsverken, utan erlade en del av skörden eller av torpets avkastning i annan form. Räntetorparna var snarast att anse som legotagare eller arrendator.

Dessa två torparkategorier var i princip olika, men i praktiken fanns det inte någon klar gräns mellan dem. I vilken form torparen erlade ersättningen för sin nyttjanderätt var beroende av de lokala förhållandena. Avgörande var ofta torpets avstånd från gårdens eller hemmanets driftcentrum. I sockenbeskrivningen över

Rautalampi berättades år 1800 att de torp som låg nära utförde dagsverken, medan avlägsnare torp erlade tredjedelen av all avkastning av åker och sved till jordägaren (D VII 1 s. 9). Enligt en annan uppgift var det i Savolax vanligt att torparen till jordägaren erlade hälften av spannmålsavkastningen från åkern och tredjedelen av svedernas skörd (D VI 4 s. 46). Ett kvart sekel senare inberättades från Idensalmi att böndernas torpare var mindre än ståndspersonernas betungade med dagsverken och erlade tredjedelen av avkastningen från åker och äng till husbonden (Underrättelser 5/1824 s. 49). Också i Liperi betalade räntetorparna tredjedelen av jordens avkastning i ränta (Underrättelser 6/1824 s. 26).

I sockenbeskrivningen över Vesilax uppgavs vid sekelskiftet att av 57 torp på Loukko och Tottijärvi gjorde 38 dagsverken medan de övriga erlade en viss årlig skatt (D VII 1 s. 49). I beskrivningen över Loppis berättades att jordtorparna utöver dagsverken presterade naturaprodukter. ”Torparna besitta sin jord med förmånliga villkor”, ansåg författaren och redogjorde för deras förmåner och skyldigheter (D VII 7 s. 80 b). Från Lemi inberättades om en kombination av dagsverken och pengar som torpararrende (Underrättelser 8/1826 s. 68).

Torparkontrakt upptagande torparens förmåner och skyldigheter är det ont om i arkivet. Sådana finns för år

1798	Teisko	D VIII 7 s. 9 – utdrag
1799	Ylöjärvi	D VIII 13 s. 292
1800	Teisko	D VIII 7 s. 8 – utdrag
1801	Ingå	D VIII 20 s. 466
1809	Ylöjärvi	D VIII 13 s. 380
1809	Lemo	D XV 4 B s. 285–290
1822	Viitasaari	D VIII 20 s. 302

Sparsamma uppgifter om torparnas villkor kan framletas med hjälp av sockenförteckningen i avsnitt 1.5.3.

År 1799 framhölls i en anonym prisskrift om de hinder som fjättrade lantmannens idoghet att torpen borde åläggas endast dagsverksskyldighet (D VI 4 s. 46). Dagsverkstorpens värde som källa till arbetskraft förtydligades i ett anonymt memorial från herrgårdarnas västra Nyland (D IV 4 s. 61 b). Enligt författaren var det ej att förmoda ”att den obundna och kringvandrande spannmålstorparens eller dagsverkskarlens avföda bliver danad till lika mycken arbetsamhet, lydnad och beskedlighet som jordtorparens, vilken både genom kärlek till sitt lilla födelsenäste och dess därå ifrån barnaåren nedlagda arbete är för mycket bunden vid stället för att icke i alla förenämnda avseenden söka tillvinna sig husbondens ynnest och framtida hågkomst.”

I en anonym prisskrift föreslogs år 1821 att sällskapet skulle erlägga premier för anläggande av nya torp (D VI 1 s. 330 b).

Storskiftet skapade förutsättningar för att anlägga nya torp. I sockenbeskrivningarna över Limingo sades år 1802: ”Så länge socknemarken är odelt hava inga ordentliga dagsverkstorp kunnat anläggas” (D VII 1 s. 60) och från Liperi rapporterades tjugu år senare: ”Här finnes icke mycket torpare, emedan ägorna ännu icke äro skiftade” (Underrättelser 6/1824 s. 2 b).

Storskiftet tycks emellertid också ha kunnat minska antalet torp. Sålunda säges i sockenbeskrivningen över Padasjoki att tidigare torp hade valts till boplats vid utflyttning av hemman eller anslagits för nybyggen (D VII 3 s. 26–26 b). Torpen kunde också konkurrera med hemmanen om betesmarker och borde därför

utflyttas till skogarna – det framhöll kyrkoherden i Karislojo år 1829 (D VI 3 s. 66).

När sällskapet år 1837 fick överta Mustiala överstelöjtnantsboställe i Tammela för att där anlägga ett lantbruksinstitut ställdes det inför samma problem med arbetskraften som andra innehavare av större gårdar. Problemen behandlades av förvaltningsutskottet, vars detaljerat registrerade protokoll bildar arkivets band A II 5. Hur problemen löstes blir tyvärr ofta oklart, emedan de vanligen överläts att lösas av institutets betrodde direktor. På grund av ”svårigheterna vid att vara beroende av vandrande legokarlar” fick direktor rätt att antaga trettio spannmålstorpare (A II 5 s. 216 – FU § 3/8.7.1841). Deras antal minskades när eleverna blev en arbetskraft att räkna med (A II 5 s. 390 och 547 – FU § 19/2.8.1842 och § 15/15.7.1843).

På Mustiala användes av direktor föreslagna skriftliga torparkontrakt (A II 5 s. 208 – FU § 2/16.4.1841). De finns emellertid inte i arkivet.

Protokollen berättar om uppbyggandet av några torp och om torpens besättande (A II 5 s. 380, 565, 630, 653 och 759 – FU § 9/2.8.1842, § 4/6.9.1843, § 7–9/30.7 och § 8/22.8.1844 och § 15/5.8.1845). Lätt tycks det inte ha varit ens att få färdigbyggda torp besatta (A I 44 s. 63/II – FU § 5/11.7.1849).

Protokollen från Mustiala belyser också hur arbetsgivaren såg på sitt sociala ansvar för torparna (A II 5 s. 151 och 87/II – FU § 12/28.8.1840 och § 7/26.11.1846, A I 43 s. 5/II – FU § 4/28.2.1848, A I 44 s. 65 och 71/II och 87/II – FU § 8 och 10 samt 13/12.7 och § 7/12.12.1849).

Torparnas ställning som samtidigt både löntagare och företagare tycks ha berett sällskapet bryderi när det gällde att avgöra hur en till belöning föreslagen driftig torpare borde belönas. År 1802 föreslogs till belöning tre torpare på Irjala och Vanjärvi i Vichtis, vilka föredömligt förkovrat sina torp (D VIII 1 s. 198 och 180–187). Beredningsutskottet ansåg att då de ”egentligen i egenskap av tjänstehjon, och för sina husbönders räkning, vilka därav draga den förnämsta nyttan, verkställt sitt nedlagda odlingsarbete, det även rätteligen syntes tillhöra dessa husbönder (...) att sina underhavandes förtjänster belöna” (A I 4 s. 272, 158 och 310 – BU § 13/15.3, P § 7/15.7 och BU § 4/30.7.1802, B I 1 s. 164). Sålunda fick de tre torparna på husbondens bekostnad var sin silverbägare (A I 4 s. 197 – P § 8/1.10.1802).

Redan följande år beviljades en torpare från Korpilahti, som upptagit och bebyggt sitt torp, utan någon protokollförd principdiskussion en silverbägare på sällskapets bekostnad (A I 5 s. 300 och 194 – BU § 4/8.10 och P § 6/15.10.1803).

År 1817 hade sällskapet att ta ställning till en belöningsframställning gällande en torpare från Juva som hade också medborgerliga meriter. Hans exemplariska vandel hade ”förvärvat honom den aktning att han uti byalaget blivit framför rusthållare och bönder vald till ålderman”. Beredningsutskottet föreslog att ”såvida sällskapet antagit den principen att lämna sin medalj endast åt besuttna bönder” torparen skulle tilldelas en bägare av 20 lods vikt, nu på bekostnad av en av sällskapets fonder. Så blev det (A I 13 s. 177 och 108 – BU § 1/24.10 och P § 3/6.11.1817).

År 1833 föreslogs två torpare och tidigare krigsmän från Laihela, förre soldaten Anders Gers och förre korpralen Jacob Sarf, till belöning för sin odlargärning. Åkerbruksutskottet ansåg sig böra föreslå en silversked, men hemställde till sällskapets prövning om de icke med hänsyn till sina militära meriter kunde

hugnas med medalj (A I 28 – ÅU § 7.13–14/25.2 och P § 13.6/11.4.1833). De fick medalj.

Sedan sällskapet år 1844 fått rätt att prägla också en mindre medalj blev denna en vanlig belöning åt driftiga torpare.

De tidigare i denna serie införda förteckningarna över sällskapets belöningar för föredömlig odlargärning är rika på exempel på hur torpare uppbyggt och förkovrat sina torp.

1.5.6 Arbetsprestationen

Arbetsdagens längd varierade med årstiden. Den ljusa delen av dygnet fylldes av arbete och måltidsraster. Rundfrågan år 1822 belyser förhållandena. I Idensalmi räknade man med en arbetsdag om minst 17 timmar om sommaren (Underrättelser 5/1824 s. 48) och från Ijo rapporterades att ”den mörkaste årstiden kan intet utearbete förrättas stort över 4 timmar” (Underrättelser 4/1824 s. 43). Där började utearbetet den ljusa årstiden mellan kl. 5 och 6 på morgonen och slutade mellan kl. 8 och 9 på kvällen. – Enligt källorna varade arbetsdagen minst 12 timmar om sommaren och 8–9 timmar höst och vår.

När sällskapet år 1840 övertog driften på Mustiala bestämdes att arbetstiden om sommaren skulle vara från klockan fyra om morgonen till nio om aftonen samt vintertiden från klockan halv fem om morgonen till åtta om aftonen (A II 5 s. 26 – FU § 39/27.3.1840).

Mer än arbetstiden varierade säkerligen intensiteten i arbetet. I sockenbeskrivningen över Padasjoki sades 1798 (D VII 3 s. 27) att ”en ståndsperson som inte har tillfälle att jämt följa ett (sådant) legohjon på spåren är ofta förlägen med dess tjänst, men bonden som går själv i arbetet drager det åtminstone med sig, varvid tjänstehjonet måste lika med bonden själv arbeta och göra skäl för sig”.

I samma sockenbeskrivning sades vidare (s. 29) att ”arbetsbeting vela icke arbetarne i socknen gärna ingå, förmodligen av den orsak att i händelse de sådant fullgjorde skulle det bliva en regel till framdeles efterrättelse, varför de helst utvälja det att arbeta under tillsyn, och om de någon gång hinna med mera än vanligen, tillräknas sådant tid och omständigheter, men icke ökad drift eller flit under arbetet”.

På större gårdar, som främst var beroende av torparnas arbetsinsats, måste dagsverket ha varit ett besvärande obestämt mått på en arbetsprestation – så olika som torparna var till flit, färdighet och krafter. I ett år 1799 inlämnat förslag till lärobok angav Nils von Törne vad en karl utan att hasta borde kunna prestera i olika slags arbeten (D IV 2 s. 30). I maj 1800 fick sällskapet av landshövdingen E.G. von Willebrand uppgifter om hur han på Jockis gods i Tammela hade infört arbetsbeting i stället för dagsverken (A I 2 s. 104 och 147 – P § 6/15.5 och § 15/1.8.1800). Utan någon protokollförd diskussion infördes hans memorial som sådant i sällskapets *Dagbok* (1800 s. 135–140).

Halvtannat årtionde senare berättade B.H. Aminoff i Karkku om sina lyckade bemödanden att införa beting (Underrättelser 7/1817 s. 41). Hans uppgifter ifrågasattes emellertid av grannarna (D XXIII 6 s. 195 b).

1.6 Diskussionsfrågan 1847 : Vilketdera ställer sig förmånligare: tjänstefolk i gårdens kost eller statfolk?

I anslutning till sitt 50-årsjubileum anordnade sällskapet enligt mönster närmast från Sverige det första allmänna lantbruksmötet i vårt land. Den detaljerade mötesberättelsen utgavs i tryck: *Handlingar hörande till Finska Landtbruksmötet i Åbo 1847*.

Den sista av mötets 41 diskussionsfrågor lydde : Är det fördelaktigare för ägaren av en lantegendom, som ej har tillräckliga dagsverken från underlydande jordlägenheter, att till arbete begagna, antingen tjänstefolk i sin egen kost, eller så kallat statfolk? – I motsats till många av agendans tidigare frågor blev denna verkligen väl belyst.

Själva frågan antyder att det förmånligaste ansågs vara att hålla sig med jordtorpare, där blott lämpliga marker fanns för torplägenheter. Mångenstädes hade emellertid utvecklingen lett till att gårdarna indragit torp och utvidgat jordbruket i egen drift (s. 219).

Trots att frågan gällde vilketdera av två alternativ som var förmånligast för gårdsbruket sträckte sig somliga av svaren utöver ramen för frågan och några skildrade också statarsystemets uppkomst (s. 254 och 266) och redogjorde för tjänarnas och för statarnas villkor (s. 220 och 267). Frågan blev sålunda belyst också ur samhällets synvinkel.

Kommerserådet A. Kingelin inledde diskussionen. Han betecknade statarsystemet som ett moraliskt ont, ”ty det är statkarlens barn som till betydlig del befolka våra fängelser med brottslingar och våra vägar med tiggare” (s. 219). Och prosten U.P. Sadelin från Åland framhöll att det allmänna bästa inte kunde förenas med ett system ”som alstrar proletärer, som tillintetgör det gamla goda patriarkaliska förhållandet mellan husbonden och tjänaren” (s. 220).

Kammarherre Carl von Knorring, som skötte Kumo gård med ett ringa antal statfolk och femtio fasta jordtorpare, ansåg att båda slagen behövdes på ett större gods och att de sociala vådorna kunde elimineras genom skäliga lönevillkor (s. 221).

Vilhelm Boije från Drägsby nära Borgå hade 24 stattorpare och föredrog dem framom jordtorpare. Statkarlarna gjorde med gårdens hästar och redskap ett mycket bättre arbete än torparnas dåliga drängar med svaga ök och bräckliga, illa ställda redskap. Att hålla ett större antal drängar erfordrade i sanning krigstukt, ansåg Boije och talade för väl hållna statare (s. 284). – Det gjorde också M. Weckström, likaså från Nyland (s. 310).

C.F. von Fieandt från Kananoja nära Viborg ansåg statare bättre än tjänstehjon, men anställde vanligen tjänstehjon. Dessa fick om de ville senare bli statfolk och kunde hjälpas vidare till att bli torpare (s. 268).

Av diskussionsfrågans två alternativ föredrog också andra statare (s. 274, 342 och 365). Som ett skäl härtill framhölls att drängars och pigors sjukdagar drabbade arbetsgivaren, medan statarna inte fick minska på sina dagsverken för sjukdoms skull (s. 218 och 331).

E.A. Rancken från Arpalax i Bjärnå påpekade att bönderna höll drängar och pigor, inte statfolk, vilket visade att tjänstefolk i gårdens kost var förmånligare ”där det finns ett matmoderligt vårdat hushåll” (s. 331).

Vid lantbruksmötets protokoll satt apotekaren J.G. Hammardahl. Denne hade tidigare på hösten i sin tidskrift *Teknologen* (nr 34 och 37) refererat C. Raabs

skrift ”Om statskarlssystemet i Sverige” och även återgett vid lantbruksmötet i Sverige framlagda åsikter (nr 32).

1.7 Jämförelse med livegna i Ryssland

När Finland förenats med Ryssland föll det sig naturligt att blickarna riktades österut och att jämförelser gjordes mellan här och där också i fråga om gårdsbrukets arbetskraft. I sällskapets protokoll för 25.7.1820 antecknade sekreteraren Böcker (A I 16 s. 118 – § 5): ”Undertecknad anmälte slutligen det han låtit översätta och utgiva en om den inre ekonomiska ställningen uti Ryssland ganska upplysande, och sålunda även enligt dess tanke för Finland ganska viktig skrift, nämligen Jakobs svar på K. Fria Ekonomiska Sällskapets i S:t Petersburg prisfråga: Om fria arbetares eller livegnas arbete är mer lönande, och hemställde om icke sällskapet, i anseende till den nyttiga upplysning av skriftens större kringspridande vore att förvänta, ville låta uti nästutgående cirkulärbrev till dess korrespondenter inflyta en anmälan om denna skrift och att den finge på samma sätt som sällskapets egna skrifter med posten försändas till dem som hava sällskapets böcker till försäljning om händer. Till denna hemställan lämnade sällskapet sitt bifall”.

Av någon anledning fullföljdes avsikten inte genast. Nära ett år senare upprepade Böcker sitt förslag och fick det igen gillat (A I 17 s. 49 b – P § 7/2.5.1821). Cirkuläret är daterat 1.6.1821 (D VI 3 s. 136 b). – Statsrådet von Jakobs skrift finns inte i sällskapets boksamling.

2 Tiden 1850–1900

2.1 Den viktigaste källan gällande 1850-talet

Under 1850-talet randades en ny tid i Finlands samhällsliv. Sällskapet fick vara med om att förbereda och nyttiggöra några av de förändringar som då aktualiserades.

Kort efter sitt trontillträde anbefallde Alexander II senaten i Finland att inkomma med förslag syftande till landets förkovran. Senaten i sin tur anmodade sällskapet att ”oförtövat föreslå de åtgärder sällskapet med avseende å jordbrukets och lantmanna näringarnas nuvarande ståndpunkt och behover anser vara närmast ägnade att befrämja desammas uppkomst och förkovran” (D I 2 s. 130). – Cygnaeus har i sällskapets hundraårshistorik redogjort för saken (s. 419).

Senatens hänvändelse gjordes uppenbarligen på initiativ av dess chef L.G. von Haartman. Han hade tidigare varit sällskapets ordförande och verksamt deltagit i dess arbete. I ett privat brev till sällskapets ordförande överste L.Chr. Jegerschjöld förklarade han nu syftet med senatens hänvändelse och lät veta hur han ansåg att sällskapet borde gå till väga (D XXIV 3 – icke diarieförda). Han angav fem punkter som sällskapet borde beakta. Punkt 4 lydde: ”Sådane beskattnings- och lagskipningsåtgärders vidtagande, varigenom den arbetande tjänstehjonsklassens ekonomiska och moraliska ställning får en riktning, som bättre än närvarande förhållanden befordrar jordkulturens och husflitens uppkomst och bestånd.”

Sin egen syn på denna punkt angav von Haartman så här:

”Detta rörer en högst ömtålig fråga. Man stöter här på det förvända, moderna frihets sinnet. Även hos oss har det såkallade fria arbetet, som under sista Fransyska revolutionen viste sig vara ett hjärnspöke, då det urartade sig till det absurda ”l’organisation du travail”, en tid bortåt redan spökat. – Magistrar, som i sitt lärda högmod ansett sig vuxna att omskapa samhället efter sina kammaridéer, hava härå lett folkets tankar, och popularitetsjägare hava sedan fullbordat verket. En svag administration och en obunden advokatorisk lagskipning hava gynnat och rotfästat dessa tänkesätt och därifrån har det olycksaliga backstugusäteriet och spannmålstorparesystemet uppsprungit.

1852 års försvarsförfattning avsåg en hälsosam ändring härutinnan och redan vaknade en bättre anda hos den arbetande klassen, men korttänkta och våldsamma administratörer, jesuitiska präster och egennyttiga advokater lyckades att så förvränga verkställigheten, att Styrelsen ansåg sig böra uppskjuta densamma, och nu är villervallan kanske större än förut, i synnerhet i den östra delen av landet. Så kan det likväl ej länge förbliva. Vill man i vårt land hava något jordbruk, så får folket ej lössläppas. Beskattningen måste drabba den lättjefulle och den som vill göra anspråk på en större emancipation; och däremot bör tjänstehjonet, det sedliga, det stadiga höjas i samhällsskick och samhällsnjutningar.

Mycket tror jag i den vägen vara att tillgöra. Härutinnan bör jag dock ej gå deras större erfarenhet i förväg, som stått och stå i närmare beröring med den verkligen arbetande klassen och således bättre varit i tillfälle att uppfatta densammas behov och medlen till härutinnan skeende successiva förbättringar. Om friheten i smått gäller vad en utmärkt tänkare yttrat om friheten i stort ”Die Freiheit muss in der Gesinnung, in die Sitte, in das Blut einer Nation übergangen sein, soll sie die Triebfeder in Bewegung setzen.” Allting har sin tid!”

Sällskapet följde nära von Haartmans direktiv. Hur det fyllde sitt av senaten givna uppdrag gjordes allmänt bekant genom det i tryck utgivna *Kejserliga Finska Hushållnings-Sällskapets underdåniga utlåtande angående åtgärder till befrämjande af finska landtbruket och dess binäringar, med dertill hörande bilagor*.

Detta sitt utlåtande slutbehandlade sällskapet 24–26.11.1856 (A I 51 och B I 23 s. 120).

2.2 Arbetskraftens villkor på 1850-talet

Med datum 14.1.1852 emanerade HKMt:s förordning angående laga försvar och huru försvarslösa personer skola behandlas. Den berörde nära tjänstehjonens ställning.

När det gäller arbetskraftens villkor i början av 1850-talet är sällskapets arkiv och tryckta skrifter en föga givande källa. En del uppgifter ges i en artikel ”Työväen palkoista” i sällskapets tidskrift *Suomen Huoneenhallitusseuran Sanomia* (nr 22/1851). Utförligare är Magnus Lavonius uppgifter i sällskapets tryckta utlåtande av år 1856 (s. 249–256 och 200–204), men de är från Viborgs län och Lavonius uttalar sig inte om deras allmängiltighet.

2.3 Diskussionen om flyttningstiden tas upp igen

Förordningen av år 1816 om ändring av tjänstehjonens flyttningstid hade tillkommit på sällskapets förslag. Den då bestämda flyttningsdagen den 1 november visade sig emellertid enligt mångas mening olämplig.

Det framhölls i en redaktionell artikel ”Palkollisista” i nr 24/1.12.1852 av *Suomen Huoneenhallitusseuran Sanomia*. I den föreslogs den 1 januari som flyttningsdag. Ett år senare återkom tidskriften till sitt förslag i en artikel ”Palkkaväen muuttopäivästä” (nr 24–25/1853). Redaktören E.G. Eurén vidhöll sin åsikt trots att sällskapets ledning nyss tagit ställning för att flyttningsdagen borde bibehållas oförändrad.

I en skrivelse 25.4.1853 (D I 2 s. 99) hade senaten anmodat sällskapet att ifall det ansåg den dåvarande flyttningstiden otjänlig föreslå en lämpligare dag. Därförinnan borde sällskapet inhämta kunniga och erfarna fastighetsinnehavares tankar. Sällskapet vände sig till tre omdömesgilla herrar i vart län (A I 48 – U § 4/10.6.1853 och B I 22 s. 160).

Endast tretton av de tillfrågade svarade (A I 48 – U § 2/10.10.1853). Svaren ingår i arkivets band D XXII 18 enligt följande:

Nylands län
s. 534 ref. sekr. C. von Christiernin
484 major F. af Forselles
531 major R. Taube

Åbo och Björneborgs län
s. 500 överste Chr. Jegerschjöld
532 geheimerådet A. Ramsay

Tavastehus län
s. 478 kapten J. Brehmer

S:t Michels län
s. 486 löjtnant G. von Essen
528 assessor G.F. Pistolekors

Kuopio län
s. 498 brukspatron N.L. Arppe

Vasa län
s. 523 kapten L.M. Björkenheim

Uleåborgs län
s. 502 vicelantm. C.F. Basilier

Viborgs län
s. 482 kapten C. von Fieandt
489 intendenten Sebastian Gripenberg

Svaren ägnades en grundlig behandling av sällskapets utskott, som inte fann skäl att ändra på flyttningsdagen. När ärendet togs upp för avgörande behandling av sällskapets plenum anförde ordföranden ytterligare synpunkter för flyttningsdagens bibehållande vid den 1 november (A I 48 – P § 1/1.11.1853). – Sällskapet utlät sig alltså för den 1 november som flyttningsdag (B I 22 s. 195).

Sitt utförliga utlåtande tillät sig sällskapet att avsluta med en framställning, som visar att bestämmelserna om flyttningstiden höll på att i praktiken frångås. Sällskapet bad att få fästa KMt:s uppmärksamhet på det ”oskick, som de senare tider mer och mer inrotat sig såväl ibland husbönder som tjänstefolk att nämligen giva och taga städsel alla tider på året, vilket förfarande är till sina påföljder för lantmannen ganska menligt, särdeles därför att husbönder för att ej äventyra att bliva i saknad av tjänare ofta nödgas sluta avtal om fortfarande tjänst med nyligen antaget tjänstehjon innan dess duglighet hunnit bedömas, samt att tjänstehjon sålunda i början av sin tjänstetid på ett ställe försäkrat om tänst för tvenne år, förlorar den åhåga att fullgöra sina åligganden som omtanken på egen fördel skulle vid andra förhållanden framkalla”.

När frågan om flyttningstiden trettio år senare togs upp vid lantbruksmötet i Helsingfors röstade sällskapets representant enligt den tryckta mötesberättelsen (s. 26) för att flyttningsdagen skulle ändras till den 1 april.

2.4 Diskussionen om legohjonsstadgan och om laga försvar

I sällskapets tryckta utlåtande av år 1856 upptas de av von Haartman efterlysta ställningstagandena gällande tjänstehjonsstadgan ganska kortfattat. Under de förberedande diskussionerna och i de inlämnade sakkunnigutlåtandena har temat fått större utrymme.

J.V. Snellman, som hörde till de auktoriteter sällskapet önskade höra innan det avgav sitt utlåtande, ansåg sig utan tvekan kunna slå fast att (s. 299) ”det är en känd och erkänd sak att den svenska lagstiftning, som även är vår, för tjänstehjon och de besittningslösa arbetarna huvudsakligen gått därpå ut att förskaffa de förmögnare tjänare för gott pris. Att den närvarande tjänstehjonsstadgan, lösdrivareförordningarna m.m. måtte få ett humanare skick är visserligen önskvärt.”

Uttalanden av några andra av de tillfrågade (s. 211, 251 och 285) tycks ge Snellman rätt i hans syn på den gamla lagstiftningens syfte. Vid utskottsbehandlingen ägnades de gällande bestämmelserna, deras syfte och ändamålsenlighet en kritisk granskning, som likväl inte gav anledning till att föreslå större ändringar. I det slutliga utlåtandet fäste sällskapet senatens uppmärksamhet vid missförhållanden, men yrkade inte på radikala åtgärder.

Lantmannasällskapet i Ilmola hade i ett memorial framhållit (s. 211) ”det nu rådande inhyses- och backstuguhjons-systemet, som i Vasa län till gränslöshet gjort sig gällande”, såsom det väsentligaste hindret för jordbrukets uppkomst och förkovran. I sällskapets slutliga utlåtande sades (s. 18): ”Om slutligen jordbruket i vårt land skall fortgå och uppnå en högre fullkomlighet än det nu innehar, erfordras att jordbrukaren under vissa tider av året kan emot lega förfoga om en större arbetsstyrka än han oavbrutet kan sysselsätta. Av denna omständighet följer otvunget att han må äga rätt att antaga och lämna försvar åt sådana arbetare, vilka till jordbrukaren utgöra vissa bestämda dagsverken och av vilka arbetare han tidtals kan å de av dessa dagsverken icke upptagna dagarna påräkna biträde.”

Sällskapet framhöll (s. 24) att den obesuttna backstugu- och inhyseshjonsklassen egentligen blivit framkallad av en tidigare lagstiftning och redan omfattade mer än etthundratiotusen personer. ”Humanare bestämningar angående villkoren för laga försvar, vilande på principerna av varje även den ringaste människas värde, såsom sådan, och hennes okränkbara rätt att med ärligt näringsfång sig försörja, är det som numera av lagstiftningen fordras.”

”Legohjonsstadgan av år 1805 anser sällskapet i det hela vara ganska tillfredsställande, så med avseende å husbonde som tjänare, men borde å ömse sidor noggrannare efterlevas” (s. 39).

Det sällskapet här yrkade på var att varje tjänare borde ha en attestbok och arbetsgivaren vara förpliktad att korrekt ifylla den. Orlovssedlarna var ofta ganska intetsägande. Hur man försökte lära bönderna på Åland att formulera orlovssedlar visar ett examensprotokoll från prosten F.P. von Knorrings folkskola i Godby 19.12.1855, till vilket fogats av eleverna utskrivna mallar (D XXIV 3 nr 3668).

2.5 Diskussionsfrågan 1857 om olika avlöningssätt

Tio år efter det att sällskapet vid det första allmänna lantbruksmötet till diskussion upptagit frågan om det för gårdsbruket förmånligaste avlöningssättet förnyade det frågan. Det skedde vid det fjärde allmänna lantbruksmötet, nu på Mustiala. Denna gång gavs frågan formuleringen: Vilka slags arbetare för egendomarne i landet äro de billigaste och tillika de ändamålsenligaste: jordtorpare, spannmålstorpare, statdrängar eller drängar i gårdens mat; och är det icke fara värt att ett strängt iakttagande av låg avlöning i längden verkar menligt på arbetarens moralitet, varav de skadliga följderna sist och slutligen även drabba egendomsägaren?

Frågans senare del visar hur de vid beredandet av sällskapets utlåtande föregående år anlagda sociala synpunkterna sammanföll med de privatekonomiska.

Inte färre än sjutton namngivna gårdsbrukare deltog enligt den tryckta mötesberättelsen i diskussionen (s. 48–57). Därutöver inhämtades ”den närvarande allmogens” åsikt.

Ordförande Sebastian Gripenberg sammanfattade ”mötets allmänna tanke” sålunda:

1. I det inre av landet äro jordtorpare, men i kusttrakterna statdrängar de billigaste och ändamålsenligaste.
2. Men då arbetarens framtid härmed icke är tryggad och då han i det nuvarande avlöningssättet icke har någon kraftigare uppmuntran för sin moralitet, så vore en pensionskassa för landets arbetsklass av behovet påkallad.

Allmogens mening tycktes ”i allmänhet luta därhän att drängar i husbondens kost och jordtorpare vore de ändamålsenligaste”.

2.6 Sociala aspekter träder i förgrunden

När sällskapet förberedde sitt uttalande av år 1856 framhävde Gripenberg sociala aspekter på gårdsbrukets avlönade arbetskraft (s. 208): ”Månne icke samhället, såväl ur moralisk som religiös och politisk synpunkt betraktat, äger plikter att uppfylla även mot den klass av samhället, om förbättrandet av vars tillstånd och

villkor, i samhällets eget intresse här nu är frågan? Må man icke förgäta att det är för sent att bygga dammar emot en flod som stigit över sina bräddar och må vi icke invänta en annalkande olycksdiger tid, utan förekomma det onda (...).”

Gripenberg tog också upp frågan om de uttjänta och orkeslösa legohjonens ställning och föreslog någon form av pensionsanstalt (s. 207). Tanken återkommer i det av sällskapet avgivna uttalandet (s. 41): ”Om en allmän pensionsinrättning för tjänstehjonsklassen i landet kunde tillvägabringas och ställas under statens förvaltning och kontroll, skulle säkert för en framtid härav mycket gott vara att förvänta för höjandet av denna klass i sedligt och medborgerligt hänseende.” – I första hand föreslogs dock inrättandet av sparbanker, där tjänstehjonen själva borde förmås att hopsamla en trygghet för sin ålderdom.

Sin förståelse för lantarbetarnas ställning hade Gripenberg visat redan då han av sällskapet kallats till direktor för Mustiala. Då föreslog han att ett pensionsmagasin skulle inrättas för godsets gamla torpare (A II 5 s. 151 – FU § 12/28.8.1840). Något bindande beslut om att ”underhålla sådana fattiga gamla och orklösa torpare, vilka måste från sina lägenheter skiljas” fattades emellertid inte.

År 1860 satt Gripenberg som ordförande vid det av sällskapet då anordnade femte allmänna lantbruksmötet, och han hade i samråd med sällskapets styrelse fastställt mötets diskussionsfrågor. Tre av frågorna berörde gårdsbrukets avlönade arbetskraft. De tre frågorna ägnades gemensam behandling. I diskussionen deltog inte färre än 24 personer. Diskussionsinläggen refereras i *Handlingar hörande till femte allmänna finska landtbruksmötet i Fredrikshamn 1860* (s. 49–74).

Somliga av diskussionsdeltagarna hade en ganska svag bundenhet vid jorden, och diskussionen kom att beröra också annat än gårdsbrukets arbetskraft. Konkretast blev diskussionen till den del den gällde det av Gripenberg åter framhävda önskemålet ”att husbondefolket borde behjärta de orklösa tjänarnas ställning; (...) Det vore nödvändigt att en pensionskassa för denna klass inrättades genom bidrag av såväl husbondefolket som tjänarna (...)” – Någon sammanfattning av diskussionen gjordes inte vid detta det sista allmänna lantbruksmötet i sällskapets regi.

Några månader efter mötet inrättades vid senaten en expedition för jordbruket och de allmänna arbetena, och Gripenberg blev dess första chef. Jämnt ett år efter det han suttit som ordförande vid mötet i Fredrikshamn kom han till ett på hans begäran sammankallat extra plenum av sällskapet (A I 56 – P § 1/6.7.1861). Vid det hemställde han som senator ”några frågor av största vikt för jordbruket och dess binäringar, vilka frågor icke nu borde förekomma till gemensam överläggning, men likväl av envar av sällskapets ledamöter behjärtas och betänkas för det fall att desamma framdeles skulle av senaten till sällskapets utlåtande överlämnas”. En av de sju frågorna lydde: Vilka medel böra användas till förbättrande av den tjänande och arbetsklassens materiella ställning?

Kort förut hade senaten diskuterat vilka frågor som borde föreläggas lantdagen, om den åter komme att sammankallas. Vid sällskapets extra plenum sade sig Gripenberg tro att ”vi inom två à tre år kunde påräkna lantdag”.

Sällskapet behjärtade den av Gripenberg framlagda frågan om arbetarklassens ställning. På förslag av ordföranden löjtnant G. Silfersvan upptog det vid plenum 3.11.1862 till diskussion frågan hur arbetarklassens sedliga förbättring och ekonomiska förkovran bäst och varaktigast kunde befordras (D XXIV 9 nr 76). Till plenum infann sig också Gripenberg och framhöll i ett skriftligt avfattat diskussionsinlägg såväl som muntligt under diskussionen som en grundförut-

sättning att arbetarklassens kvinnliga ungdom fick utbildning för sin fostrarroll (A I 57 – P § 1/3.11.1862).

Diskussionen blev livlig. Under den framhölls nödvändigheten av att förbättra arbetstagarens ställning och åldersförsörjning. Den från Sverige nyss överflyttade statsagronomen Henry Gibson betecknade stattorparsystemet som för arbetaren högst fördärvligt och förkastligt, medan magister F.T. Reuter tog det i försvar.

Ordföranden sammanfattade diskussionens resultat: ”Sällskapet anser den s.k. arbetarklasssens sedliga förbättring och ekonomiska välstånd bäst och varaktigast kunna befordras samt dess håg och sinne för huslig trevnad säkrast väckas genom en ändamålsenlig uppfostran, varvid ett rent begrepp om människovärde och lust för arbete böra inskärpas, och borde strävandena på denna väg förnämligast ägnas kvinnan, den blivande familjemodern; vidare genom en förändrad brännvins-lagstiftning, så att nykterheten befrämjas såväl genom införande av tidsenliga reformer i vår ekonomiska lagstiftning så att icke tidsvidriga laga försvars-, närings- och handelsförfattningar hindra denna klass att använda sitt kapital arbetsförmågan hos den fattige, och njuta frukten därav; varemot fattig-försörjningen borde grundas å kristlig barmhärtighet och icke endast å lag; som för närvarande är fallet.”

Vid följande plenum gällde diskussionsfrågan näringarnas tillstånd. I ett skriftligt inlämnat långt och kritiskt inlägg påtalade brukspatron Jos. Brehmer ”det i vårt land rådande landbo- och torparesystemet (...) som ett fullkomligt kräftsår för jordbrukets stigande” (A I 58 – P § 14/17.2.1863 – bil.). Han såg emellertid mindre till systemets sociala konsekvenser än till hur det hindrade ett effektivt utnyttjande av gårdsbrukets resurser.

Gårdsbrukarens mer än arbetstagarens bästa avsåg också den prisfråga som samma plenum uppställde och som gällde orlovssedeln. Motiveringen lydde (A I 58 – U § 4/20.1.1863): ”Då de hittills brukliga orlovssedlarna, på grund av vilka tjänstefolk städjas, visat sig vara i högsta grad otillförlitliga och husbonden således svävar i den största okunnighet om åt huru beskaffade personer han anförtror sin egendom och med vilka han omgiver sig och sin familj, frågas, vilka medel böra användas för att trygga husbonden mot farliga misstag vid valet av folk och tillika utöva ett hälsosamt band och i moraliskt avseende förbättrande inflytande på tjänaren?” Orlovssedeln hade diskuterats också när sällskapet avgav sitt utlåtande av år 1856 (s. 193).

Blott två svar inlämnades och intetdera ansågs prisgillt (A I 59 – P § 4/18.6.1864). Svaren finns inte i arkivet.

I plenardiskussionerna åren 1862 och 1863 deltog också possessionaten J.A. von Essen. Följande år valdes han till sällskapets ordförande. Några år senare blev han guvernör i Kuopio län. I den berättelse han som sådan avgav över länets tillstånd år 1866 fäste han uppmärksamheten vid ”den så kallade lösa befolk-ningens oerhört stora antal” och vågade påstå ”att länets halva befolkning födes till och är hemfallen åt proletariatet”. Med oro och bekymmer fann han det vara på tiden att man vore ”betänkt på motande av ett ont, vilket likt ett kräftsår, ju längre dess mer, äter omkring sig (...). Detta vill med andra ord säga, att söka att även i denna landsort införa det i landets sydliga delar etablerade statdräng- och jordtorparesystemet, vilket, så klandrat detta även från vissa håll blivit, enligt mitt förmenande dock alltid är att föredragas framför inhysinge- och backstugu-sittarelivet.”

Guvernörens berättelse gav KMt anledning att inbegära hans närmare förslag. I detta framhöll han att det först och främst gällde att fästa jordägarnas uppmärksamhet vid missförhållandet och föreslog att frågan skulle upptas till överläggning av Hushållningssällskapet och av lantbrukssällskapen och därefter överlämnas till en sakkunnigkommitté för att beredas för eventuell lantdagsbehandling. Senaten sände guvernörens framställningar till sällskapet för utlåtande (D I 5 s. 4).

Materialet sändes på cirkulation inom styrelsen, men ärendet upptogs vid plenum utan att ha beretts av styrelsen (A I 64 – P § 4/30.9.1869). Då hade ordföranden Silfersvan redan på anmodan av guvernörsämbetet i Åbo avgivit ett eget utlåtande. Detta föredrogs vid plenum, men finns inte bifogat protokollet.

Diskussionen vid plenum kom att beröra mycket, bl.a. jordstyckningen och den av von Essen kritiserade fattigvårdsförfattningen av år 1852. Ärendet gick nu till styrelsen. Dess förslag till utlåtande till senaten förelades höstplenum (A I 64 – St § 3/26.10.1869). Då uppläste häradsskrivare L. Landell en reservationsskrift, vilken inte omfattades av plenum men bifogades styrelsens av plenum godkända förslag till utlåtande (A I 64 – P § 2/2.11.1869 och B I 28 nr 795/1869).

Ett exempel på hur de sociala synpunkterna kunde beaktas av godsägarna erbjuder arkiatern E.J. Bonsdorffs berättelse över hur han vid en fest år 1867 belönade trogna arbetare på Eriksbergs gård i Uskela. Berättelsen infördes i sällskapets *Tidskrift* (2/1867 s. 89). Arkiatern var övertygad om att festen skulle ”utöva ett välgörande inflytande på den tjänande personalens moraliska lyftning”. Hans framställning om belöningarna och sällskapets svar kompletterar berättelsen (D XXIV 14 nr 370 och B I 27 s. 97).

Ett annat uttryck för det sociala intresset inom sällskapets medlemskår återfinns bland de förslag till diskussionsfrågor som av sällskapet gjordes inför det år 1870 anordnade sjätte allmänna lantbruksmötet. Senaten (D I 5 s. 19) hade berett sällskapet tillfälle att inkomma med förslag och sällskapet hade i sin tur vänt sig till femtio av sina medlemmar. Vicepastor C.H. Alopaeus föreslog följande (B I 28 s. 128):

– Då det kristligt sedliga livet utan gensägelse även är den största faktorn för jordbrukets och dess binäringars höjande, vilka plikter åligga en godsägare med avseende å detta livs väckande och närande bland hans underhavande?
– Enär en större kärlek till hem och fädernejord samt en bättre barnauppfostran å landsbygden i allmänhet varsnas där, varest en, om ock ringare, torva är fästad vid bostaden, borde ej allenast jordtorpare föredragas framför statdräng- och månadskarlssystemet, utan även, om möjligt, varje backstugusittare erhålla sin backe till bearbetning och bruk?

Frågorna vidarebefordrades till Jexp. men de upptogs inte till diskussion vid lantbruksmötet i Helsingfors år 1870.

När sällskapet av Jexp. anmodats att göra förslag till diskussionsfrågor vid lantbruksmötet 1876 antecknades som en sådan fråga: Äro ändamålsenligare arbetarebostäder av allmännare behov påkallade och huru skall i ty fall detta behov lättast avhjälpas? (A I 71 – St § 4/15.1.1876). Frågan framfördes likväl inte (B I 3 nr 30/1876).

Den grundsyn som Alopaeus frågeförslag vittnar om kommer fram också i en av sällskapet ombestyrd almanacksuppsats ett par årtionden senare. Sedan vår svenska tid ankom det på sällskapet att förse almanacken med dess närmast för allmogen avsedda uppsatser. I almanacken för år 1888 ingår uppsatsen ”Huru skall

jordbruksarbetaren bäst sörja för sin framtid?” Svaret på frågan är att han bör sträva till att ”bli sin egen”. För den skull borde han som jordbruksarbetare se sin arbetsplats som en lärlingsgård och genom sparsamhet skaffa sig möjlighet att som småbrukare eller torpare för egen vinning nyttiggöra det han lärt sig.

En helt annan syn hade statsagronomen K.J. Forsberg (Handlingar 1868 s. 73): ”Undersöka vi varifrån den lösa och sysslolösa befolkning, vilken vi nu få kläda och föda, härstammar, så skola vi oftast hitta dess vagga i dessa små ruckel mitt i en förvildad åkertäppa, vilka vi kalla torp.”

2.7 Tjänstehjonsstadgans förnyande

År 1863 utfärdades den länge motsedda lantdagskallelsen. Föregående höst hade sällskapet av Jexp. anmodats uttala sig om förslag till reorganisation av Mustiala lantbruksinstitut (D I 3 s. 74). I sitt 17.2.1863 daterade svar sade sällskapet på tal om disciplinen (B I 25 s. 83): ”(...) så torde legohjonsstadgans bestämmelser härutinnan måhända vara tillfyllestgörande och erbjuda tillräcklig ledning, så mycket hellre som förhoppning är att bemälte stadga snarligen kommer att modifieras i överensstämmelse med de åsikter, som förändrade tidsförhållanden gjort gällande.”

Den 30 januari 1865 fastställde HKMt ”på Finlands ständers underdåniga tillstyrkan” en ny ”legostadga för husbönder och tjänstehjon”. Sällskapet hade inte blivit hört vid lantdagsbehandlingen, men många lantdagsmän var medlemmar i sällskapet.

Den nya legohjonsstadgan motsvarade inte allas förväntningar. Bland de av sällskapet insända förslagen till diskussionsfrågor vid lantbruksmötet år 1870 (B I 28 s. 141 och 143) fanns T.F. Reuters förslag ”Är någon ändring i legohjonsstadgan (...) av behovet påkallad?” och K.J. Forsbergs ”Är den ofta hörda klagan över brist på dugliga jordbruksarbetare befogad? Varav kommer denna brist och vilka botemedel däremot kunna finnas?” – Ingendera frågan upptogs till diskussion.

Fem år senare anmodade emellertid Jexp. sällskapet att yttra sig om huruvida och i vilka delar eller syften förändringar i legohjonsstadgan vore av tidsförhållandena påkallade (D I 5 s. 114). Denna anmodan motiverades med att flera bland landets jordbrukare yrkat på en revision av stadgan.

Sällskapets styrelse fann skäl till tre ändringar, alla i arbetsgivarens intresse (A I 71 – St § 3/15.1.1876): Lagstadda tjänare borde effektivare hindras att förlöpa sin tjänst, orlovssedeln borde göras tydligare och tjänare borde anses ojäviga att vittna mot varandra (B I 31 nr 24/1876 och Handlingar 1874–76 s. 53–56).

Sistnämnda önskemål hade måhända framkallats av svårigheter att tillämpa stadgandena om husagan: ”Gör tjänstehjon av mankön under 18 år eller tjänstehjon av kvinnokön under 14 år sig skyldigt till något av ovan omförmälda fel och låter sig icke av husbondens allvarliga föreställningar rätta, då må husbonden tilldela det faderlig aga.”

Hur vansklig bestämmelsen kunde vara att tillämpa visar ett belöningsärende av år 1866. Då beviljade sällskapet en gårdsinspektor medalj för trogen tjänst trots att han hade bötfällts för slagsmål (A I 61 – P § 9/2.10.1866). Husbonden, löjtnant Bremer intygade att inspektoren ”på hans befallning gav erforderlig tillrättavisning genom en alldeles ej för sträng husaga åt en uppstudsig och de övriga arbetarna till

lättja och snedsprång förledande dräng och ville såmedelst av ren välmening för denna vanartiga tjänare bringa honom till ordning och lydnad.” Den kittslige uppviglaren hade emellertid stämt inspektoren inför rätta, där den redlige mannen vidgått husagan men av försagdhet underlåtit att bevisa sitt för tillfället medgivna husbondevälde (D XXIV 13 nr 221).

3 Tiden 1901–1917

3.1 Hushållningssällskapets förändrade ställning

När 1900-talet gick in hade sällskapet förlorat sin ställning som landets ledande lantbruksorganisation. Nya sällskap hade tillkommit och området för Hushållningssällskapets med statsmedel stödda verksamhet småningom inskränkts till att omfatta södra delen av Åbo och Björneborgs län samt Åland. Från och med år 1906 uppdelades detta verksamhetsområde på språklig grund och Hushållningssällskapet blev i praktiken ett lantbrukssällskap för landets svenskspråkiga sydvästra hörn (D I 10 s. 104).

Sällskapet förblev emellertid det enda kejserliga lantbrukssällskapet i Finland, och dess av konungen beviljade rätt att göra framställningar direkt inför tronen hade inte återkallats.

Som ett av många lantbrukssällskap deltog Hushållningssällskapet i de samlingssträvanden som år 1907 ledde till bildandet av ett lantbrukssällskapens centralförbund och år 1910 till ett de svenska lantbrukssällskapens i Finland förbund. Uppgiften som initiativtagare och som remissinstans i landsomfattande frågor övertogs av centralorganisationerna och av specialorganisationer. Långsamt och motvilligt frånträdde sällskapet den roll som talesman för landet och dess lantbruk, vilken sällskapets stiftare axlat och gett i arv.

3.2 Frågan om arbetstiden

Sommaren 1903 fick sällskapet av godsägaren Eric von Rettig i Pemar en framställning i den då aktuella frågan om arbetsdagens längd i lantbruket (D XXIV 55 nr 1274/4.9). Han ansåg att det var gott och väl att man på olika håll försökt tillmötesgå arbetarnas anspråk på en förkortning av arbetsdagen, men varnade för den splittring som kunde uppstå:

> ”Så länge flere olika system tillämpas skall icke detta tvistefrö vara bragt ur världen. Anledning till missnöje mellan husbonden och hans tjänstefolk skall alltid förefinnas. Personalen på en gård hör att på en annan gård användes andra arbetstider. Det finns någon som anser det andra sättet vara bättre, och striden kan vara i full gång igen. Ett enhetligt system är absolut nödvändigt för att icke det goda förhållande, som ännu i våra dagar på en del håll är till finnandes mellan arbetaren och arbetsgivaren, för alla tider skall bliva bannlyst från våra egendomar för att lämna rum för beständiga slitningar och strider, må vara att dessa strider måhända komma att åtföljas av bättre ekonomiska förhållanden för arbetaren. (...)
>
> Frågan tarvar utan tvivel en omsorgsfull, fördomsfri och objektiv granskning för att kunna lösas på ett sätt, som icke allenast tillfredsställer

arbetarens krav, utan också förhindrar ekonomiska rubbningar hos vår nuvarande jordägande befolkning.”

von Rettigs framställning utmynnade i ett förslag att sällskapet skulle sammankalla ett möte av representanter för lantmannagillena. Bland dessa representanter borde inte finnas enbart jordbrukare, utan också framstående arbetare. Gillena borde uppmanas att redan före mötet diskutera frågan om arbetstiden. Till representantmötet borde också andra intresserade jordbrukare inbjudas.

von Rettigs förslag kom sällskapet till handa den 8 augusti. Tydligen hade tanken på ett större möte för att behandla frågan om arbetstiden varit uppe inom sällskapets styrelse redan tidigare – utan att protokollföras. När styrelsen tog von Rettigs förslag till behandling (A I 98 s. 157 – St § 3/4.9.1903) förelåg också två brev från friherre V.M. von Born, som då vistades landsförvisad i Sverige (D XXIV 55 nr 1288 och 1294/4.9), och uppenbarligen därutöver privat information. Enligt protokollet hade von Born av en tidningsnotis uppmärksamgjorts på sällskapets avsikt att uppta frågan till diskussion och bad att få återkomma med ett skriftligt yttrande. Han hoppades att det skulle uppläsas vid det blivande mötet och fogas till dess protokoll. ”Om det av politiska orsaker finnes nödigt kan ju anförandet åtminstone officiellt upptagas såsom avgivet av icke namngiven jordbrukare, som i mer än ett kvart sekel varit medlem av Hushållningssällskapet.”

Styrelsen beslöt anordna mötet som ett extra diskussionsplenum och bad gillena förbereda sig för mötet (B I 35 s. 349 och Kopieboken s. 851–852/17.9.1903). Mötet hölls 17.11.1903. Något protokoll från mötet finns inte i arkivet, men en redogörelse för mötet ingår i protokollet från styrelsens närmast följande sammanträde (A I 98 s. 210 – St § 13/26.11.1903). Bland bilagorna till detta protokoll finns (D XXIV 55 nr 1437, 1294, 1421, 1442, 1443 och 1444/26.11) von Rettigs inledningsanförande och på svenska och finska von Borns yttrande samt några lantmannagillens ställningstaganden.

I Åbo Akademis bibliotek finns under signum X b ett i Stockholm år 1903 tryckt *Yttrande till Finska Hushållningssällskapet i fråga om arbetsdagen vid jordbruket*. Det saknar underskrift men är så när som på inledningen identiskt med von Borns i arkivet bevarade yttrande och ger bakgrunden till att frågan kommit upp, skildrar rådande förhållanden och visar godsägarens syn på dem.

Enligt den i styrelsens protokoll införda redogörelsen hade mötet efter en jämförelsevis livlig diskussion enats om följande resolution, införd också i sällskapets tryckta årsbok (Handlingar 1903 s. 98): ”Mötet anser att om ock arbetstidens längd och fördelning måste förbliva beroende av resp. husbönder och lokala omständigheter, en förkortning i densamma dock vore önskvärd, likväl icke under 11 ½ timme, vilken tid genom större noggrannhet och arbetsintensitet bör göras så effektiv som möjligt.”

Resolutionen innebar en uppmjukning av det som von Rettig föreslagit i sitt inledningsanförande. Det lydde: ”Mötet anser

– att den effektiva sommararbetsdagen (...) bör hava en längd av 11 ½ timmar, varvid arbetet bör börja kl 7 på morgonen och fortgå till kl 8 på kvällen med en middagsrast av 1 ½ timme från kl 12 till kl ½ 2.
– att ringning i dagsverksklockan bör ske 1/4 timme före kl 7 och 1/4 timme före kl ½ 2 på det att arbetaren må vara i ordning att börja arbetet på dessa tider.
– att jordbruksarbetaren måste uppfostras till större precision och raskhet i sitt arbete.”

3.3 Torparfrågan

När 1800-talet led mot sitt slut växte sig det av sällskapet tidigt varsnade problemet med den obesuttna befolkningen till ett av de dominerande i samhällsdebatten. Att lösa problemet ankom på lantdagarna. Sällskapet var väl medvetet om vad där förehades. Dess sekreterare Arno Reuter deltog i lantdagarna 1904–1906 som representant i bondeståndet.

Från och med år 1904 gällde en ny lag om lega av jord på landet. I sällskapets protokoll dyker torparfrågan likväl åter upp så sent som år 1906. Då utlyste sällskapet på förslag av A. Vesterling i hast ett allmänt möte för att diskutera den lösa befolkningens fästande vid jorden (A I 101 s. 69, 71, 75, 82 – St § 16/3.2, § 1/5.2, § 1/14.2, §§ 10–11/24.2.1906). För mötet reserverades en sal för svenska och en för finska deltagare och till mötet inbjöds enskilda personer och representanter för lantbruksorganisationer (B I 35 s. 494–497, Kopieboken s. 811 och 814). Åtminstone Pellervosällskapet lät genom H. Gebhard förstå att ärendet hade krävt en grundligare beredning innan det förelades ett allmänt möte (A I 101 s. 83 – St § 14/24.2.1906 och D XXIV 59 nr 64).

Mötet hölls i varje fall 26.2.1906 (A I 101 s. 92 – St § 5/28.2.1906). I sällskapets *Årsberättelse* (s. 17) – så kallades från och med år 1904 de tidigare *Handlingarna* – redogörs kort för mötet och återges de två punkterna i dess hemställan till Jexp. Hemställan blev allmänt hållen och nämnde ingenting om torparnas arbetsvillkor.

På våren 1906 hölls det stora torparmötet i Tammerfors och kort därefter utbröt torparstrejken på Laukko.

Hösten 1906 valdes friherre V.M. von Born till sällskapets ordförande. Kort förut hade han nedlagt marskalksstaven vid avslutandet av vår sista ståndslantdag. Som nyvald ordförande i sällskapet höll han ett andragande där han dröjde vid torparfrågan. Missförhållandena betecknade han som mindre än de allmänt ansågs vara (A I 102 s. 3 – P 26.2.1907).

Vid styrelsens sista möte år 1907 var von Born närvarande. Som första ärende diskuterades det förslag till lag om lega av jord, vilket utarbetats av lantdagens agrarutskott. Uppenbarligen togs frågan upp av von Born. Det antyds av det andragande han höll vid mötets slut med anledning av den kritik som riktats mot sekreteraren Reuter för eftersatta göromål. von Born tog Reuter i försvar och föreslog anställande av ett biträde åt sekreteraren med motiveringen ”att vad som blivit eftersatt delvis vållats av allmänna uppdrag, beroende dels på sällskapets specifika ställning, dels på det förtroende i offentligheten sekreteraren med rätta åtnjuter. En ytterligare anledning ligger däri att det av mig väckta förslaget i agrarfrågan, även det, nu ligger på sekreterarens axlar, ett arbete som ej allenast kräver den specifika förmåga jag funnit honom äga, utan även särskilt nu skall taga i anspråk hans tid (...)” (A I 102 s. 189 och 198 – St § 1 och 10/18–19.12.1907).

Vad von Born syftade på med orden ”det av mig väckta förslaget i agrarfrågan” framgår inte av protokollet för dagen. Dess första paragraf säger att behandlingen av lagförslaget inte hunnit slutföras vid styrelsens senaste sammanträde. Protokollet från sammanträdet 14.12 nämner emellertid inte ärendet. Det utdragna styrelsemötet 18–19.12 ägnades tydligen till största delen den i § 1 nämnda

diskussionen. Diskussionsinläggen återges inte i protokollet som säger att sekreteraren fick i uppdrag att med ledning av de under diskussionen framhållna synpunkter, om vilka styrelsens enats, uppgöra förslag till uttalande från sällskapets sida.

Redan 10.1.1908 framlade Reuter sitt förslag för styrelsen och följande dag upplästes det vid sällskapets extra plenum (A I 103 s. 67 och 1 – St § 2/10.1 och P § 1/11.1.1908 – bil.). Plenum öppnades av von Born, som beklagade att lantbruks-sällskapen inte hade beretts tillfälle att utlåta sig om lagförslaget. Nu föreslog han att sällskapet ”med hänsyn till frågans oerhörda betydelse för landets modernäring, vars intressen det ju ålåg sällskapet att bevaka”, skulle å vederbörlig ort framföra sina synpunkter.

Det för plenum framlagda förslaget till framställning är riktat ”Till Hans Kejserliga Majestät” men åberopar inte sällskapets av konungen givna rätt att inför tronen ”frambära allt vad för hushållningen och näringarnas tillväxt i Finland kan vara hinderligt” (D I 1 s. 4). Sällskapet ville bibehålla dagsverksskyldigheten, motsatte sig 50-åriga avtal och legonämnder i förmyndarställning samt i princip all lagstiftning med retroaktiv verkan: ”Beträdandet av den retroaktiva lagstiftningsvägen, rättsförintande och revolutionär till sin natur, leder i sina konsekvenser till samhällsupplösning.”

Plenum godkände i sak förslaget till framställning. Följande dag gav styrelsen i von Borns närvaro framställningen dess slutliga utformning och tackades för sitt initiativ och för den möda han nedlagt (A I 103 s. 75 – St § 1/12.1.1908 – bil.). Framställningen skulle tillställas tidningarna och spridas som särtryck på svenska och finska bl.a. till alla lantdagsmän.

Sällskapets framställning var väl genomtänkt, men det var inte många som deltagit i dess utarbetande och det var godsägarsynpunkter den förfäktade. Den kritik Gebhard tycktes ha anat uteblev inte.

Vid styrelsens sammanträde 18.3.1908 antecknades utan kommentarer (A I 103 s. 104 – § 8) att Uleåborgs läns hushållningssällskap returnerat särtrycket och låtit veta att det ej gillade Hushållningssällskapets framställning. Med skrivelsen från Uleåborg följde ett tidningsurklipp (D XXIV 61 – 18.3 no 122) med rubriken ”’Keisarillinen’ Suomen Talousseura asettuu eduskunnan edelle”. Sista stycket i tidningsartikeln lydde:

> ”Virkavaltaisempaa, tarkoitusperältään alhaisempaa ja inhoittavampaa käsityskantaa meillä tuskin ennen on julkisuudessa esitetty. Seura (...) tahtoo näyttää mahtiaan tavalla, joka ei olisi sille ollut kunniaksi syntymäaikoinakaan toistasataa vuotta sitten, nykyaikana, jolloin tällainen häikäilemättömyys antaa aihetta esittämään, eikö koko seuraa jo voitaisi sellaisenaan siirtää tulevaan suureen kansallismuseoomme, jollei senkin elämässä kansanvaltaisemmat tuulahdukset pääse uudistusta luomaan. Muuten se saattaa käydä vaaralliseksi ei ainoastaan sille maakunnalle, johon sen toiminta ulottuu, mutta koko maallekin.”

När von Born öppnade sällskapets höstplenum konstaterade han att det inte var tillständigt att kritisera den av lantdagen antagna jordlegolagen, men framhöll att några av de svårigheter, som genom lagen tillskapades, kunde undvikas genom att man icke använde lagen, utan försökte på basis av tradition upprätthålla det goda samförståndet mellan legogivare och legotagare (A I 103 s. 43 – P § 13.11.1908).

I sällskapets *Årsberättelse* (1908 s. 24) ägnas ärendet blott ett kort stycke : ”Till HKMt ingick sällskapet, anseende sig icke kunna underlåta att uttala sig med anledning av nådiga propositionen angående lega av torp, landbolägenhet och backstuguområde samt det av lantdagens agrarutskott utarbetade betänkandet i ämnet, med en inlaga, däri sällskapet uttalar sina tvivel angående lämpligheten av särskilda bestämmelser och även framställer några förslag, såsom enligt sällskapets tanke ägnade att i någon mån undanröja en del av de befarade olägenheterna. Denna inlaga trycktes sedermera på svenska och finska och spreds kring landsbygden.”

Ett par år senare återkom von Born i ett öppningsanförande till torparfrågan (A I 106 s. 1 och Årsberättelse 1911 s. 44). Då uttalade han sin sympati för strävandena att göra torparna självständiga, men sade sig vara övertygad om att torpareinstitutionens förestående undergång skulle drabba torparna hårdare än jordägarna.

3.4 Lagförslaget om arbetsavtal

År 1908 hade sällskapet uttryckt sitt missnöje med att myndigheterna inte inbegärt dess utlåtande om förslaget till lega av jord. På hösten det året bad Lantbruksstyrelsen sällskapet brådskande utlåta sig om lagberedningens förslag till lag om arbetsavtal (D I 11 s. 58). Sällskapets styrelse tog olovligt lång tid på sig och avgav ett utlåtande, utan att det förelagts plenum (A I 103 s. 182 och 199 – St § 3/22.9 och § 1/20.10.1908, B I 36 s. 40). Uttalandet infördes i sällskapets Årsberättelse (1908 s. 133).

Sällskapets utlåtande förde arbetsgivarnas talan. Deras intressen bevakades också av Jordbrukarnas Allmänna Förbund. Detta bad om och fick del av sällskapets utlåtande (A I 104 s. 154 – St § 9/10.9.1909 och D XXIV 64).

Från och med den år 1908 tryckta berättelsen för år 1906 avslutades den inledande årsöversikten med ett avsnitt om arbetareförhållandena. I berättelsen för år 1910 säges att förhållandet mellan husbönder och tjänare eller legotagare icke rönt något märkbart inflytande av socialisternas läror, utan gestaltat sig i allmänhet gott.

3.5 Världskrigets undantagsförhållanden

När världskriget brutit ut tillställdes sällskapet av Lantbruksstyrelsen ett cirkulär med frågor om bl.a. befarad arbetsbrist och om åtgärder för dess avhjälpande (D I 12 s. 214). Sällskapet lät frågorna gå vidare till gillena (B I 37 s. 56). Svaren (D XXIV 71) delgavs i översikt Lantbruksstyrelsen (Kopieboken s. 742 och 792). De visade ingen oro för arbetsbrist.

Våren 1915 uppmanade Lantbruksstyrelsen sällskapet ”att så vitt möjligt antingen självt eller genom jordbrukarna inom sällskapets område söka anordna lämpliga arbeten för berörda arbetslösa samt om dessa arbeten sprida kännedom antingen genom de kommunala arbetsförmedlingsbyråerna eller på annat lämpligt sätt” (D I 12 s. 268). Sällskapets styrelse resolverade: ”Då så vitt bestyrelsen hade sig bekant för närvarande icke rådde någon större arbetsbrist och sådan ej heller torde vara att på denna ort förvänta, föranledde cirkuläret tills vidare icke till någon åtgärd.” (A I 110 s. 100 – St § 3/14.5.1915).

Inom lantbruket led man snarare brist på arbetskraft än på arbete. Kort efter krigets slut sände Socialstyrelsen ett cirkulär till ”lantmannasällskapen i Finland” (D XXIV 78 – 21.6.1919). I det sades att man de senaste åren klagat över svårigheten att erhålla arbetskraft till jordbruksarbeten. Socialstyrelsen förutsåg att läget skulle förvärras, dels för att industrin komme att suga till sig arbetskraft, dels för att torparnas dagsverken skulle upphöra. Cirkuläret utmynnade i en önskan att man inom sällskapen skulle medverka till att åstadkomma kommunala arbetsförmedlingsbyråer, där sådana inte fanns.

Hushållningssällskapet ville uppenbarligen inte längre framstå som en arbetsgivarnas intresseorganisation, och hänsköt cirkuläret till godsägarföreningen Sydvästra Finlands Jordbrukarklubb (A I 113 s. 54/II – St § 10/21.6.1919 och Kopieboken s. 165).

FINSKA
HUSHÅLLNINGSSÄLLSKAPETS ARKIV OCH SKRIFTER
SOM KÄLLA FÖR FORSKNINGEN

Om gårdsbrukets mekanisering under 1800-talet

Av
Lars Zilliacus

Åbo 2003

Innehållsförteckning

FÖRORD ... 73

1 SÄLLSKAPETS REDSKAPSUTSKOTT OCH DESS EFTERFÖLJARE ... 75

2 SÄLLSKAPETS REDSKAPS- OCH MODELLSAMLING ... 76

3 HUR SÄLLSKAPETS SKAFFADE SIG INFORMATION OM REDSKAP OCH MASKINER 80

4 HUR SÄLLSKAPET SPRED INFORMATION OM REDSKAP OCH MASKINER ... 81

4.1 LÄROBÖCKER, SKOLOR OCH TIDSKRIFTER ... 81
4.2 RESANDE RÅDGIVARE ... 83
4.3 LANTBRUKSMÖTEN, EXPOSITIONER, TÄVLINGAR OCH DEMONSTRATIONER ... 83

5 SÄLLSKAPETS ÅTGÄRDER FÖR INDUSTRIELL TILLVERKNING AV REDSKAP OCH MASKINER ... 85

6 SÄLLSKAPETS ÅTGÄRDER FÖR TILLFÖRLITLIG PROVNING AV REDSKAP OCH MASKINER ... 89

7 SÄLLSKAPETS ÅTGÄRDER FÖR FÖRMEDLING OCH FÖRSÄLJNING AV REDSKAP OCH MASKINER ... 90

8 SÄLLSKAPETS ÅTGÄRDER FÖR GEMENSAM MASKINANVÄNDNING ... 91

9 OLIKA SLAG AV REDSKAP OCH MASKINER ... 92

9.1 NYRÖJNINGSREDSKAP ... 92
9.2 DIKESPLOGAR OCH ANDRA DIKESREDSKAP ... 95
9.3 BEBRUKNINGSREDSKAP ... 98
9.3.1 Osäkerhet om begreppen ... 98
9.3.2 Gaffelplogen ... 99
9.3.3 Vändplogen ... 102
9.3.4 Harvar, sladdar och vältar ... 103
9.3.5 Mullfösan ... 104
9.4 SÅNINGSMASKINER ... 104
9.5 SKÖRDEMASKINER OCH SKÖRDEREDSKAP ... 105
9.6 TRÖSKVERK ... 107
9.7 VERK FÖR RENSNING OCH SORTERING AV SÄDEN ... 110
9.8 KVARNAR OCH KROSSAR ... 110

9.8.1 Spannmålskvarnar *110*
9.8.2 Oljekvarnar *111*
9.8.3 Potatiskvarnar *112*
9.8.4 Benkvarnar *112*
9.9 HACKELSEMASKINER 112
9.10 INVENTIONER INOM MJÖLKHUSHÅLLNINGEN 113
9.11 INVENTIONER INOM SKOGSBRUKET 114
9.11.1 Pärthyvel *114*
9.11.2 Sågmaskin *115*
9.11.3 Maskin för slipning av sågblad *115*

Förord

Intet har i lika hög grad som mekaniseringen gjort jordbrukarens liv rent fysiskt lättare. Samtidigt har den gjort att han blivit mer ensam i sitt arbete. Det mesta utför han numera sittande, isolerad i sin förarhytt, medan han förr var en och den främste i sitt arbetslag. Mekaniseringen har i vår tid lett till jordbrukets snabba avfolkning med konsekvenser långt utanför lantbruket.

Till en början syftade mekaniseringen främst till att ersätta människans muskelkraft med dragdjurens. Först i vår tid undanträngdes muskelkraften av andra kraftkällor. Vårt lantbruks fram till 1870-talet långsamma mekanisering har behandlats i många böcker. Här må hänvisas endast till Gösta Grotenfelts år 1898 försvarade doktorsavhandling *Det primitiva jordbrukets metoder i Finland under den historiska tiden*, Arvo M. Soininens år 1974 utgivna *Vanha maataloutemme* och Ragna Ahlbäcks *Bonden i Svenska Finland* (1983) med deras litteraturförteckningar.

Det rika materialet i Finska Hushållningssällskapets arkiv och tryckta skrifter korrigerar knappast bilden av vårt lantbruks mekanisering, men kan tillföra den nya detaljer. Inte minst kan det vara av lokalhistoriskt intresse.

När Hushållningssällskapet för ett par hundra år sedan insamlade uppgifter om på olika håll i landet brukade redskap, var terminologin ännu outvecklad och kunde variera från trakt till trakt. Grotenfelts bok med dess teckningar är till god hjälp när det gäller att tyda redskapsbeskrivningarna i sällskapets arkiv. Som en komplettering av Grotenfelts bok kan man se hans i den tryckta berättelsen om det allmänna lantbruksmötet i Kuopio 1906 införda rikt illustrerade presentation av mötesutställningens museala avdelning (s. 645–661).

Somliga av de redskap som sällskapet under sina äldsta tider ägnade sin uppmärksamhet var enkla handredskap utan rörliga delar, sådana som lien och spaden. De har här förbigåtts. Inte heller upptas här redskap och maskiner inom områden som senare har glidit ur gårdsbrukets ramar, sådana som brännvinsbränningen och linhanteringen.

Under den senare hälften av sitt första århundrade förlorade sällskapet småningom sin ledande roll i arbetet för lantbrukets utvecklande. Därmed förlorar också dess arkiv i värde som källa till kunskap om lantbrukets mekanisering. Föreliggande redogörelse gäller sällskapets elva första årtionden. En allmän uppfattning om mekaniseringens framsteg under senare delen av denna tid ger berättelserna om de på sällskapets initiativ år 1847 inledda allmänna lantbruksmötena med deras utställningar, föredrag och diskussioner. Det sista mötet under denna tid var mötet i Kuopio år 1906.

Lantbrukets mekanisering har skymtat i några häften i stencilserien. Det gäller häftena nr 21–22 om lantbrukets rådgivning, häftet nr 25 om försöksverksamheten och nr 29 om utbildningen (samtliga häften publicerade i Finska Hushållningssällskapets arkiv och skrifter – en källa för forskningen. Del IV). För att slippa upprepningar har jag här hänvisat till vad jag tidigare sagt och nöjt mig med översiktliga uppgifter.

1 Sällskapets redskapsutskott och dess efterföljare

Redan i sin 1.11.1797 daterade proklamation till allmänheten hade sällskapet utfäst sig ”att med införande av tjänliga och godkända redskap underlätta allt slags arbete” (D II 1 s. 145). De kort därefter (9.12.1797) antagna stadgarna angav hur det skulle ske ”(...) genom anskaffande och utdelande av sådana redskapsmodeller, med ty åtföljande beskrivningar om handlaget att sig därav begagna, som prövade hushållares säkra erfarenhet godkänt, att till allmännare bruk antages, viljandes sällskapet till hugade lantbrukares desto säkrare efterföljd även besörja att enligt sådana modeller redskapen bliva i stort förfärdigade till bruk och utnyttjande” (A I 1 s. 6 § 1).

Konkreta åtgärder upptogs till diskussion i anslutning till ett av brukspatron Magnus Linder på Svartå inlämnat memorial (D IV 4 s. 45). Han utgick från bristen på arbetskraft: ”(...) innan vi få behålla våra arbetare, och om mera skall kunna uträttas med det ringa antal skulle jag anse för nödvändigt att anskaffa god tillgång på alla orter på dugliga åkerredskap. De oräkneliga sorter varje landsort särskilt därav nyttjar visar mera deras osäkerhet om de bästa (...)”. Därefter uppräknade Linder olika redskap och typer av dem: plogar, dikesplogar, mullfösor, harvar, sladdar och vältar. Han efterlyste ett aktivare saluförande av bättre redskap och framhöll att ”om modeller, ritningar och beskrivningar dessutom utspriddes skulle avsikten än bättre befrämjas”.

Vid plenum 1.8.1798 (A I 1 s. 63 och 78 – P § 2 och 7) framlade H.G. Porthan beredningsutskottets syn på Linders förslag och sällskapet tillsatte ett redskapsutskott (RU) med uppgift att insamla redskap och modeller samt att utlåta sig om vilka redskap ”lämpligast uppfylla ändamålet” (Dagboken 1800 s. 94 och 109). Innan året gick ut fick utskottet närmare anvisningar (A I 1 s. 95 – P § 1.2/1.12.1798 och Dagboken 1800 s. 109). Snart ökades antalet medlemmar i RU från sju till tolv (A I 2 s. 57 och 64 – P § 18/15.3 och § 11/1.4.1800). – RU:s protokoll från vår svenska tid har inte återfunnits.

RU tycks inte ha varit särskilt aktivt och efter de första årens allmänna iver inom sällskapet fann många skäl till missnöje med sällskapets sätt att infria sina utfästelser. År 1806 gjorde sig Pehr Alfving i ett långt memorial till tolk för missnöjet (D II 1 s. 129). Särskilt påtalade han försummelser gällande löftet om bättre redskap (s. 132 b).

Alfving kom också med förslag. Ett litet utskott borde tillsättas för att granska vad som blivit gjort och vad ogjort av allt som sällskapet hade fattat beslut om. Detta utskott borde leta fram sällskapets ”kungjorda löften i allmänhet, men synnerligen dem som angå undervisning om de tjänligaste åkerbruksredskapen”. Efter att ha behandlats i BU togs Alfvings förslag upp vid plenum och antecknades (A I 9 s. 38 b – P § 7/16.3.1807) ”(...) att, vad åkerbruksredskapen anginge – helst sällskapet i allmänhet ansåge det för sin plikt att sådane, som voro befundna goda och tjänliga, kringsprida samt att söka förmå allmogen att dem antaga – ville sällskapet att det utskott, som hade deras granskande till föremål, skulle bliva verksamt”. – Ett par månader senare framlades inför plenum en

promemoria för att påvisa att sällskapet ingalunda varit overksamt i fråga om att förbättra redskapsbeståndet (A I 9 s. 47 – P § 4/15.5.1807 och D VII 7 s. 144).

RU förnyades inte under vår svenska tid. När sällskapet väl blivit kejserligt anteckandes i protokollet (A I 11 s. 18 b – P § 4/1.12.1810) att ”detta utskott genom åtskilliga ledamöters bortresa och dödsfall ej mera vore i aktivitet” och beslöt välja ett nytt. Detta nya RU fick sex medlemmar (A I 11 s. 24 – P § 4/15.3.1811).

Inga protokoll berättar om det nya utskottets tidigaste verksamhet. Sällskapet genomlevde en passiv period under professor F.W. Radloffs tid som sekreterare. År 1813 efterträddes han av den unge och energiske Carl Christian Böcker. Av dennes hand finns ett odaterat förslag till instruktion för RU (D IV 1 s. 287). Tyvärr saknas protokollen från sällskapets plena under tiden december 1813 – oktober 1816. RU blev verksamt och dess protokoll för åren 1814–1818 ingår i bandet A II 3.

Stort ansvar kände RU för sin uppgift att utlåta sig om hur kapitlet om åkerbruksredskapen borde utformas i den lärobok i lanthushållning som sällskapet ville utge (A II 3 – RU § 2/21.1.1815). Utskottet ville inte utlåta sig förrän det fått möjligheter att utföra jämförande redskapsprovningar. Sådana provningar kunde det snart protkollföra, men något utlåtande om kapitlet finns inte.

För att det aktiverade RU skulle få en överblick av alla tidigare ärenden gällande dess verksamhetsfält gjorde Böcker år 1816 en förteckning över till dess inkomna hithörande handlingar och försåg den med anteckningar om vidtagna åtgärder (A II 3 – RU § 2/24.10.1816 och D IV 1 s. 363–369 b).

År 1821 antog sällskapet nya stadgar (A I 17 s. 93 och 103). Enligt dem överfördes RU:s uppgifter på ett åkerbruksutskott, ÅU. Vid en stadgeändring (A I 37 – P § 2/10.2.1842 – bilaga) som trädde i kraft vid ingången av år 1842 ersattes alla tidigare utskott med ett enda organ, kallat utskottet. Senare har benämningen på detta sällskapets ledande organ ändrats till bestyrelsen och vidare till styrelsen.

2 Sällskapets redskaps- och modellsamling

Vid tiden för sällskapets stiftande tillverkades redskapen vanligen av dem som behövde dem. För att åstadkomma förbättringar gällde det främst att förse tillverkarna med bättre modeller.

När sällskapet tog upp frågan hur det bäst kunde uppfylla sitt löfte att förse landet med tjänliga åkerbruksredskap (A I 1 s. 39 – P § 8/2.4.1798) antecknade det att akademien i Åbo ägde en samling modeller och att landskansliet i sitt förvar hade sådana modeller som Patriotiska Sällskapet sänt för landets räkning. Sålunda ansåg sällskapet det bäst att till en början skaffa sig en förteckning över vad som fanns hos akademien och att be att få övertaga landskansliets modellsamling.

På sällskapets ettårsdag antecknades att akademien överlämnat sin samling att som lån i sällskapets modellsamling förvaras (A I 1 s. 84 – P § 4/1.11.1798). När sällskapet år 1800 lade upp sin första inventarieförteckning upptogs där 35 pjäser från akademien och 12 från landskansliet (E VI 1 s. 22). Uppenbarligen hade akademien då inte överlämnat hela sin samling. Följande år kom revisorerna med kritik och förslag gällande modellsamlingen (F I 1 s. 23).

År 1808 anteckandes i sällskapets protokoll att akademien ännu förvarade åtskilliga modeller, bl.a. sådana som hörde till Polhems alfabet. Också dem fick

sällskapet nu som lån (A I 10 s. 13 b och 17 b – P § 7/1.2 och § 8/1.3.1808). Åtminstone denna del av akademiens samling tycks ha tillkommit på fysikprofessorn Jacob Gadolins åtgärd. Hösten 1802 lät nämligen Johan Gadolin sällskapet veta att han på uppdrag av sin far redan 1782 ”på Kongl. modellkammaren i Stockholm avritat alla där befintliga enklare hävtyg och modeller att åstadkomma rörelser” (D IV 1 s. 179). Efter sin fars död överlämnade han ritningarna till sällskapet och hoppades att det skulle låta förfärdiga modeller enligt dem (A I 5 s. 26 – P § 8/15.12.1802).

RU föreslog genom kammarrådet A.J. Winter att redskap skulle insamlas på olika håll i landet (D IV 1 s. 7, A I 1 s. 95 och 114 – P § 1/1.12.1798 och § 5/1.2.1799, Dagboken 1800 s. 125). I detta syfte vände sig sällskapet till sin medlemskår och det fick gensvar (D II 7 s. E 7). Major Fock förärade en i Letala bruklig plog, från Messuby sände assessor Ahlman en gaffelplog och från Karis prosten Ring en nyländsk plog (A I 1 s. 144 och 147 – P § 10/1.6 och § 2/1.7.1799). Inventarieförteckningarna upptar ofta också givarnas namn (D IV 1 s. 363–370 och E VI 1 s. 23–25). Vid sekreterarskiftet 1813 befanns några namngivna redskap i samlingen saknas (A I 12 s. 74 b – P § 7/16.9.1813). Inventarieförteckningarna ger uppgifter om redskap t.o.m. år 1815.

Tidigt var man inne på tanken att redskap som befunnits vara de bästa skulle ges spridning genom ute i bygderna tillgängliga modeller. När sällskapet år 1801 diskuterade hur hälsovården på landsbygden kunde förbättras genom att klockarena tilldelades nya uppgifter, föreslog Josef Pipping (D IV 2 s. 172) att av varje tillträdande klockare skulle krävas att han kunde ”efter skala förfärdiga modeller av de mest nyttiga och av Kongliga Finska Hushållningssällskapet gillade åkerbruksredskap, varav han förskaffar sig en samling modeller och den hos sig förvarar”. Och då lantmätaren F. Tesslair ett par år senare klagade över de usla redskapen i Pyhäjoki åtog sig Pipping att dit ombestyra en trädesstock, en gaffelplog och en vändplog. Sockenborna skulle underrättas om att en belöning komme att utsättas för den som först gjorde plogar efter dessa modeller och använde dem (A I 6 s. 201 – P § 3/15.10.1804, A I 8 s. 92 – P § 1.3/16.6.1806).

Från samma tider är ett anonymt förslag (D II 1 s. 142) som Alfving fogade till det memorial där han klandrade sällskapet för dess försummelser. Den anonyme förslagsställaren ville att sällskapet skulle låta tillverka modeller ”efter beskrivningar på nyttiga mekaniska uppfinningar”. Alfving ville gå längre och ansåg (D II 1 s. 140) att sällskapet ”borde här på stället genom skickliga arbetare låta tillverka ett för behovet tillräckligt förråd av prövade och genom redskapsutskottet godkända plogar, trädesstockar, harvar, sladdar och vältar m.m. samt därefter till lättnad i transporten utsprida några exemplar därav i varje län för att genom vissa ledamöters omsorg därstädes eftergöras” och utdelas som belöning till jordbrukare som sällskapet av olika skäl beslutat belöna.

Alfvings memorial behandlades under hans eget ordförandeskap av BU, men hans förslag att utdela redskap som belöning ansåg han att inte blivit tillräckligt beaktat, varför han återkom till det vid protokolljusteringen (A I 8 s. 194 och 195 – BU § 2.7/27.10 och § 1/31.10.1807). Sällskapet tyckte att det hade gjort en hel del för att sprida bättre redskap, men tog fasta på Alfvings förslag att anställa en modellsnickare. Valet föll på den nyss inflyttade Magnus Collin (A I 9 s. 47 och 51 – P § 4/15.5 och § 7/1.6.1807). Hans arbete gav likväl skäl till anmärkningar (A I 10 s. 18 och 24 – P § 2/1.4 och § 5/1.6.1808).

I juni 1812 behandlades ett anonymt förslag om att sända någon till Sverige för att inhämta uppgifter om nya redskap. I samband därmed nämndes att överdirektören A.N. Edelcrantz där hade anlagt en verkstad för tillverkning av engelska åkerbruksredskap (A I 11 s. 57 – P § 3–4/15.6.1812). Ärendet remitterades till RU, men när det åter dyker upp är det i form av Gadolins förslag om inköp av namngivna redskap från Edelcrantz' verkstad (A I 12 s. 71 b – P § 8/1.9.1813). Gadolin fick rätt att göra en rekvisition efter eget val. Den mångfrestande Edelcrantz var bördig från Åbo och hade här varit med redan i Aurorasällskapet. År 1813 stiftades den svenska lantbruksakademien och Edelcrantz blev dess första direktör. Sällskapets brevväxling med C.C. Limnell i Stockholm visar att redskap vid denna tid – från vilka protokollen saknas – anskaffades från Lantbruks-akademiens (Edelcrantz') verkstad (D IV 1 s. 247 och D XXIII 9 s. 22–23). Sannolikt från år 1816 är en förteckning över de 12 redskap som sällskapet ägde av de i första tomen av akademiens annaler upptagna redskapen (D IV 1 s. 383). – En på Gadolins initiativ gjord framställning om att få anlita Ahlmans fond bl.a. till att sprida modeller till tjänliga redskap avslogs (A I 13 s. 2 b – P § 3/2.12.1816, D I 1 s. 70, Handlingar 3 s. 114).

När Gamla Finland återförenades med storfurstendömet bad landshövdingen i Viborg att från sällskapets modellkammare få modeller till tjänliga redskap. RU informerade sig om i länet brukliga redskap och gjorde förslag om vilka redskap som borde tillställas länet. Helst borde de sändas i naturlig storlek och åtföljas av bruksanvisning (A II 3 – RU § 1/8.12.1814 och § 2/9.3.1815). En 2.4.1817 daterad förteckning över vad som sändes upptar 17 pjäser (D XXIII 9 s. 39).

Ett kvart sekel senare bad guvernören i Viborg om godkända åkerbruksredskap till att tjäna som modell vid korrektionsinrättningens tillverkning av redskap. Då beslöt sällskapet att inköpa och sända en Stjernsunds plog och en harv samt att från Mustiala skaffa en mullfösa (A I 40 s. 41 – U § 3/10.4.1845).

Åbo brand 1827 nära nog förintade sällskapets redskapssamling. Enligt Böckers rapport hade han lyckats rädda sällskapets arkiv och bibliotek, medan däremot dess samling av redskap och modeller med undantag av nio namngivna redskap blivit lågornas rov (A I 22 s. 62 – P § 3/1.10.1827 – bil.). Sannolikt var de nio utlånade för att provas eller eftergöras. (A I 29 – EU § 7/30.5 och P § 8/1.11.1834, D XXIII 16 s. 235–). För att komplettera modellsamlingen lät Böcker göra 77 nya modeller, vilka han vid sin avgång erbjöd sällskapet till inlösen (D XXIII 16 s. 225). De inlöstes, även om ÅU ansåg dem ha föga värde (A I 29 – ÅU § 7/13.12.1834 och A I 30 – P § 2/14.1.1835).

Det tycks ha gått långsamt att återuppbygga redskapssamlingen. Sällskapets intresse koncentrerades snart på uppgiften att grunda och leda Mustiala lantbruksinstitut i Tammela. För ändamålet tillsattes ett förvaltningsutskott (FU). Institutet öppnades år 1840 och redan samma år framfördes önskemålet att institutet skulle förse jordbrukarna i Vasa län med redskapsmodeller. Sällskapet ansåg emellertid att institutet hade mer påträngande uppgifter (A II 5 s. 197 – FU § 1/29.1.1841, B I 9 s. 7). År 1849 beslöt sällskapet att åtskilliga från äldre tider samlade modeller skulle införlivas med institutets modellsamling (A I 44 s. 71 – FU § 14/12.7.1849). – Institutets inventarieförteckning 1849 finns i arkivet (A I 44 s. 15/II).

Redan när institutet öppnades hade direktör Gripenberg bett att om ock blott som modeller få anskaffa föredömliga utländska redskap. FU antecknade vilka redskap som inom ett par år borde införskaffas eller på stället förfärdigas (A II 5 s.

156 – § 26/28.8.1840). När Carl Collin år 1847 sändes till England för att inköpa avelsdjur fick han också i uppdrag ”att uppköpa en mängd nya och förbättrade åkerbruksredskap, vilka ännu saknades vid Mustiala” (A I 42 s. 14/II – FU § 3/29.4.1847). År 1851 ville Collin besöka världsutställningen i London för att bl.a. utforska senare tiders uppfinningar och förbättringar. FU ville att han där också skulle för institutets räkning anskaffa maskiner och redskap (A I 51 s. 3/II – § 3/5.4.1851). Generalguvernören gav emellertid inte resetillstånd (D XXIII 17 s. 350). Följande år fick sällskapet likväl genom L.G. von Haartman modeller från England (A I 47 s. 7/II – FU § 4/3.3.1852).

År 1857 ökades samlingen på Mustiala med av manufakturdirektionen utomlands inköpta redskap (A I 52 – U § 7/22.5 och FU § 2/1.7.1857 – bil.). – En mansålder senare började Gösta Grotenfelt bygga upp den i dag välkända museala redskapssamlingen på Mustiala.

När skotten Henry Gibson år 1859 efter sin tid som lärare i Sverige blev statsagronom i Finland såg han en viktig uppgift i att här bekantgöra bättre redskap. Redan följande år anhöll han om ett lån för att i Sverige uppköpa redskapsmodeller (AI 55 – U § 4/23.3.1860).

Under 1860-talet, då sällskapet nyss hade frånträtt förvaltningen av Mustiala, vaknade inom sällskapet ett nytt intresse för en egen instruktiv samling av redskap och modeller (A I 59 – P § 17/23.2 och § 2/12.5.1864). Tanken växte ut till att gälla en permanent exposition med försälning av alster och förnödenheter (A I 60 – St § 7/12.8.1865). Hur tanken realiserades har utförligt behandlats i häftet om lantbrukets rådgivning. Plats för utställningen bereddes i nedre våningen av sällskapets hus och i dess nyss utvidgade park uppfördes ett lider för större redskap (Handlingar 1868 s. 14 och 85). När sällskapet under det följande årtiondet nödgades till staden frånträda en del av parken bortauktionerades lidret och där förvarade ”äldre redskap m.m. eller ett tröskverk för handkraft, en hackelsemaskin, tvenne plogar och tre stycken bikupor av trä” (A I 67 – St § 16/11.10.1872 och A I 72 – St § 6/7.5.1877).

Avsikten med den nya samlingen var inte att visa äldre redskap, utan att bekantgöra utifrån inhämtade nyheter. För ändamålet fick sällskapet anlita statsmedel (D I 4 s. 123 och B I 27 s. 47), men det tydde sig också till Ahlmans fond (A I 61 – P § 6/5.7.1866). Sällskapets sekreterare besökte Lantbruksakademien i Stockholm och fick genom den redskap från England (A I 67 – St § 8/17.9.1866 – bil.). Nyheter införskaffades också från världsutställningarna. Vad som fanns att se meddelades i sällskapets *Handlingar* (6.2 s. 199, 6.3 s. 14 och 6.4 s. 24) och *Tidskrift* (1867 s. 58 och 189). – Samlingarna gällde blott till en del lantbrukets mekanisering.

År 1872 fick sällskapets notarie Mellner med understöd av statsmedel besöka industriutställningen i Köpenhamn för att bl.a. inköpa redskapsmodeller (D I 5 s. 50, Handlingar 1872 s. 6 och 58). Dessa gällde dock främst hemslöjden.

En i *Handlingarna* ofta nämnd donator till samlingarna var hovintendenten Götrik von Scheele i Sverige. Åren 1885–1889 skänkte han i skala 1:10 efter modeller vid Uppsala universitet och Ultuna lantbruksinstitut gjorda miniatyrer, bland dem 27 av ”fordom använda modeller” (A I 83 s. 80 – bilaga, Handlingar 1887 s. 140).

När 1900-talet gick in omdisponerades utrymmena i sällskapets hus och samlingarna deponerades i historiska museet på Åbo slott (A I 96 s. 69, 103 och 37 – St § 27/30.1 och § 31/12.4, P § 5/12.11.1901). År 1928 ville museet

återbörda samlingarna, som då bereddes plats i Högre svenska lantbruks-läroverkets hus (A 121 – St § 8/26.10, § 15/30.11). Inför ombyggnadsarbeten där år 1985 hamnade det som fanns kvar av sällskapets samlingar hos Åbo Akademi.

3 Hur sällskapets skaffade sig information om redskap och maskiner

I sin första proklamation till allmänheten lät sällskapet veta att det ”med nöje och aktning vill emottaga alla de avhandlingar, rön, upptäckter och mekaniska uppfinningar hushållningen och handaslöjderna rörande, som respektive medborgare behaga sällskapet meddela” (D II 1 s. 145). Snart nog började sällskapet systematiskt insamla uppgifter för att klarlägga utgångsläget för sin verksamhet. Redan 1798 utgavs i tryck en av Gabriel Bonsdorff utarbetad vidlyftig *Plan til En Physiographisk och Oeconomisk Sockne-Beskrifning, Lämpad efter Orternes Läge och Häfd i Storfurstendömet Finland*. Under rubriken Redskap (s. 20) upptogs nio punkter, som visar vilka redskap man räknade med. De var desamma som Linder nämnt i sitt memorial (D IV 4 s. 45).

Sällskapets vädjan om sockenbeskrivningar hörsammades av många, men få var informativa om redskapen. Värdefullast i det hänseendet är beskrivningarna över följande socknar, här nämnda från söder mot norr:

Bjärnå 1825 (D VII 4 s. 43)
Loppi 1800 (D VII 7 s. 84)
Padasjoki 1799 (D VII 3 s. 48 b)
Rautalampi 1800 (D VII 1 s. 11)
Lillkyrö 1801 (D VII 1 s. 112)
Vörå 1825 (D VII 4 s. 17)
Limingå 1802 (D VII 1 s. 70)
Karlö /Hailuoto 1815 (D VII 1 s. 139 b)

För att få fram grundligt genomtänkta utredningar och förslag uppställde sällskapet prisfrågor. År 1812 gällde frågan en kort beskrivning på nyttiga och hos vår allmoge brukliga mekaniska verktyg jämte uppgifter om förbättringar (A I 11 s. 86 och 38 – BU § 1/14.10 och P § 2/1.11.1811). Trots att frågan upprepades förblev den obesvarad.

En viktig kunskapskälla låg givetvis i den samtida litteraturen. Sannolikt från år 1818 är sju sidor med litteraturhänvisningar gällande namngivna redskap (D IV 1 s. 371).

Redan år 1800 väcktes förslag om att utsända resande för att insamla uppgifter om de lokala förhållandena (Dagboken 1800 s. 145 och 155), men först femton år senare kunde tanken förverkligas. Då sändes provinsialläkaren i Torneå Henrik Deutsch på upptäcktsresa till det nordligaste Finland och Böcker att beresa Vasa län. Endast Böcker intresserade sig för redskapen. Hans uppgifter om dem ingår i sällskapets *Underrättelser* (1/1823 s. 49–63). Strödda uppgifter om bruket av olika redskap kring år 1830 kan framletas ur malmletaren C.R. Westlings reseberättelse med dess ortnamnsregister (D VII 8). – År 1812 fick sällskapet ett anonymt förslag (D IV 4 s. 370) om att sända en stipendiat utomlands för att lära känna nya åkerbruksredskap. Därvid stannade det.

När ÅU tog itu med sina uppgifter ville det till att börja med försäkra sig om medverkan av praktiskt erfarna jordbrukare runt om i landet (A II 3 – ÅU § 2/19.1 och § 2/12.2.1822). Först gällde det att få uppgifter om sådana. Ett PM härom daterades 19.1.1822 (D IV 3 s. 8). Det upptog frågor om de förnämsta possessionaternas redskap och maskiner. Svaren ingår i samma band D IV 3. Oftast nämns endast inhemska redskap, men någon gång även utländska, såsom om Åminne i Halikko: ”även nyare och engelska inventioner finnas” (D IV 3 s. 9). På hösten samma år utgick ett cirkulär med trettio frågor (B I 10 – 7.9.1822). En del av svaren återgavs i *Underrättelser* (4–8), andra finns i arkivbanden D VII 4 och D XXIII 4 (s. 31 och 41).

Vad gäller hur jordbrukets mekanisering framskred ute i stora världen kunde sällskapet litet längre fram i tiden förutsätta som allmänt bekant sådant som rapporterades i tidningspressen. *Åbo Tidningar* återgav 1852 i fem nummer (31–34 och 37) en tysk tidskrifts redogörelse för lantbruksavdelningen vid världsutställningen i London 1851. England betecknades där som ”de förbättrade lantbruksredskapens och överhuvud det fullkomnade lantbrukets fädernesland”.

År 1876 fick sällskapets sekreterare vara med på det svenska allmänna lantbruksmötet i Norrköping och gav i sällskapets *Handlingar* (1873–76 bilagor s. 3–40) en detaljerad redogörelse för vad där visats upp.

4 Hur sällskapet spred information om redskap och maskiner

4.1 Läroböcker, skolor och tidskrifter

Redskapssamlingen var inte det enda medlet för att sprida information. Sällskapets första prisfråga gällde ”att författa en i möjligaste måtto kort men dock i det huvudsakligaste fullständig och tillika tydlig lärobok för finska bonden i de viktigaste delar av hans lanthushållning (...)” (A I 1 s. 35 – P § 1/2.4.1798). Resultatet av sällskapets bemödanden blev att det är 1803 i tryck utgav biskop Jakob Tengströms anonymt inlämnade skrift *Försök till Lärobok i Landthushållningen, för Finska Bonden* (A I 3 s. 197 – P § 3/15.10.1801, A I 4 s. 102 – P § 7/15.4.1802 och A I 5 s. 133 – P § 3/6.6.1803). I bokens (s. 32–37) kapitel ”Om de angelägnaste Åkerbruksredskap” presenterades olika typer av redskap som nämnts i planen till sockenbeskrivningar, dock inte dikesplogen.

I bokens förord ombads läsarna göra förslag till förbättringar av detta försök till lärobok. Från Stockholm sände C.A. Grevesmöhlen sina kommentarer (D VI 4 s. 299 och Underrättelser 1/1807 s. 7). De upptog inga redskap utöver de i boken nämnda. Också P.J. Bladh i Kaskö kom med kommentarer (D VII 7 s. 304–305). Utförligast i fråga om redskapen var A.J. Winter i sina 7.3.1815 daterade tankar om boken (Underrättelser 5/1816 s. 23).

Tiden gick och behovet av en tidsenlig lärobok tilltog. År 1836 uppställdes åter som prisfråga att författa en kort och populär handbok i lanthushållningen (A I 31 – BU § 5/4.10). Frågan förnyades utan att få gensvar (A I 39 – U § 2/24.10.1844). År 1844 blev behovet akut genom att guvernör K. von Kothen i Viborg bad sällskapet ombestyra en finsk lärobok för utdelning i hans län (A I 39 – U § 7/30.5). Sällskapet beslöt nu utge en ny upplaga av Tengströms bok, genomsedd av löjtnant Aminoff, kommerserådet Kingelin och assessor Melart. Denna gång utgavs boken också på finska.

Vad gäller lantbrukets mekanisering avviker de två med en mansålders mellanrum utkomna upplagorna så litet från varandra att det snarare tyder på avtagande tillgång på intresserad sakkunskap än på att utvecklingen skulle ha stått stilla.

När sällskapet år 1840 öppnade Mustiala lantbruksinstitut blev behovet av en progressivare lärobok påträngande. Institutets direktor Sebastian Gripenberg åtog sig att för trycket sammanställa sina på Isac af Darellis fogdereglor baserade föreläsningar (A II 5 s. 532 och 755 – FU § 9/19.7.1943, U § 10/5.8.1845). Boken trycktes 1845: ”*Sammandrag af Föreläsningar för Fogde-Eleverne vid Finska Landtbruksinstitutet* (...)”. Boken finns också på finska. Egendomligt nog har boken intet kapitel om redskap och maskiner.

Samma år visades vid läsårets avslutning i juli institutets moderna redskap: en skotsk och en amerikansk plog, en Värmlands- och en Stjärnsundsplog, en drillplog och en ärjningsplog, en romboidal-, en rull-, en gåsfots- och en klösharv, en extirpator och en scarificator, en skotsk mullskopa och en välterräfsa, en kastmaskin, en tröskmaskin, en rotskärnings-, en klöversånings-, en turnips- och en bönsåningsmaskin, en hackelsekista, en stensläpningskärra och en modell av Odert Gripenbergs såningsmaskin (A II 5 s. 707 – FU 22.7.1845). – Följande år hade nya redskap kommit till (A II 5 s. 51/II).

Mustiala blev i mycket ett mönster för lokala lägre lantbruksskolor på enskilda gårdar. En sådan verkade 1862–1875 på Birilä i Reso och var underställd sällskapet. Enligt dess i sällskapets *Handlingar* (6.2 s. 190) införda berättelse för år 1866 hade på skolan förfärdigats diverse jordbruksredskap såsom harvar, plogar m.m. ävensom tvenne kastmaskiner. – Eleverna skulle läras att själva tillverka det gårdarna behövde.

Till de redan yrkesverksamma jordbrukarna och främst till sin upplysta medlemskår riktade sig sällskapet med sin *Dagbok* och senare med sina *Underrättelser*, sina *Handlingar* och sin *Tidskrift*. I dem gavs information om redskap och maskiner. Informativ om vad som var på kommande var en i tidskriften (2–3/1867) införd, från en tysk tidksrift lånad redogörelse för lantbruksavdelningen på världsutställningen i Paris 1867.

Till den breda allmänheten vände sig sällskapet i den officiella almanackens folkupplysande uppsatser. Sedan vår svenska tid ankom det på sällskapet att förse utgivaren med sådana. I almanacken för år 1823 inledde Böcker en genom flera år fortlöpande uppsats ”Om arbete såsom grunden till förmögenhet, och de särskilta sätt, varuppå arbetskraften uti vårt land förnämligast förspilles”. Vad som avsågs med mekaniseringen klargjorde han där i en fotnot: ”Mekaniska inrättningar kallar man sådane, genom vilka saker, som eljest verkställas med handkraft och enkla redskap, uträttas genom vattnets, luftens eller eldens (ångors) kraft (såsom t.ex. ett tröskverk som drives av vatten eller av blåst, eller av en så kallad ångmaskin). Även kallar man så varje inrättning, varigenom något, som kan göras för hand, genom en konstigare inrättning blir lättare och bättre verkställt.” – Almanacksuppsatserna är emellertid fattiga på råd gällande mekaniseringen.

Sådana råd gavs inte heller i den serie *Kirjasia kansalle* som sällskapet inledde 1868 och avslutade 1906. Tydligen ansåg man att mekaniseringen främst borde spridas genom exemplets makt, från av upplysta män brukade herrgårdar, prästgårdar och boställen. Till de mest upplysta allmogejordbrukarna vände sig sällskapet i sin 1850–1853 utgivna tidskrift *Suomen Huoneenhallitusseuran Sanomia*. Den gav information också om mekaniseringe, men den nedlades i brist på prenumeranter.

4.2 Resande rådgivare

Rådgivningen i mekanisering har utförligt behandlats i stencilhäftena 21 och 22. Den första resande rådgivare i mekanisering som sällskapet engagerade var gårdsinspektoren A.J. Rosvall och hans råd gällde dikesplogens användning. Vid samma tid som Rosvall demonstrerade sin dikesplog spred malmletaren vid Finska Bergsstaten C.R. Westling under sina vidsträckta resor av honom själv gjorda modeller och anvisningar gällande åkerbruks- och andra redskap (BS 5 s. 122, D XXIII 16 s. 139). På Böckers av ÅU förordade förslag belönades han med sällskapets silvermedalj (A I 26 – ÅU § 1/30.3 – bil. och P § 3/1.6.1831).

Följande försök med resande rådgivare gällde vändplogens bruk. Initiativet utgick från Mustiala (A II 5 s. 600 – FU § 2/3.4.1844) och läromästare blev en vid Degeberga lantbruksinstitut i Sverige prisbelönad plogdräng (A I 39 – U § 2–6/22.8, § 2/5.9, § 6/19.9, § 8/10.10 och § 2/12.12.1844). Han åtföljdes av en elev från Mustiala och denne fick ensam fortsätta arbetet (D II 5 s. 240 och 247, A II 5 s. 635 – FU § 19/30.7.1844).

Fast anställda resande rådgivare har sällskapet haft till sin disposition alltsedan senaten villfor dess begäran om statsagronomer. De första, år 1859 anställda statsagronomerna ägnade sig emellertid inte i större utsträckning åt mekaniseringsuppgifter. Anslaget för de följande år tillkommande plogkarlarna motiverades uttryckligen med ”den okunnighet om plogens rätta hanterande som hos oss över allt tyvärr förspörjes” (B I 24 s. 192). Men också de blev snarast allmänna jordbruksinstruktörer. Vad statsagronomerna och plogkarlarna sysslade med framgår av deras i sällskapets årsböcker införda rapporter. – Med tiden anställdes också regionala agronomer och plogkarlar.

Inseende behovet av specialrådgivare i mekanisering förordade sällskapet, om än förgäves, år 1883 ingenjör E.M. Vigrens till KMt riktade anhållan om understöd för att utomlands utbilda sig för rådgivning om jordbruksmaskiner (A I 78 s. 82 – St § 2/12.2.1883 – bil., B I 32 nr 216/1883).

Först år 1899 kunde sällskapet anställa ”en redskaps- och maskininstruktör för att undervisa allmänheten i skötseln av redskap och maskiner samt uppställandet av sådana” (A I 94 s. 5 – P § 4/27.2.1899). Tjänsten besattes med maskinmästaren Otto Ulrik Holmström (A I 94 s. 60 – St § 15/29.4.1899). Enligt den för honom utfärdade instruktionen (D XXIII 31 s. 30) förutsattes hans arbete inte minst gälla ångpannor. Av ekonomiska skäl uppsades han efter fem år (A I 99 s. 179 – St § 9/28.7.1904 och A I 101 s. 66 – St § 6/3.2.1906). Snart nog utlovade statsmakten ökade anslag och krävde att lantbrukssällskapen anställde också maskininstruktörer (D I 11 s. 42 och 52). Hushållningssällskapet ansåg det utlovade anslaget otillräckligt, men vidtalade den redan 60-årige Holmström att vid ingången av år 1909 åter inträda i tänsten (A I 103 s. 216 och 222 – St § 17/15.12 och § 20/29.12.1908). Han blev emellertid föga anlitad och uppsades redan följande år.

4.3 Lantbruksmöten, expositioner, tävlingar och demonstrationer

I anslutning till sitt halvsekeljubileum 1847 anordnade sällskapet det första allmänna lantbruksmötet i Finland. Mötena blev återkommande. De fem första hölls

i sällskapets regi, det sista av dem 1860 i Fredrikshamn. Mötena var till en början landsomfattande samlingstillfällen för herremannajordbrukare, där dessa tog del av nyheter och av varandras erfarenheter, tog ställning i för jordbruket viktiga frågor och påverkade den allmänna opinionen.

Småningom fick expositioner och demonstrationer allt större utrymme på mötesprogrammet, och mötena förändrades till lantbruksutställningar med enstaka föredrag. Med de allmänna lantbruksmötena som förebild började man snart anordna också regionala och lokala möten och utställningar. År 1884 arrangerade sällskapet ett några län omfattande lantbruksmöte i Tammerfors. Vid det diskuterades ingående enligt vilken plan lantbruksmöten och utställningar borde anordnas (Handlingar 1884 s. 198). Frågan gällde inte minst hur utställningarna kunde fås att ge en objektiv vägledning vid mekaniseringen.

Om mötena 1847, 1857 och 1860 utgav sällskapet i tryck detaljerade berättelser. Mötet 1850 refererades utförligt i *Åbo Tidningar*, nr 7–13. Om mötet 1852 har tidningen blott smärre notiser (nr 19, 51 och 64) och hänvisar till *Finlands Allmänna Tidning*.

Vid det första mötet gällde de två första diskussionsfrågorna åkerbruksredskapen. De blev grundligt diskuterade. Också vid de fyra följande mötena gällde de diskussioner som rörde mekaniseringen nästan enbart bebruknings-redskapen.

Mötesberättelserna ger en uppfattning om hur mekaniseringen fortskred och om den inhemska industrins andel däri. Särskilt gäller detta om mötet i Helsingfors år 1876 och i Kuopio år 1906. Mötet 1876 hölls i anslutning till den allmänna finska industriutställningen. Inför den fick Gibson resa till England för att införskaffa ”åtskilliga modeller å tröskverk, smörkärnor med flere lantbruksredskaper” (D I 5 s. 109 och 111, A I 70 – St § 1/1.11 och § 7/26.11.1875). – Redan så snart han tillträtt som statsagronom hade han föreslagit att sällskapet skulle från utlandet införskriva redskap för att vid något lantbruksmöte utställas och bortauktioneras (A I 54 – U § 2/11.11.1859). – Senaten beviljade 300 rubel (D I 2 s. 202).

Åren 1852 och 1857 hölls mötet på Mustiala, inte minst för att där fanns så mycket att se. År 1857 fick mötesdeltagarna övervara försök med åtskilliga nya redskap (Mötesberättelsen s. 92). – Också Mustialainstitutets årsavslutningar var publika och samlade intresserade åskådare. År 1852 fick dessa se bland annat en plöjningstävling (A I 47 s. 31/II – FU § 8/1.7.1852).

Kort efter sitt sista allmänna lantbruksmöte anordnade sällskapet i anslutning till höstmarknaden i Åbo en fristående exposition av åkerbruksredskap och fabrikat av olika slag (A I 57 – P § 1/17.9 och U § 2/27.9.1862). Vid den belönades bland annat Fiskars bruk för sina plogar och Åbo Järnmanufaktur för tröskverk, hackelsemaskin och höräfsa.

Ett par år efter denna sin första fristående redskapsexposition arrangerade sällskapet sina första fristående plöjningstävlingar, också de i anslutning till höstmarknade i Åbo (A I 59 – St § 5/11.4.1864 och A I 60 – St § 35/18.3.1865, Handlingar 5.3 s. 28 och 6.1 s. 5). Tävlingarna blev återkommande och hade till uttryckligt syfte att ådagalägga olika plogars inbördes värde (A I 66 – St § 8/21.4.1871, B I 29 s. 158, Handlingar 1871 s. 5).

För liknande ändamål förmedlade sällskapet anslag också till andra sällskap. Sålunda antecknades att Nordfinska lantmannasällskapet i Torneå vid sin exposition hösten 1864 utgett 12 mark som pris vid plöjning med gaffelplog och 16 mark vid plöjning med vändplog (A I 60 – St § 17/14.1.1865).

Åren 1873–1889 medverkade sällskapet i en av Jexp. föranstaltad lokal expositionsverksamhet, snarlik den sällskapet självt inlett på 1810-talet då det tillställde församlingarna mönstergilla kärrodlingsredskap. Nu hade statsrådet K.H.F. Furuhjelm stiftat en fond för att sprida kännedom om bättre redskap (D I 5 s. 73). Sådana borde tillställas kommuner vilka åtog sig att i kyrkbyarna ställa ut dem som modeller för allmogen. För sällskapets andel i denna verksamhet har redogjorts i stencilhäftet 22. Furuhjelms testamente innehöll bestämmelsen att de exponerade redskapen i den mån de föråldrades och ersattes med nya skulle gratis utgivas till de arbetsammaste jordbrukarna i kommunen. Samma tanke följde Jexp. då den 1881 tillställde sällskapet ett tröskverk och en slåttermaskin för att demonstreras i arbete och därefter tilldelas allmogemän som uppmuntran för införande av rationellt lantbruk (D I 6 s. 89 och 113). Kort innan hade Jexp. uppmanat sällskapet att när det anordnade möten ”fästa synnerlig uppmärksamhet vid nyttan av arbetande utställningar”. Uppmaningen beaktades när sällskapet samma år stod som värd för det åttonde allmänna lantbruksmötet.

När det gällde att visa vad slåtter- och skördemaskinerna dög till utelämnade sällskapet tävlingsmomentet och anordnade rena arbetsuppvisningar (Handlingar 1874–76 s. 68), likaså när sällskapet år 1877 nära Nystad höll ett för södra delen av länet avsett lantbruksmöte och där visade också ett handdrivet tröskverk och ett med hästvandring (Handlingar 1877 s. 54). År 1880 anordnade sällskapet ett motsvarande möte på Åminne i Halikko. Då visades också tröskverk avsedda att drivas av en lokomobil, men någon demonstration av själva tröskningen tode inte ha förekommit (Handlingar 1878–83 II s. 324).

5 Sällskapets åtgärder för industriell tillverkning av redskap och maskiner

Det att sällskapet i sina första stadgar (D II 2 s. 68) förelade sig uppgiften att ombesörja att nyttiga redskap blev i stort förfärdigade till bruk och utnyttjande antagna, betydde inte att brukspatronerna skulle ha försummat den uppgiften. När RU år 1799 påpekade att den trekantiga Lisjöharven borde fås i allmänt bruk antecknades att brukspatron Linder på Svartå hade åtagit sig att förfärdiga harvpinnar och hålla dem till salu (A I 1 s. 114 – P § 6/1.2.1799, Dagboken 1800 s. 126). Också major G.U. Silfversparre på Nevekvarna bruk nära Nyköping erbjöd sina tjänster. De gällde inte bara Lisjöharven, utan också en av honom konstruerad tackjärnsvält (D IV 1 s. 117 och 129, A I 2 s. 128 – P § 21/1.7.1800). År 1807 antecknades att Tykö bruk tillverkade Stjärnsundsplogar, likväl ofta med dåligt resultat (A I 9 s. 47 – P § 4/15.5.1807). Ännu fjorton år senare sades Tykö ofta misslyckas med sina plogar (A I 17 s. 209). Då hade också Östermyra bruk börjat tillverka vändplogar och Kimo bruk, båda i Österbotten, gaffelplogar av järn.

Ett sporrande föredöme såg sällskapet i den svenska lantbruksakademiens verkstad. I sällskapets *Underrättelser* (5/1824 s. 103) gav Böcker detaljerade uppgifter om den, hur den organiserats och vad den åstadkommit. Han var väl informerad genom besök hos sin kusin Olof Karling, som förestod akademiens experimentalfält.

År 1821 framlade Böcker vid ett för ÅU och PU gemensamt sammanträde ett förslag till betänkande om utvägar att befordra tillgången på goda åkerbruks-

redskap (A I 17 s. 205 – ÅU & PU § 1/13.4 – bil.). Han ansåg det angeläget att åkerbruksredskapen gjordes av järn och inte av trä och föreslog att sällskapet skulle hos KMt anhålla om att få använda en del av sitt potatisanslag till att befordra tillgången på bättre redskap. Vidare borde sällskapet för mekanikus Isaac Awéns räkning utverka ett lån om 10 000 rubel för att anlägga ett gjuteri ”och en verkstad där alla slags hjulverk kunde erhållas av gjutet järn och vissa maskiner såsom tröskverk, linberedningsmaskiner, Lesters hackelseskärningsmaskin, ångmaskiner m.fl. dylika”. Awén hade enligt Böcker i England, Preussen, Sverige och Ryssland fullkomnat sin naturliga fallenhet för mekaniken. Böcker kunde också utpeka en gård vid ändan av Klostergatan i Åbo som synnerligen lämplig för Awéns blivande anläggningar.

Uppenbarligen hade Böcker sökt stöd för sina planer hos den auktoritative greve Carl Mannerheim. I ett brev 28.12.1821 (BS 8 a s. 72) gillar denne verkstadsplanerna, men undrar om ej Tammerfors vore en bättre plats för planernas förverkligande.

Böckers förslag om en framställning hos KMt resulterade efter plenarbehandling (A I 17 s. 58 b – P § 16/2.5.1821) i en skrivelse till KMt (D XXIII 3 s. 244). Senaten returnerade skrivelsen och anmodade sällskapet att återkomma med en särskild framställning för varje ämne (D XXIII 3 s. 242, A I 17 s. 113 – P § 3/1.12.1821).

Konceptboken (B I 9) visar hur anmärkningen beaktades. Där ingår som nr 1349 en framställning om friare dispositionsrätt till potatisfonden och som nr 1350 en framställning om ett räntefritt lån till Awén. Båda har anteckningen expedierad 5.1.1822. Skrivelserna föregås i konceptboken av utkast till den av senaten ratade skrivelsen.

Kort därefter godkände sällskapet ett av ÅU gjort förslag till framställning hos KMt om att få anlägga en mekanisk verkstad och anställa en mekanikus för att för sällskapet och allmänheten tillverka redskap, maskiner och modeller (A II 3 – ÅU § 4/19.1.1822, A I 18 s. 9 och 19 b – P § 4/7.2 och P § 10/2.3.1822, B I 10 s. 71 och 76). Sällskapets ordförande L.G. von Haartman var bortrest när ärendet behandlades. Då skrivelsen förelades honom för underskrift fann han den stridande mot skråförfattningarna och reserverade sig (A I 18 s. 36 – P § 16/3.5.1822). – Framställningen om friare dispositionsrätt till potatisfonden avslogs 9.4.1823 (D I 1 s. 109) och därmed förföll också förslaget om en egen verkstad.

Vad sällskapets engagemang för Awén beträffar utföll inte heller det lyckligt. Senaten sände hans låneansökan på remiss till sällskapet (A I 19 s. 15 – P § 2/1.11.1823). Då hade sällskapet redan på eget initiativ efterlyst klart besked om hans planer (A I 18 s. 32 och 45 – P § 10/3.5 och § 4/22.6.1822) och fått veta att han köpt Händälä hemman för att där bygga ut sina anläggningar (D XXIII 3 s. 305). I januari 1824 redogjorde han för sin ekonomiska ställning och bad om sällskapets stöd i väntan på statens (D V 11 s. 185). Sällskapet hade inte möjligheter därtill, men hoppades att enskilda personer skulle bistå Awén (A I 20 s. 67 och 2 b – EU § 2/13.1 och P § 5/16.1.1824). Hand stod tydligen redan i skuld till sällskapet och Böcker stödde honom med egna medel. I slutet av året antecknades i protokollet att Böcker förklarade sig ansvara för Awéns gäld till sällskapet (A I 20 s. 65 b –P § 12/7.12.1824). Böckers privata korrespondens belyser hans och Awéns mellanhavanden (BS 9 s. 136–146).

Vid denna tid etablerade sig Böcker själv som verkstadsägare på den plats i Åbo som han föreslagit för Awén (BS 16 s. 125, 146 och 151, BS 17 s. 137). I hans verkstad tycks emellertid inte ha tillverkats åkerbruksredskap och företaget slutade med konkurs (A I 24 s. 23 b och 44 b – P § 7/8.6 och § 6/17.12.1829).

År 1844 fick sällskapet från Saustila gård i Sagu låna en engelsk plog för att demonstrera dess användning och beslöt då uppmana den mekaniska verkstaden i Åbo att börja gjuta järngodset till sådana plogar (A I 39 – U § 6/19.9.1844). Svaret finns inte antecknat, men när sällskapet följande år ville förmå verkstaden att tillverka redskap enligt modeller från England avböjdes företaget som olönsamt (A I 40 s. 79 och 81 – U § 9/12.9 och § 9/25.9.1845).

Böcker lämnade sekreterarposten år 1832 och efterträddes av Lars Arnell. Ett bestående resultat av sällskapets arbete under dennes tid är Mustiala lantbruksinstitut, där eleverna också fick lära sig att tillverka redskap. Småningom utvecklades detta till tillverkning för försäljning (A II 5 s. 598 – FU § 2/21.2.1844 och A I 52 – FU § 2/1.7.1857 – bil.). Institutets i protokollböckerna införda verksamhetsberättelser liksom sällskapets årsberättelser, vid denna tid tryckta som *Handlingar*, ger uppgifter om hur verksamheten utvecklades. Stor omfattning fick den aldrig.

År 1845 fastslogs priset på tillverkningarna och antecknades vad som redan hade sålts (A II 5 s. 710 och 720). I slutet av år 1848 namngavs vid institutet tillverkade redskap och antecknades om många av dem att man vid prissättningen måste beakta att de redan framställdes också på annat håll i landet (A I 43 s. 75/II – FU § 2/13.11.1848). Den vid direktorsskiftet följande år uppgjorda detaljerade inventarieförteckningen tycks inte upptaga försäljningslagret, utan endast redskapen i institutets egen användning (A I 44 s. 31/II). År 1858 fastställdes nya pris. Prislistan visar vad som vid slutet av sällskapets tid på Mustiala tillverkades (A I 53 – FU § 2/4.5.1858 – bil.).

Hösten 1858 inlämnade mekanikus Eriksson ett memorial om redskapstillverkningen på Mustiala (A I 50 – FU § 2/14.9.1855). Han ansåg den helt otillfredsställande och att det vore bäst att låta verksamheten ”övergå till en ordentlig fabrik, på vissa villkor överlåten åt en enskild person”. Förslaget lämnades vilande.

När institutets förste direktor, Sebastian Gripenberg, stod i beråd att lämna Mustiala tycks han själv ha varit betänkt på att ge sig in på kommersiell tillverkning. År 1847 fick sällskapet på remiss hans anhållan om ”privilegium exclusivum på tio års tid att låta förfärdiga en tröskmaskin av egen uppfinning” (A I 42 s. 68 – U § 6/3.6.1847). Sällskapet tillstyrkte bifall (B I 20 s. 95).

Också på andra gårdar hyste man liknande intressen. I sällskapets tidskrift *Suomen Huoneenhallitusseuran Sanomia* (1851 s. 144) ingick en annons om att W. Boije på Drägsby hade förmått den från Sverige komne Gustaf Andersson att en längre tid stanna på gården för att tillverka ”Smålannin riihikoneita”. – Följande år lät Boije i en annons i *Åbo Tidningar* (66/1852) veta att han inom kort på Tjusterby skulle öppna en ”åkerbruksredskapsfabrik för sådana maskiner och redskaper, vilka underlätta arbetet i vårt folkfattiga land”. Han betecknade företaget som det första i sitt slag i landet.

Behovet av verkstäder specialiserade på tillverkning av jordbruksredskap och -maskiner blev allt uppenbarare. När sällskapet år 1856 insamlade uppgifter för sitt av senaten inbegärda ”utlåtande angående åtgärder till befrämjande av Finska lantbruket och dess binäringar” bad det sina sakkunniga särskilt yttra sig om sex

punkter. Punkt 3 lydde: ”Ingen eller åtminstone en högst otillräcklig och över hövan försvårad tillgång på sådana åkerbruksredskaper som de olika landsorternas jordmån och läge fordra och förbättrade metoder kräva” (B I 23 s. 96). I det tryckta utlåtandet sades (s. 15 och 85): ”Ehuru sällskapet anser, att förfärdigandet av alla till ett fullkomnat jordbruk hörande redskap borde inläras av eleverna såväl vid lantbruksinstitutet som vid övriga jordbruksskolor i landet och spridandet av dugliga redskap därigenom i framtiden komme att vitt utsträckas, torde dock till en början inrättandet av några fabriker till förfärdigande av jordbruksredskapen bliva av väsentlig nytta.” Bristen på järn såg man som ett allvarligt hinder för jordbrukets förkovran genom bättre redskap och efterlyste tullfri införsel av järn och redskap (s. 16, 89, 291).

Några år senare kunde sällskapet med tillfredsställelse anteckna (A I 60 – St § 6/12.8.1865): ”För ett förbättrat jordbruk m.m. har en huld regering de senaste tiderna dragit nödig försorg genom bland annat meddelandet av nådiga förordningen av den 4 februari 1863 (...). Genom berörda nådiga förordning få, utom annat plogar av alla slag, harvar och all annan åkerbruksredskap, smörkärnor och all annan mejeriredskap av trä eller metall tullfrit införas.”

Mekaniska verkstäder hade redan tidigare fått rätt att tullfritt införa järn. Sällskapets framställning (B I 26 s. 185) om att också järnplåt för tillverkning av mejeriredskap finge tullfritt införas besvarades med ett påpekande av att enskilda personer redan tidigare beviljats tillfälligt tillstånd till tullfri införsel (D I 4 s. 87, Handlingar 6.1 s. 17 och 6.2 s. 30). – Så sent som år 1888 påtalade sällskapet i ett utlåtande om spannmålshandeln järntullen som ett hinder för mekaniseringen (A I 83 s. 102 – St § 15/10.10 – bil.)

I sitt utlåtande år 1856 (s. 16) lät sällskapet också förstå att det självt ämnade aktivt främja utvecklingen. Det hade nyss tillsatt permanenta kommissioner för olika ändamål, bland dem en för ritningar och projekt till lantmannabyggnader. Nu sade sig sällskapet emotse mycket gagn av kommissionen, till vars åligganden hörde ”att uppmuntra undervisa och med modeller tillhandagå redan inrättade verkstäder för jordbruksredskapers förfärdigande och att förmå lämpliga personer att, därest behov förefinnes, så beskaffade verkstäder anlägga”. – Åliggandet återfinns inte i den för kommissionen antagna instruktionen (B I 23 s. 72) och kommissionen fick aldrig nämnvärd betydelse.

Det kan länge ha varit svårt att skilja mellan en gårdsverkstad och en fabrik. Tillverkningen av redskap för eget behov upphörde småningom. Det visar en av sällskapet år 1887 på senatens uppdrag genomförd slöjdenkät (Handlingar 1887 s. 103 och 193, D XXIV 35). År 1858 fick sällskapet på remiss kapten Alexander Jacks anhållan om privilegium för en fabrik för tillverkning av jordbruksredskap i förening med ett oljeslageri (A I 53 – U § 6/19.3 och § 9/9.4 samt P § 1/20.4.1858). Sällskapet tillstyrkte ”med fästat avseende därå att landet för det närvarande är uti högsta behov av förbättrade jordbruksredskaper” (B I 24 s. 15).

Det visade sig emellertid trögt att få igång en industriell tillverkning av jordbruksmaskiner. Det konstaterade sällskapet när det besvarade en av ingenjör Sebastian Tammelander gjord förfrågan om förutsättningarna för en sådan industri (A I 78 s. 63 – St § 6/19.1.1883 – bil.). Tanken hade väckts i Kotka där man ville utnyttja sågavfall till att driva ett järnverk. Tammelander hade tänkt sig att fabriken till en början främst skulle tillverka skotska plogar, men också harvar, skördemaskiner och tröskverk. Sällskapet vände sig till tullstyrelsen för att få veta

i vilken omfattning jordbruksmaskiner importerades, men svaret blev intetsägande (A I 78 s. 138).

En uppfattning om hur den industriella tillverkningen av redskap och maskiner småningom kom att ersätta den kommersiella tillverkningen i samband med gårdsbruket får man av lantbruksmötenas utställningskataloger. Som exempel må nämnas katalogen (s. 107–124) vid det åttonde allmänna mötet. Det hölls år 1881 i Åbo och praktiskt taget helt i sällskapets regi. – En liknande källa utgör firmornas priskuranter.

Uppenbarligen hoppades man tidigt att i Ryssland finna en marknad för vår egen redskapsindustri. Redan vid en år 1860 i S:t Petersburg anordnad stor utställning framträdde redskapstillverkare från Finland: löjtnant Rotkirch, Tjusterby, Mustiala, Leväis lantbruksskola, Fiskars bruk, Covie & Co (D I 3 s. 7 och 15). Fyra år senare sände sällskapet till en utställning i Moskva (D I 4 s. 6, A I 59 – St § 7/9.5 och § 17/8.6.1864) av Åbo Jernmanufakturbolag tillverkade plogar av olika slag samt en vändplog och en stubbrytare av G.R. Focks konstruktion (B I 26 s. 28).

6 Sällskapets åtgärder för tillförlitlig provning av redskap och maskiner

När BU framlade sitt förslag om ett redskapsutskott angavs som en av dettas uppgifter att efter noggranna och fördomsfria försök uttala sig om olika redskaps ändamålsenlighet (A I 1 s. 63 – P § 2/1.8.1798). Hur sällskapet genom redskaps- och maskinprovningar har försökt finna vägledning vid jordbrukets mekanisering har tidigare berörts i häftet nr 25 om lantbrukets försöksverksamhet.

Redan år 1841 hade sällskapet gillat Mustialadirektorn Gripenbergs åsikt ”att inga andra redskap böra i landet kringspridas än sådana vilka vid institutet blivit försökta och efter noggrann prövning (...) befunnits äga företräde framför de i landet kända och använda redskapen” (A II 5 s. 197 – FU § 1/29.1.1841, B I 19 s. 7). Samma år utfördes på Mustiala provning av en såningsmaskin som direktorns bror Odert Gripenberg hade konstruerat (A II 5 s. 289 – FU § 1/5.8.1841) och år 1847 provades där ett av direktorn själv konstruerat tröskverk (A I 42 s. II 27 och 55 – FU § 6/2.7 och § 3/9.7.1847).

När sällskapet år 1861 (B I 24 s. 313) hos KMt anhöll om att få använda statsmedel för att grunda en försöksstation nämnde det att ”till inrättningen skulle efter hand anskaffas de nyaste och bästa åkerbruksredskap samt undersökning göras vilka av dem kunna vara för det finska jordbruket lämpligast”. Jexp. ansåg emellertid sällskapets förslag vara överdimensionerade.

Hösten 1870 godkände sällskapet i princip sin sekreterares förslag att anställa försök med olika fabrikers plogar för att utröna deras godhet och inbördes företräde och att för ändamålet anskaffa en kraftmätare (A I 65 – St § 9/28.10.1870). Följande år tillämpades principbeslutet i form av plöjningstävlingar.

I maj 1874 anmodade Jexp. (D I 5 s. 84) sällskapet att utlåta sig om stats- och läneagronomernas framställningar i olika frågor. I sitt utlåtande (B I 30 s. 266 och Handlingar 1874–76 s. 48) tog sällskapet fasta på Hahnssons av de övriga agronomerna förkastade förslag om en försöksstation ”där försök skulle göras med

nya redskap och maskiner som i utlanet blivit med fördel använda". Sällskapet omfattade tanken och föreslog Mustiala som plats för stationen.

Vid det av sällskapet 1884 anordnade lantbruksmötet i Tammerfors redogjorde Abr. Forssell från Sverige för hur man där eftersträvade att alla maskiner och redskap som fördes fram vid allmänna utställningar därförinnan skulle bli objektivt provade. Inlägget väckte intresse och diskussion (Handlingar 1884 s. 204).

Tanken på redskapsprovningar togs upp av den 1892 inrättade Lantbruksstyrelsen. Hösten 1898 gjorde den en framställning i saken hos KMt och 1.2.1899 fick sällskapet ärendet på remiss (D I 9 s. 65–72). Lantbruksstyrelsen hade tänkt sig en specialutställning av redskap, föregången av redskapsprovningar. Sällskapet höll före att en specialutställning inte skulle få publik, i synnerhet som redskapen de senaste åren inte undergått märkligare förbättringar. Däremot borde sällskapen få statsanslag för att genomföra redskapsprovningar och sprida resultaten av dem (A I 94 s. 41 – St § 2/24.2.1899 – bil., Handlingar 1899 s. 17). Helst borde provningarna anordnas i anslutning till allmänna lantbruksutställningar. I sällskapets boksamling, bandet *Maskinprovningar*, ingår en vidlyftig berättelse om de provningar som utfördes i samband med det allmänna lantbruksmötet 1906 i Kuopio.

År 1902 vände sig sällskapet Pellervo till lantbrukssällskapen med förslag om att dessa skulle medverka till att åstadkomma en redskapsprovningsanstalt (A I 97 s. 140 – St § 6/22.10.1902 – bil.). Hushållningssällskapet var skeptiskt och utlovade inte ekonomiskt stöd av egna medel (A I 98 s. 68 – St § 21/18.2.1903, Handlingar 1903 s. 94). En interimistisk redskapsprovningsanstalt kom likväl till stånd. Också Hushållningssällskapet gav sitt bidrag (A I 99 s. 136 och 146 – St § 4/13.5 och § 10–11/25.5.1904). I det nyssnämnda bandet i boksamlingen ingår anstaltens provningsberättelser. År 1910 utverkade de tre svenska sällskapen att de till dess utkomna provningsberättelserna skulle utgivas också på svenska (A I 105 s. 62 och 114 – St § 7/11.2 och § 4/26.5.1910). Den av lantbrukssällskapen samfällt inledda verksamheten har sedermera övertagits av statsmakten.

7 Sällskapets åtgärder för förmedling och försäljning av redskap och maskiner

Tydligen var sällskapet länge så inställt på att jordbrukarna själva skulle tillverka vad de behövde i redskapsväg att det inte gjorde mycket för att främja försäljningen av redskap och maskiner. Genom sina *Underrättelser* (8/1826 s. 102) lät det veta att vissa förnödenheter hölls till salu i dess hus.

När sällskapet i mitten av 1860-talet med iver tog itu med att nyttiggöra sin redskaps- och modellsamling, var det angeläget om att också ge prisuppgifter (A I 60 – St § 3/28.4.1865, B I 26 s. 116). Expositionen förenades snart med försäljning. Sällskapet ansåg det viktigt att lantbrukaren "i och med detsamma som han får se och inser nyttan av något för honom hittills främmande verktyg eller redskap även kan antingen inköpa eller beställa detsamma" (A I 62 – St § 3/12.8.1867). En stor del av nedre våningen i sällskapets hus disponerades för en permanent utställning med försäljning (Handlingar 6.2 s. 27 och 6.3 s. 13). Uppgifter om vad som fanns att se och köpa infördes också i sällskapets tidskrift 1867. Expositionen gällde även mycket annat än lantbrukets mekanisering, och försäljningen av jordbruksredskap och maskiner fick aldrig någon större

omfattning. Småningom uppstod allt fler privata företag inom handeln och år 1880 beslöt sällskapet att helt upphöra med försäljningen i samband med expositionen (A I 75 – St § 10/31.1.1880 – bil.).

Vid samma tid som sällskapet tog upp planerna på en exposition med försäljning anmodades det av Jexp. att uttala sig om ett på annat håll väckt förslag om dispositionen av ett statsanslag (D I 4 s. 101). Enligt det skulle samtliga lantbrukssällskap tilldelas anslag för ”uppköp av gräsfrön, ändamålsenliga mjölkkärl, förbättrade åkerbruks- och arbetsredskap, dräneringsrör m.m., som av berörda sällskap därefter skulle tillhandahållas allmogen för billiga priser; till premier för väl uppfödda husdjur, väl berett smör, god ost m.m.”. Sällskapet ansåg det önskvärt att redskapen m.m. skulle i stället för medaljer eller penningpris utdelas som premier till föredömliga jordbrukare (A I 61 – St § 9/8.11.1866). År 1867 fick sällskapet ett anslag för sagda ändamål (D I 4 s. 162) och skyndade sig att kungöra om dess användning (A I 62 – St § 6/28.12.1867).

År 1868 lät Jexp. (D I 4 s. 185, A I 63 – St § 12/15.5.1868) veta att plöjnings-instruktörernas arbete försvårades av att det ute i bygderna inte fanns sådana plogar som de behövde för sina demonstrationer av vändplogens rätta bruk. Sällskapet borde därför vara betänkt på att till måttligt pris förmedla plogar eller att utdela sådana som pris. Kort därpå utdelade sällskapet sex järnplogar som belöning till föredömliga jordbrukare och erbjöd sexton socknar möjlighet att till allmogen på auktion sälja envar två järnplogar (A I 63 – St § 3–4/4.9.1868, B I 27 s. 244). Meningarna var delade om varifrån plogarna skulle anskaffas (A I 63 – St § 2/29.5.1868). De såldes till underpris (Handlingar 6.3 s. 7).

Nylands och Tavastehus läns lantbrukssällskap fick samma uppmaning av Jexp, men valde att utplacera järnplogar hos enskilda jordbrukare för att ställas till plöjningsinstruktörernas förfogande (D XXIV 16 nr 65, A I 64 – St § 7/25.3.1869).

Hushållningssällskapet ansåg sig också senare kunna anlita statsmedlen såsom det gjort (Handlingar 1870 s. 5, A I 65 – St § 3/19.8.1870, A I 66 – St § 18/25.5.1871). År 1872 nämndes i KMt:s skrivelse (D I 5 s. 48) uttryckligen att statsanslag borde användas bl.a. ”till spridning av nyttiga redskap”.

8 Sällskapets åtgärder för gemensam maskinanvändning

Ett ofta avgörande hinder för anskaffandet av bättre redskap och maskiner var bristen på pengar. Tanken att för gemensamt bruk skaffa sig det man behövde låg nära till hands. Den framlades år 1879 vältaligt av Jämijärvi kommun (A I 74 – St § 16/12.6 – bil.). Det man önskade var en 3-axlad harv. Den ville man emellertid inte köpa, utan man bad att få den gratis. Härtill ansåg sig sällskapet emellertid inte kunna bifalla. I stället erbjöd det sig att för exposition tilldela kommunen redskap som anskaffats med den Furuhjelmska fondens medel.

Följande år fick sällskapet en liknande begäran av fyra bönder i Vårdö. Deras begäran förordades av kyrkoherden och av statsagronomen Gibson (A I 75 – St § 12/31.8.1880 – bil.). Också den framställningen avslogs.

Bäst lämpade för gemensam användning är givetvis sådana redskap och maskiner som inte alla behöver samtidigt. Sådana är de som behövs för spannmålsskördens rensning och sortering. När sällskapet hösten 1882 hos Jexp. framlade sitt förslag om hur det ordinarie statsanslaget följande år skulle användas

(B I 32 nr 488) föreslog det att 1 000 mark skulle användas till inköp av två triörer. Framställningen bifölls (D I 6 s. 125). Sällskapet beslöt att tillsvidare nöja sig med en sädessorterare och att uthyra den jämte en kunnig skötare för två mark om dagen (A I 78 – St § 5/19.1 och § 2/2.3 – bil., § 12/4.4, § 6/21.4, § 2/5.6 och § 8/16.6.1883). I sin årsbok kunde sällskapet berätta att sorteraren under 62 dagar använts av tjugofem rekvirenter av vilka tre tillhörde allmogeklassen (Handlingar 1878–83 I s. 100).

Protokollen och *Handlingarna* för de följande åren visar att sädessorteraren blev allt mindre anlitad. I *Handlingar* 1894 (s. 61) säges att ”sorteraren under det föregående året varit bra nog litet anlitad; och torde man få härleda detta faktum från den omständigheten att de flesta jordägare numera disponera bättre kastmaskiner och sädessorterare (...)”. Konstaterandet upprepas de följande åren, sista gången år 1899.

Med jordägare avsågs sannolikt ägare av större jordbruk. Sällskapet ville emellertid bereda också småbrukare möjlighet att nyttja moderna sorterare. Utan någon protokollförd diskussion beslöt styrelsen våren 1901 att uppmana samtliga lantmannagillen inom sällskapets verksamhetsområde att skaffa sig sådana och lovade att sällskapet skulle stå för 30 procent av inköpspriset (A I 96 – St § 28/15.3.1901, Kopieboken s. 860). För ändamålet anlitade sällskapet sitt statsanslag. I sin våren 1903 insända ansökan om statsanslag (B I 25 s. 305) lät det veta att ”för att göra det möjligt för småbrukare att sortera sitt utsäde har Hushållningssällskapet beviljat lantmannagillen samt för ändamålet bildade andelslag bidrag till inköp av sädessorterare eller triörer. Några sådana hava allaredan inköpts och har belåtenheten härmed varit stor. Även har bidrag beviljats för inköp av andra maskiner, såsom rotfruktssåningsmaskiner”. Vad som sålunda anskaffades för gemensamt bruk framgår av sällskapets *Handlingar* för åren 1902–1903.

9 Olika slag av redskap och maskiner

9.1 Nyröjningsredskap

Till de tyngsta arbetena vid nyröjningen hörde att undanskaffa stubbar och stenar. Redan år 1798 fick sällskapet av general N. af Klercker ritning och beskrivning på en stenkärra (D II 7 s. V 5 och D IV 1 s. 201). Sannolikt var det samma kärra som överstelöjtnant Sjöman på Gästerby gård i Kyrkslätt år 1813 sände en modell av. Kärran hade då i fyrtio år nyttjats på gården (D IV 1 s. 199). Vid slutet av vår svenska tid upptog inventarieförteckningen också Östergötlands stenbjörn, Jöns Pehrssons stenkärra, Bennets stenkärra och Olof Birgerssons stenkran (E VI 1 s. 81–82).

Hur den blivande åkermarken av allmogen i Sastmola befriades från sten beskrevs år 1808 utförligt av kapellanen Jacob Hällfors (Underrättelser 3/1808 s. 8).

År 1854 sände sällskapet på begäran till baron Fölkersahm i Libau ritning på en i senare tider begagnad rotbrytare, ”ändamålsenlig både för sin styrka och för den enkelhet och ringa kostnad varmed den är sammansatt” (B I 22 s. 232, A I 49 – U § 6/18.9.1854).

Våren 1863 fick sällskapet från Ekonomiska sällskapet i S:t Petersburg en förfrågan om stubbrytningsmaskiner och bad herrar Chrichton och Bähr i Åbo och

Mustiala om uppgifter gällande deras tillverkningar (A I 58 – St § 4/16.5 och § 6/21.9.1863, D I 4 s. 27 och B I 26 s. 6). Under tiden fick sällskapet av direktör A. af Forselles på Evois forstinstitut uppgifter om en av honom uppfunnen maskin (D XXIV 11 nr 76). I sitt svar till S:t Petersburg hänvisade sällskapet till af Forselles samt bifogade ritningar till en engelsk maskin (A I 59 – St § 5/9.5.1864, B I 26 s. 22).

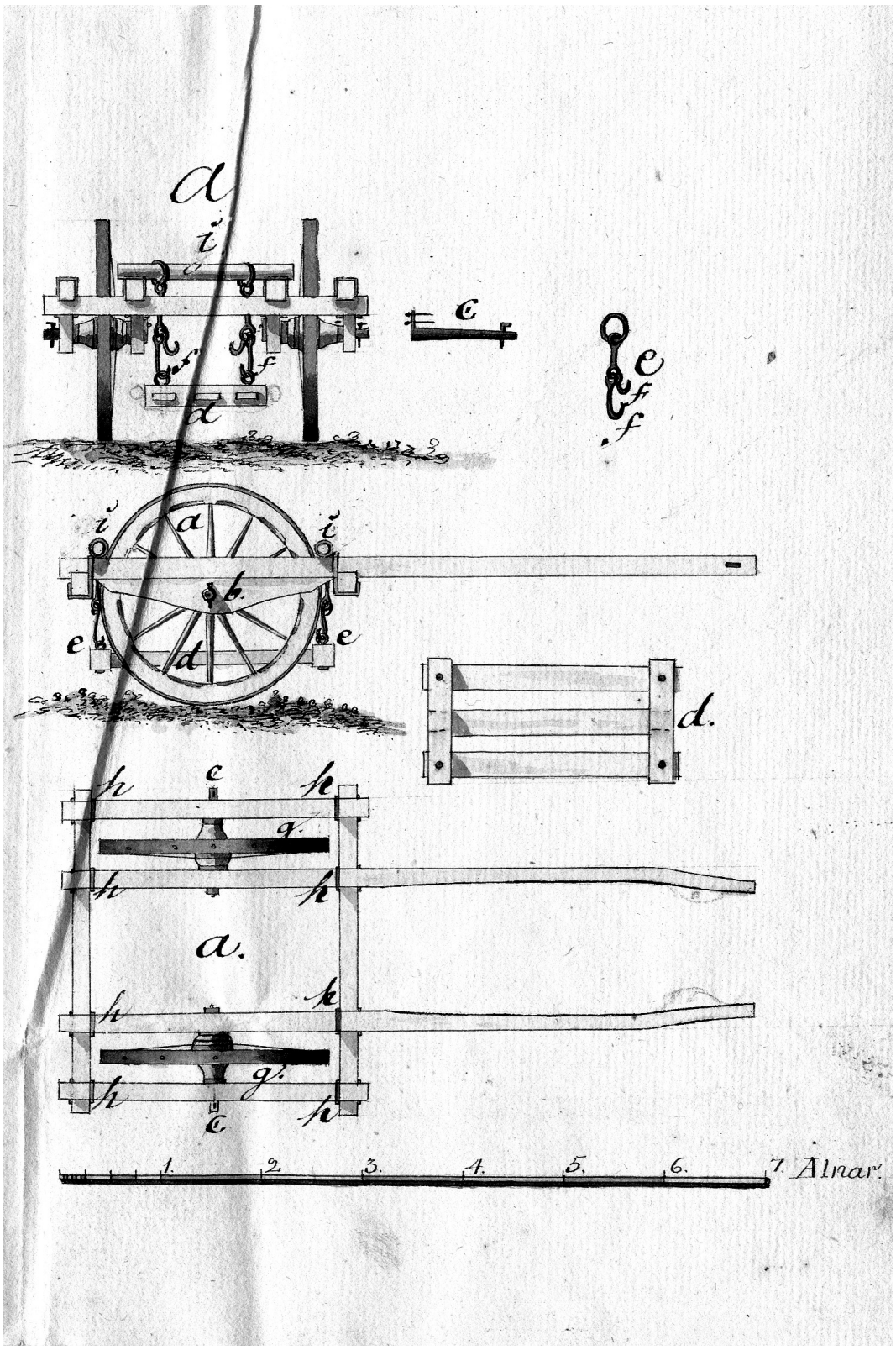

General C.N. af Klerckers ritning av direktör Jansons stenkärra.
(FHS D II 7 och D IV 1)

9.2 Dikesplogar och andra dikesredskap

Storskiftet aktualiserade kravet på bättre diken. Kort efter RU:s första sammanträde antecknade en av dess medlemmar (D IV 1 s. 355): ”Angående dikesplogen har jag något läst och mycket hört talas (...). Ofelbart är att uppfinningen av ett sådant instrument, som vore brukbart, skulle vara en verklig välgärning för var och en jordbrukare.” En tidig översikt av i litteraturen funna uppgifter om mekaniska inventioner visar att man inom sällskapet kände till utanför Finland framställda dikesredskap (D IV 1 s. 371).

I sällskapets plan till sockenbeskrivningar frågades (s. 20): ”Om någon gjort försök att såväl köra upp nya diken, som rensa de gamla igengrodda med dikesplogar”. De sockenbeskrivningar som sällskapet fick nämnde inte dikesplogen. Inte heller Tengströms lärobok nämnde den, men väl (s. 41) att när man i gammal åker vill upptaga nya diken kan man undanskaffa matjorden med mullfösa och genomskära alven med rist eller skarp trädstocksbill innan man tar till spaden. – Med skäl fann sällskapet att det inte innebar något nytt när G. von Knorring i Kumo trettio år senare beskrev hur han tog upp nya diken (D XXIII s. 36 och A I 25 s. 145 b – ÅU § 3/21.4.1830).

Vid denna tid tycks dock dikesunderhållet ha tilldragit sig allmännare intresse än upptagandet av nya diken. Tengström påtalade (s. 40) att dikesrenarna fick breda ut sig och ofta bli högre än tegen. För att det inte skulle samlas vatten på tegen måste de uppstående dikesrenarna skäras lös och sönderbråkade flyttas in på tegen. De redskap som utformades för denna uppgift var renplogen och mullfösan eller -skopan. Ett på finska skrivet försök till lärobok visar på tal om den av Tengström påtalade olägenheten hur osäker man var om terminologin (D XXI 3 s. 33).

Våren 1800 sände överstelöjtnant Johan Lilljenberg från Hinnerjoki en ritning och beskrivning på en renplog. Ett år senare överlämnade han en modell av redskapet (D IV 1 s. 83–85 och 133, A I 2 s. 49 – P § 7/2.2.1801). Drygt tjugo år senare fick hans renplog en beskrivning i sällskapets tryckta *Underrättelser* (6/1824 s. 114 och 118).

En säregen ”dikningsmaskin” uppfanns av bonden Henrik Johansson Dunduri i Siikainen. Den finns beskriven i *Underrättelser* (7/1817 s. 36 och 7/1826 s. 139 och bilagan) och nämns i samband med hans ansökan om belöning för jordbrukarmeriter (D VIII 4 s. 8 och A I 14 s. 41 – P § 4/1.4.1818, A I 18 s. 57 – P § 7/15.10.1822). ”Maskinen” bestod av ”en stor och stark rist, uti ett rede av egen form som igenom vindspel drages fram och uppskär kanterna till diket”. Den var avsedd för rotfria mossjordar.

Dikestorvens undanskaffande behandlades också i ett av rusthållaren Westergård i Töfsala gjort inlägg av år 1816: ”Muutamia koetuxen kautta tuttuja neuvoja pyörtenö muldurin eli sahran ajamisessa” (D IV 1 s. 239 och s. 370).

På många gårdar tycks man likväl redan vid sekelskiftet ha varit i färd med att utveckla egentliga dikesplogar. Våren 1800 inlämnade kapten J.W. Rotkirch från Raseborg modeller till dikningsredskap och beskrev redskapens användning (D IV 1 s. 109, A I 2 s. 51 och 80 – P § 10/15.3 och § 15/15.4.1800). Beskrivningen talar om ett kombinerande av flera redskap och nämner dagsprestationer om 300 famnar.

År 1813 uppmärksamgjordes sällskapet av G.M. Armfelt i S:t Petersburg på en av bonden Matts Johansson Brusila i Itis konstruerad dikesplog som visat sig tjänlig både vid upptagandet av nya diken och vid upprensandet av gamla (D VIII 7 s. 142 och 196 samt A I 12 s. 22 – P § 2/15.4.1813 och BS 17 s. 161 b). En beskrivning över plogen ingår i sällskapets *Underrättelser* (7/1826 s. 139 och bil.).

Stora förväntningar väckte en av major E.V. Uggla i Hollola uppfunnen dikesplog, inte minst genom de provningsberättelser han inlämnade (BS 11, D XXIII 2 s. 103, D XXIII 6 s. 126 och D IV 1 s. 259). God hjälp hade Uggla haft av bysmeden J. Lundahl och föreslog honom till belöning (D VIII 12 s. 162). Trots att plogen vid en av RU företagen provkörning visade sig ”icke rätt lyckas varken med upplöjningen av nya diken uti åker och gräslinda, eller med rensandet av några igengrodda diken” (A II 3 – BU § 1/22.6) kallades Uggla utan ballotering till ledamot av sällskapet (A I 14 s. 105 b – P § 12/1.10.1818). Lundahl fick ingen belöning (A I 14 s. 146 b – BU § 6/1.10.1818). Lite senare avgav RU ett utförligt och ganska reserverat omdöme om Ugglas dikesplog (A II 3 – RU § 2/ 27.10.1818). Så sent som år 1824 infördes hans uppgifter om plogen i sällskapets *Underrättelser* (6 s. 114–117 och bil.).

Huvudsyftet med Ugglas framställning hos sällskapet hade varit att vinna medverkan för en anhållan om kejserligt stöd (A I 14 s. 114 – P § 14/2.11.1818). I sin mycket återhållsamma rekommendation framhöll sällskapet att det var att hoppas att ”sedan man sett möjligheten av att med plog upptaga diken, och den allmänna uppmärksamheten blivit mera vänd åt detta håll, den av majoren Uggla uppfunna dikesplogen skall kunna ytterligare förbättras, och kunde en dag det bringas därhän att tre karlar med tvenne hästar kunde upplöja om endast hälften av vad majoren ansett möjligt, eller 1000 famnar fullgoda diken på dagen, så vore åkerbrukets förkovran igenom denna uppfinning ovärderlig” (B I 6 nr 2584, Redogörelse 1817– s. 14).

Ugglas största förtjänst låg just i att han väckte en allmän övertygelse om behovet av diken och mångens håg att själv göra sig en bättre dikesplog (B I 13 s. 84 b och D IV 3 s. 33 och 50, Underrättelser 3/1823 s. 123). I sina *Underrättelser* (7/1826 s. 141–143 och bil.) redogjorde sällskapet för konstruktioner av löjtnant E.J. Örnhjelm och sergeant Adler (D XXIII 2 s. 114–115). Där redogjordes också för ”Rosenbergs torvplog”. Dess egentliga uppgift torde likväl inte ha gällt dikandet (B S 17 s. 161). Även G. von Knorring gjorde sina försök (D XVII s. 36 och 56). Han tog också upp problemet med isfyllda diken och efterlyste en isplog (D IV 3 s. 6).

När sällskapet år 1822 gjorde en rundfråga om föredömliga jordbrukare visade det sig att man på olika håll med större eller mindre framgång hade använt dikesplog (D IV 3).

Större betydelse fick de konstruktionsförbättringar som under en följd av år utfördes av gårdsinspektoren Anders Roswall. Om dem berättade först hans husbonde på Peipola gård i Elimä, kammarjunkaren Pehr af Forsselles (D XXIII 2 s. 104–107). Han bifogade Roswalls beskrivning av dikesplogen och kyrkoherdens intyg över dess förträfflighet. På sällskapets begäran (B I 9 – 21.5.1821) sände af Forsselles en modell och därtill uppgifter om plogens användning (D XXIII 2 s. 108). Sällskapet nöjde sig inte därmed, utan bad om en färdig plog att provas av praktiker (A II 3 – ÅU § 4/17.10.1822).

Roswall hade under tiden flyttat till Mariefors i Tusby. Hans nye husbonde bergsrådet Solitander ansåg också han att Roswall var värd sällskapets uppmärksamhet och fogade till sitt brev en 11.10.1823 på Mariefors daterad provningsberättelse (D XXIII 2 s. 116–117). Själv erbjöd sig Roswall att komma till Åbo med sin dikesplog för att visa vad den dög till (D XXIII 2 s. 112). Hur erbjudandet behandlades finns inte protokollfört, inte heller nämner protokollen en av generalguvernören Fabian Steinheil 31.10.1823 till sällskapet riktad uppmaning att utlåta sig om Roswalls dikesplog (D XVII s. 7).

I ett brev 18.2.1824 (D XXIII 2 s. 118) tackar Roswall för sällskapets brev 10.2, vars koncept saknas, och berättar att han konstruerat också en kostsammare dikesplog. Ett par månader senare låter han veta att plogarna snart kan sändas till Åbo och nämner att han hoppas på en belöning av generalguvernören (D XXIII 2 s. 122).

Sällskapet skyndade sig att i sina *Underrättelser* (3/1823 s. 123) ge förhandsuppgifter om plogarna. Snart blev det också i tillfälle att prova dem och kunde i sina *Underrättelser* (4/1824 s. 104–113 och bil.) införa både en beskrivning och ritningar ävensom provningsberättelser. Sällskapet dröjde likväl med sitt utlåtande till generalguvernören. Roswall ville tydligen påskynda saken och tillställde sällskapet 15.12.1825 några ”tankar om åkerjords hantering i vårt land, i synnerhet om dess dikning” (D XXIII 2 s. 124).

Följande vår avfattade sällskapet sitt utlåtande (A I 21 s. 58 – P § 4/31.5.1826). Av brevboken (B I 13 s. 81, 82 och 85) framgår att sällskapet i två års tid provat dikesplogarna, men ännu ej helt hunnit utreda deras värde. Generalguvernören svarade omgående (D XVII s. 16) att intet statsstöd var att vänta för plogarnas utvecklande förrän sällskapet stadgat sin uppfattning om deras värde.

Ett halvt år efter det att Åbo brand gjort sällskapet husvillt sammanträdde ÅU på S:t Marie prästgård (A I 23 s. 110 – ÅU § 1/22.3.1828) och antecknade att de avsedda försöken med dikesplogarna inte kunnat anordnas föregående år. Sekreteraren anmodades träffa avtal med någon godsägare om dragoxar och körsvenner för försök. Häri misslyckades han och föreslog att sällskapet skulle köpa ett par oxar av befallningsman Sagulin på Långsjö i Somero (A I 23 s. 121). När förslaget kom upp i plenum lät A. Kingelin veta att Sagulin var villig att själv prova plogarna (A I 23 s. 58 b – P § 6/3.9.1828). Vid ÅU:s följande sammanträde förelåg ledamöterna Focks och Tolpos ställningstagande och en framställning av kapten Rotkirch och andra possessionater i Vichtis, i vilken yrkades på att Roswall själv skulle beredas möjlighet att resa omkring med sina plogar (D XXIII 2 s. 128 och A I 23 s. 123 – ÅU § 4/20.10.1828). Detta föranledde sällskapet att göra motsvarande förfrågan hos Roswall (A I 23 s. 63 – P § 1/20.10.1828 och B I 14 s. 38 b). Ett första besked erhölls omgående genom Rotkirch (D XVII s. 54). Det innebar enligt sällskapets mening alltför dryga kostnader (A I 24 s. 60 – ÅU § 1/16.1.1829). Farhågorna bekräftades av Roswalls eget brev 10.3.1829 (D XVII s. 37 och A I 24 s. 61 b – ÅU § 3/29.4.1829).

För att få dikesplogarna provade vände sig Böcker nu till Sagulin. Denne ställde sig positiv, likaså Rotkirch (A I 24 s. 62 b – ÅU § 2/15.5.1829 och D XVII s. 58), och inom kort kunde Böcker inför ÅU framlägga en positiv redogörelse för i Somero 19–25.5.1829 utförda provningar (A I 24 s. 63 b–66 b – ÅU § 2/3.6.1829, Redogörelse 1828 s. 17 och 1829 s. 38).

Följande vår ville kapten Josef Bremer på Jockis att dikesplogarna skulle provas också hos honom och Roswall var intresserad att medverka (A I 25 s. 145

och 13 – ÅU § 2/21.4 och P § 2/28.4.1830, D XVII s. 63 och 65). Provningsberättelsen framlades på hösten (A I 25 s. 149 b–152 – ÅU § 1/28.9.1830). I den lät Böcker förstå att man var så långt hunnen att sällskapet inte behövde bekosta ytterligare försök. Roswalls ersättningsanspråk gav Böcker anledning till en redogörelse för vad som dittills förevarit (A I 26 – ÅU § 3/30.5 och § 1/15.6.1831 jämte bilaga).

Därvid blev det tills Roswall återkom i ett 14.2.1835 på Hindsböle i Sibbo daterat brev och hänvisande till sällskapets brev 20.10.1828 erbjöd sig att resa omkring med sina plogar (D XXIII 16 s. 237). Inom sällskapet hade det skett personbyten och hela ärendet rekapitulerades (A I 30 – ÅU § 3/27.9.1835). En ny framställning av Roswall följande år (D XXIII 16 s. 273) föranledde en ny återblick (A I 31 – ÅU § 6/23.11.1836).

Den av olyckor drabbade Roswall återkom år 1839 än en gång och lät då veta att han av generalguvernören tillråtts att ånyo vända sig till sällskapet (D II 5 s. 57). Och än en gång rekapitulerades vad som förevarit (A I 34 – ÅU § 4/30.10.1839). ÅU ansåg att ärendet borde förfalla ”(...) helst Roswallska dikesplogen numera ej begagnas på de ställen, varest den redan varit införd, varav med någorlunda sannolikhet kunde slutas att densamma icke svarat emot ändamålet”.

Sannolikt vid samma tid skrev Böcker en uppenbarligen för läsare i Ryssland avsedd ”Berättelse om de uti Finland gjorda försök att med plog göra och underhålla diken” (BS 13).

Slutomdömet blev inte enbart positivt. Dikesplogar av liknande beskaffenhet var likväl i bruk på de större gårdarna ända tills de öppna dikena där allmänt ersattes med täckdiken och hästarna försvann. Själv var jag under min studietids praktikår 1931 på Perheniemi gods i Itis med om att rensa upp gamla diken med en av fyra eller sex hästar dragen dikesplog som inte kan ha skilt sig mycket från Roswalls.

9.3 Bebrukningsredskap

9.3.1 Osäkerhet om begreppen

Trädesstockar, årder, gaffelplogar och vändplogar tjänade till en del samma ändamål, hade många mellanformer och behandlades i äldre tiders diskussioner ofta tillsammans. De bidrag i olika form som sällskapet under sina första år fick till sin redskapssamling vittnar om osäkerheten vid gränsdragningen. Redskapens utveckling gick långsamt, men de förändrades likväl snabbare än terminologin och det kunde vara svårt att veta vad man på olika håll avsåg med de benämningar man nyttjade.

Hur långsam utvecklingen var visar ett svar som sällskapet fick på sin vädjan 1799 om bidrag till redskapssamlingen. Svaret gavs av prosten Ephraim Carenius i Loimijoki (D IV 1 s. 47) och har rubriken ”Om åkerbruksredskapen uti Loimijoki Socken”. Innehållsförteckningen inleds med ”Om den i Loimijoki allmänt och mest brukliga trädesstocken eller plogen, till dess uppfinning, byggnad, bruk och nödiga förbättring”. Prosten hänvisar till sin år 1759 under P.A. Gadds presidium försvarade avhandling om Vittis socken. I avhandlingen gavs en redogörelse jämte ritning för ortens åkerbruksredskap. Texten talar om plog och ristplog, ritningen visar en trädesstock och en rist.

Från Karkku (D IV 1 s. 63) meddelades att redskapen där var desamma som i Loimijoki. Från Längelmäki sände J. Utter uppgifter om i hans trakter brukade plogar (D IV 1 s. 73) och från Ilmola fick sällskapet av Salomon Hanelles i Österbotten brukade redskap och uppgifter om dem (D IV 1 s. 75). Han talade om ahlar. B.J. Aminoff berättade om redskapen i Karis (D IV 2 s. 17). Major W. Rotkirch på Stensböle i Borgå sände en plog och delgav sin långa erfarenhet av olika plogtyper (D IV 1 s. 121, A I 2 s. 138 – P § 14/15.7.1800).

Våren 1800 behandlade sällskapet A.J. Winters förslag (D IV 1 s. 79) till förbättringar av den i landets sydvästra delar ”allmänt brukade trädesstocken eller s.k. plogen med dess bill” och beslöt ge förbättringarna spridning (A I 2 s. 76 – P § 12/15.4.1800, Dagboken 1800 s. 74).

Upplysande om de olika bebrukningsredskapen och deras användning är ett tidigt PM och en odaterad och osignerad översikt ”Åkerbruksredskap” (D IV 1 s. 345 och 385).

Också allmogemäns bemödanden att förbättra plogen kunde frambringa nya typer med allmän spridning. År 1822 behandlade sällskapet en framställning om belöning för lantmannaförtjänster till sockenglasmästaren Martin Wolander från Verkstads krononybygge i Virdois. Enligt syneinstrumentet hade han bl.a. ”uppfunnit en åkerplog av härtills okänd form”, vilken blivit gillad och allmänt antagen. Sällskapet ville se plogen (A I 18 s. 57 – P § 6/15.10.1822). Det fick det inte och ärendet förföll.

De äldsta förteckningarna över sällskapets redskaps- och modellsamling upptar utan beskrivning många namngivna typer av plöjningsredskap (E VI 1). Tengström gav i sin lärobok en knapphändig bedömning. Den kompletteras av Winters kommentarer (Underrättelser 5/1816 s. 23).

Olika jordar ställde olika krav på bebrukningsredskapen, så också markens tidigare användning. Gamla gräslindor krävde andra redskap än stubbiga och steniga svedjemarker. Sockenbeskrivningarna ger en del uppgifter om läget på olika håll i landet. Det gäller främst om Rautalampi, Limingå, Lillkyrö och Karlö (D VII 1 s. 11, 70–71, 112 och 139 b), Padasjoki (D VII 3 s. 18 b), Vörå, Bjärnå (D VII 4 s. 18 och 43) och Loppis (D VII 7 s. 84).

Som en specialplog, avsedd att lösskära torv t.ex. för taktäckning och inte för att bebruka jorden beskrevs Rosenbergs torvplog (Underrättelser 7/1821 s. 142 och bil.).

Speciell var också en kupplog som konstruerats av bonden Siekkinen i Virdois och som liknade en snöplog i smått. Den nämndes när Siekkinen år 1830 belönades för olika slag av jordbrukarmeriter (D VIII 16 s. 91).

Vid det första allmänna lantbruksmötet 1847 (s. 16–29, 295, 312) ägnades de inhemska och de utländska bebrukningsredskapen ingående diskussion med på praktisk erfarenhet baserade jämförelser.

9.3.2 Gaffelplogen

Småningom koncentrerades sällskapets intresse dels på utvecklandet av vändplogen, dels på gaffelplogen. Den senare tycks ha ansetts ändamålsenlig redan när den först nämndes. Våren 1799 lovades assessor G. Salonius med det första sända ”savolaxiska plogen” (D II 7 s. E 7). Prosten Appelgren i Muhos ansåg att den var så allmänt brukad i Tavastland, Savolax, Karelen och hela Österbotten att han

tvekade att sända något exemplar till redskapssamlingen (D IV 1 s. 27). Från Siikajoki sände prosten Sam. Bohm en i trakten allämnt brukad gaffelplog och beskrev dess användning (D IV 1 s. 43). Carenius gav gaffelplogen ett eget avsnitt i sin berättelse om redskapen i Loimijoki (D IV 1 s. 60). Otto Fredrik Wetterhoff gav en utförlig beskrivning i sina ”Tankar om Tavastlands upphjelpande (...)” (Handlingar 2 s. 276). År 1812 sände landshövdingen G. Aminoff i Kuopio en modell av den ”för stenig och oländig mark ypperliga savolaxka gaffelplogen” (D V 10 s. 169 och D VIII 13 s. 383–385). Han beskrev den och föreslog att tillverkaren, bonden Påhl Tuovinen i Maaninka, skulle belönas med medalj. Så skedde (A I 12 s. 28 b – P § 4/1.5.1813).

Gaffelplogen var uppskattad överallt i landet. I sin reseberättelse 1816 från Kajana härad skrev Henrik Deutsch (Handlingar 3 s. 374): ”Så här som annorstädes i norra orterna har gaffelplogen vunnit allmän burskap; ett instrument, som väl ställt och i en aktsam körares hand både vänder och myllar väl, men i vidrigt fall hoppar, avviker, lämnar torv och ojämn botten, samt på kort tid fördärvar i synnerhet den kraftigaste åker.” Samma år fick sällskapet av rusthållaren Westergård ”muutamia koetuxen kautta tuttuja neuvoja pyörtänömuldurin eli sahran ajamisesta” (D IV 1 s. 239). Mot slutet av 1820-talet framhöll N.G. af Schulten, som ju ägde Prostvik i Nagu, att i alla slag av lätta jordar ”borde enbart nyttjas gaffelplog, som har så mycket företräde för trädesstocken” (BS 17 s. 148). Vid samma tid prisade Böcker den finska gaffelplogen och förutspådde att den skulle bli allmän också utomlands (Underrättelser 7/1826 s. 53).

Gaffelplogen tycks ha tilldragit sig Böckers särskilda intresse. I sin reseberättelse från Vasa län prisade han den (Underrättelser 1/1823 s. 50). År 1817 köpte han för sällskapets räkning en gaffelplog av järn från Ikalis (A I 13 s. 27 – P § 3/1.4.1817). Följande år riktade han till RU ett memorial (D IV 1 s. 269–285) vari han utgående från ett av överdirektör Pülsson gjort förslag till ett nytt åkerbruksredskap uförligt diskuterade gaffelplogen. För kyttlandsbruket ansåg han dock kultivatorer bättre lämpade. Pülssons förslag har inte återfunnits, inte heller spår av hur memorialet behandlades.

År 1859 önskade sig baron Berg i Tharaad en svedjeplog. Härmed avsågs troligen en gaffelplog. Han fick en sådan som tack för sina förtjänster om det finska skogsbrukets upphjälpande (A I 54 – U § 3/9.9.1859).

Gaffelplogen var inte minst ett myllningsredskap. Fredrik Tengström i Jakobstad sände år 1799 en gaffelplog och en mullplog och beskrev dem (D IV 1 s. 35). Vid samma tid insände bergmästaren C. Lundström en tregrenad myllningsplog (C I 1 nr 336). En av C.H. Lange år 1822 sänd teckning av en tregrenad gaffelplog (D IV 3 s. 22) låter förstå att myllningsplogen var en gaffelplog med uppgift att mylla sådden.

Potatisen krävde djupare myllning och kupning. Vid Böckers avgång saknades en kupplog, som denne i tiden tillställt assessor Bäck för provning (A I 29 – P § 8/1.11.1834).

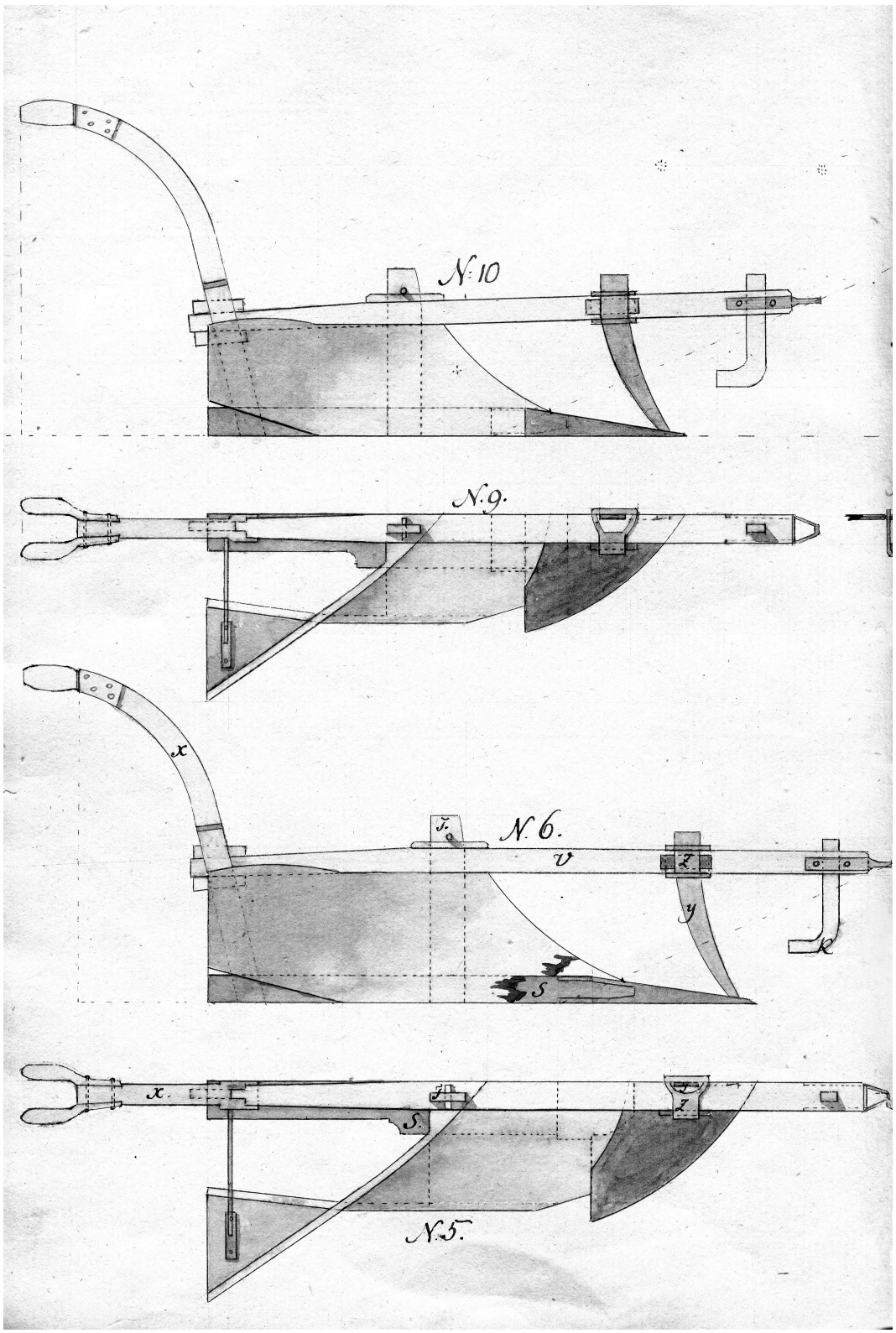

Direktör David Widens år 1800 insända konstruktionsritning till vändplog.
(FHS D IV 1)

9.3.3 Vändplogen

I motsats till vad fallet var med gaffelplogen tycks vändplogen ha utvecklats främst genom impulser utifrån. Det antyds av den tidiga översikten av uppgifter i litteraturen (D IV 1 s. 371). Den under sällskapets äldsta tider gjorda sammanfattningen ”Åkerredskap” (D IV 1 s. 385) inleds med en redogörelse för vändplogens användning.

B.H. Aminoff förutsatte år 1798 att med vändplog avsågs ”den så kallade Dahl- eller Helsinglandsplogen” (D IV 2 s. 17). Följande år gav Nils von Törne i sitt förslag till lärobok en beskrivning jämte ritning av ”den s.k. Helsing, Dal eller Vermlandsplogen” (D IV 2 s. 21–22 a, A I 1 s. 177 – P § 5.6/1.10.1799). Också David Widén i Vasa hänvisade till samma plogtyp när han år 1800 tillställde sällskapet en detaljerad beskrivning jämte konstruktionsritning till en plog (C I 4 no 439, D IV 1 s. 87–101, A I 2 s. 60 – P § 4/1.4.1800). Kort därefter skänkte docenten Hällström en plogmodell gjord enligt Widéns beskrivning (A I 3 s. 10 – P § 1/22.11.1800).

I det tidigare nämnda PM som skrevs kort efter RU:s första sammanträde upptas utöver dessa plogar också Stjernsundsplogen och den Gripenstedtska plogen (D IV 1 s. 345 och 399). Tengström (s. 33) nämner dem som liktydiga och som en förbättring av den i Åbo län kända vändplogen (Fältiaura). År 1815 gav RU:s ledamot professor H.H. Fattenborg en detaljerad berättelse om bruket av Stjernsundska vändplogen (D IV 1 s. 399–403). Berättelsen var avsedd för landshövding Stjernvall i Viborg (A II 3 – RU § 1/31.12.1814 och § 2/9.3.1815). Då sades plogen fås färdig ”i järnboden vid torget” och att det blott behövdes att någon kunnig dräng kallades att välja ut goda. När sällskapet första gången anordnade en redskapsprovning – det skedde 22.6.1818 på Heikkilä kungsgård i Åbo – nämndes likväl inte de svenska vändplogarna, men väl ”en svensk trädesstock med stor bruten bill” (A II 3 – RU 22.6.1818).

I sin reseberättelse om Vasa län redogör Böcker för vändplogens införande i olika socknar och nämner att Östermyra bruk börjat tillverka och saluföra också vändplogar (Underrättelser 1/1823 s. 51). Samtidigt rapporterade Deutsch om Kajanaland att vändplogen var ett okänt redskap (Handlingar 3 s. 374).

De första erfarenheterna av vändplogen var inte alltid uppmuntrande. År 1822 meddelades från Sagu att man på Timböle gjort försök att införa den skottländska plogen, men ”utan att fortfara” (Underrättelser 4/1824 s. 5).

När sällskapet år 1844 inkallade en plogdräng från Sverige för att resa omkring och instruera i vändplogens användning medförde han tvenne plogar (A I 39 – U § 6/19.9.1844).

På Mustiala intresserade man sig för vändplogens utvecklande för finska förhållanden. Vid årsavslutningen 1852 presenterades en av direktor Collin uppfunnen mindre vändplog efter skotsk modell för en häst (A I 47 s. 32/II – FU § 7/1.7.1852). Då hade plogen reda vunnit gillande bland allmogen, särskilt när det gällde att plöja upp gammal äng (S. H:n Sanomia 1851 s. 8).

Hur plöjningsredskapen utvecklades och jämfördes med varandra belyses av de tryckta redogörelserna för de av sällskapet anordnade allmänna lantbruksmötena. Diskussionen inleddes vid mötet 1847 (s. 8–) och pågick ännu vid mötet 1860 (s. 140–). Då lydde frågan: Vilken plog är ändamålsenligast för finska allmongen? –

”Emedan någon gemensam åsikt icke kunde fås för något bestämt slag av plog blev frågans avgörande därvid.”

När skotten Henry Gibson år 1860 avgav sin första berättelse som statsagronom i Finland framhöll han att ”åkerbrukare borde alltså icke draga i betänkande att å sina åkrar använda skottska plogen, men därvid tillika söka skaffa sig en riktig kännedom om dess användande” (D XXIV 7 no 4535). Uppenbarligen var det Gibson som i Sverige valde våra 1860 anställda första ploginstruktörer. Den ene av dem, Sven Hassellöf, gjorde själv en insats som plogkonstruktör (A I 57 – U § 2/27.9.1862).

Också allmogemän utmärkte sig som plogkonstruktörer. År 1866 belönade sällskapet med sin mindre medalj i silver bonden Josef Pettersson Ingves i Lappfjärd för att han uppfunnit och till billigt pris salufört den s.k. Lappfjärdska vändplogen (D XXIV 13 no 262, A I 61 – P § 4/1.11.1866). Intresse för att utveckla plogen fanns på många håll, men ännu då lantbruksskoleföreståndaren A. Manninen berättade om vad allt han i den vängen sett på en stor utställning år 1860 i S:t Petersburg suckade han över hur trögt det gick att införa vändplogen i Finland (D I 3 s. 12).

9.3.4 Harvar, sladdar och vältar

De tre redskapen behandlas i sällskapets källskrifter ofta tillsammans. En gemensam uppgift hade de i att krossa kokor och finfördela jorden. Harvens vanligaste uppgift var dock att mylla sådden. En vid uppodling av kärr tjänlig harv beskrevs år 1800 av prosten N. Agander i Kuopio (D IV 4 s. 94).

Sockenberskrivningarna är ganska fattiga på uppgifter om de tre redskapen. Viktigast är uppgifterna från Rautalampi, Limingå, Lillkyrö, Karlö (D VII 1 s. 11, 71–72, 112 och 139 b), Padasjoki (D VII 3 s. 48–), Bjärnå, Vörå och Loppis (D VII 4 s. 43, 17 och D VII 7 s. 84). I sin berättelse om Asikkala år 1799 lät O.F. Wetterhoff veta att där varken fanns järnharvar eller -vältar och beskrev en i deras ställe nyttjad sladdharv (Handlingar 2 s. 276).

I sitt förslag till lärobok är Tengström utförligare om sladden och välten än om harven. Hans uppgifter bör kompletteras med de sakkunnigas kommentarer till förslaget. Bladh ville tillfoga uppgifter om en bråddvält (D VII 7 s. 305).

När RU år 1814 skulle utlåta sig om för Viborgs län lämpliga redskap var det ganska detaljerat i sin framställning och påpekade att den också av Tengström rekommenderade Lisjöharven fanns till salu i Åbo (A II 3 – RU § 1/31.12.1814 och § 2/9.3.1815).

Under sin vid denna tid företagna resa i Vasa län ägnade Böcker rubrikens redskap kritisk uppmärksamhet och bedömde dem i jämförelse med vad han sett i Åbotrakten (Underrättelser 1/1823 s. 52–). Han förundrade sig över att han aldrig sett en sladd begagnas i Österbotten och rekommenderade särskilt prosten Arwidsons i Laukas piksladd och publicerade en ritning till den. Från sin resa i Kajana härad rapporterade Deutsch (Handlingar 3 s. 374): ”En 6 kvarter hög kvistharv vill man gärna föredraga den av järn.” Sladdvälten var där okänd.

De svar som sällskapet fick på sina rundfrågor 1822 berättar också kort om bruket av harvar, sladdar och vältar (D IV 3, Underrättelser 4/1824 s. 5, 20, 28 och 6/1824 s. 20 och 25).

Trä var länge det dominerande materialet, men järnet gjorde långsamt sitt intåg. ÅR 1800 fick sällskapet av major G.U. Silfversparre på Nevekvarna bruk nära Nyköping en modell till en tackjärnsvält och beskrev den i sin *Dagbok* (D IV 1 s. 117, A I 2 s. 128 – P § 21/1.7.1800, Dagboken 1800 s. 122). År 1817 fick sällskapet av kammarherre Klinckowström en modell av en ”med järn besatt välterstock” (A I 13 s. 83 b – P § 3/1.8.1817). Även de primitivaste redskapen hade lokala varianter. Risharven ”av spjälkade granbräden med därå kvarsittande kvistar” (Underrättelser 4/1824 s. 46) var i Kronobytrakten ofta sammansatt ”av många lotter”, alltså ledad (Underrättelser 1(1823 s. 52).

Som ett slags harv bör man kanske också se den ”gräftmaskin” som Roswall uppfunnit och som för en tid tillvann sig sällskapets intresse (D XXIII 2 s. 118 och Underrättelser 4/1824 s. 105). Den utlånades för provning, men återlämnades utan provningsberättelse (D XXIII 16 s. 236, A I 29 – EU § 7/30.5.1834).

Vid lantbruksmötet år 1847 prisades (s. 13) ”den finska ståndharven”. Vid följande möte år 1850 lydde diskussionsfrågan nr 8: Begagnas hos oss något tjänligare redskap än klubba att sönderdela kokor på leråker? Svaren visade att bättre redskap var på kommande. Det antyddes också av svaren på frågan nr 9: Hava förbättringar av våra inhemska jordbruksredskap under de senaste åren ägt rum? – Diskussionen refererades i den tryckta mötesberättelsen (s. 84). Vid det sista av sällskapet arrangerade allmänna lantbruksmötet, i Fredrikshamn 1860, diskuterades (s. 177) erfarenheter av olika harvtyper. Av von Knorrings hand finns en utförligare beskrivning av harven och dess användning (D XXIV 7 – icke diarieförda). År 1855 erbjöd brukspatron Brehmer på Jockis en av honom konstruerad tiltharv till inlösen, men erbjudan avslogs (A I 50 – U § 5/8.10).

9.3.5 Mullfösan

För att ge tegarna en kullrig form och bibehålla den behövdes ett redskap som föste lös jord. Tengström framhöll i sin lärobok (s. 37) att en mullfösa måste finnas i varje förståndig jordbrukares redskapshus. År 1800 berättade Magnus Linder på Svartå att man i stället för den vanliga mullplogen använde en mullräfsa (D IV 1 s. 71). Tidigt nämndes mullkammen som ett billigare redskap (D IV 1 s. 392). Vid lantbruksmötet 1860 (s. 177) nämnde von Knorring den på Åland nyttjade torvkammen som ett bättre redskap än mullvannan och värd uppmärksamhet. – Troligen hade alla här nämnda redskap samma uppgift.

9.4 Såningsmaskiner

Långt före sin tid var uppenbarligen Henrik Wacklin som 20.6.1798 tillställde sällskapet en ”beskrivning på en såningsmaskin varmed tillika kan harvas” (D IV 1 s. 1). Han uppgav sig själv ha med gott resultat nyttjat maskinen och föreslog att sällskapet skulle av intresserade jordbrukare hopbringa 25 riksdaler genom att sälja 100 lotter. För den summan skulle han bygga en maskin vilken därefter skulle utlottas. – Wacklins framställning finns inte nämnd i protokollen men väl i BS 17 s. 65.

Lika litet kan man i protokollen följa vad det blev av major G.U. Silfversparres brev 26.7.1801 om sina försök med Cronstedts såningsmaskin (D IV 1 s. 139). –

Bland de 35 modeller som sällskapet fick som lån från Åbo akademis samlingar fanns ”presidenten greve Cronstedts såningsmaskin” (E VI 1 s. 81).

Hösten 1816 bad sällskapet kandidaten Hanelles uppgiva resultatet av försöken med ”den engelska såningsmaskinen” (B I 5 s. 5). – Protokollen för åren saknas.

I svaren på sällskapets rundfråga 1822 om föredömliga jordbrukare nämns endast om C. Tavast i Maaninka att han hade såningsmaskin (D IV 3 s. 61).

År 1836 fick sällskapet för utlåtande löjtnanten Odert Gripenbergs ansökan om ensamrätt för tillverkning av en av honom uppfunnen såningsmaskin (A I 31 – ÅU § 1/23.12). För hithörande ärenden har närmare redogjorts i denna series häfte nr 25 s. 24–25. År 1845 beslöt man förfärdiga en sådan maskin för Mustialas behov (A II 5 s. 753 – FU § 7/5.8.1845). – Gripenbergs maskin har av Erkki Kuujo ägnats en uppsats i *Historiallinen Arkisto* (tom 58/1962 s. 354–363) och av Seppo Simonen år 1964 i hans bok *Raivaajia ja rakentajia*. Maskinen beskrevs redan 1847 i tidskriften *Teknologen* (s. 290).

På Mustiala tillverkades såningsmaskiner av olika slag. Bland redskap som presenterades vid examen där 28.7.1846 fanns en klöverfrö-, en bön- och en turnipssåningsmaskin (A II 5 s. 52/II).

År 1837 fick sällskapet av handlanden Böling i Reval en modell jämte beskrivning av en såningsmaskin för trädgårdsfrö (D XXIII 16 s. 299). Den ansågs likväl vara av föga nytta (A I 33 – ÅU § 4/12.1.1838).

9.5 Skördemaskiner och skörderedskap

År 1799 och 1801 uppställde sällskapet på begäran en prisfråga om hur säden med minsta förspillning av tid och kostnad kunde bärgas, torkas och tröskas (A I 3 s. 196 – P § 2/15.10.1801). Frågan fick blott ett svar och det hade frågeställaren till författare. Det var prosten C.G. Rydman i Torneå. I sitt svar dröjde han främst vid skördens handredskap. Sällskapet införde svaret i sina *Underrättelser* (2/1807) och tillfogade några kommentarer med uppgifter om annorstädes brukade liar samt om i England och i Amerika uppfunna maskiner ”varmed både säd och hö kan skördas”.

Det dröjde innan man fick se sådana maskiner i Finland. I maj 1857 lät senatens finansexpedition sällskapet veta att man gått i författning om att inköpa en i Polen uppfunnen maskin för att få den demonstrerad vid det allmänna lantbruksmötet på Mustiala samma år (A I 52 – U § 6/22.5.1857, D XXIV 4 no 4061). Någon sådan demonstration nämns likväl inte i mötesberättelsen.

Ett 21.8.1865 daterat brev från Söderkulla jordbruksskola visar (D XXIV 12 no 124) att Gibson på uppdrag av Nylands och Tavastehus läns lantbrukssällskap anskaffat en skördemaskin som han skulle demonstrera på skolan (A I 60 – St § 19/2.9.1865).

År 1874 beslöt sällskapet utan någon protokollförd diskussion att genom en agentur i Helsingfors från Stockholm inköpa en amerikansk slåttermaskin och en dito skördemaskin (A I 69 – St § 15/29.4 och § 7, 13 och 18/17.6, § 3/23.7.1874, D XXIV 21 – ej diarieförda). Notarien Mellner fick resa till Sverige för att se hur slåttermaskinen användes. Kort därefter kunde sällskapet demonstrera maskinerna i arbete (Handlingar 1874–76 s. 68). Sedan såldes de (A I 70 – St § 9/15.9.1875).

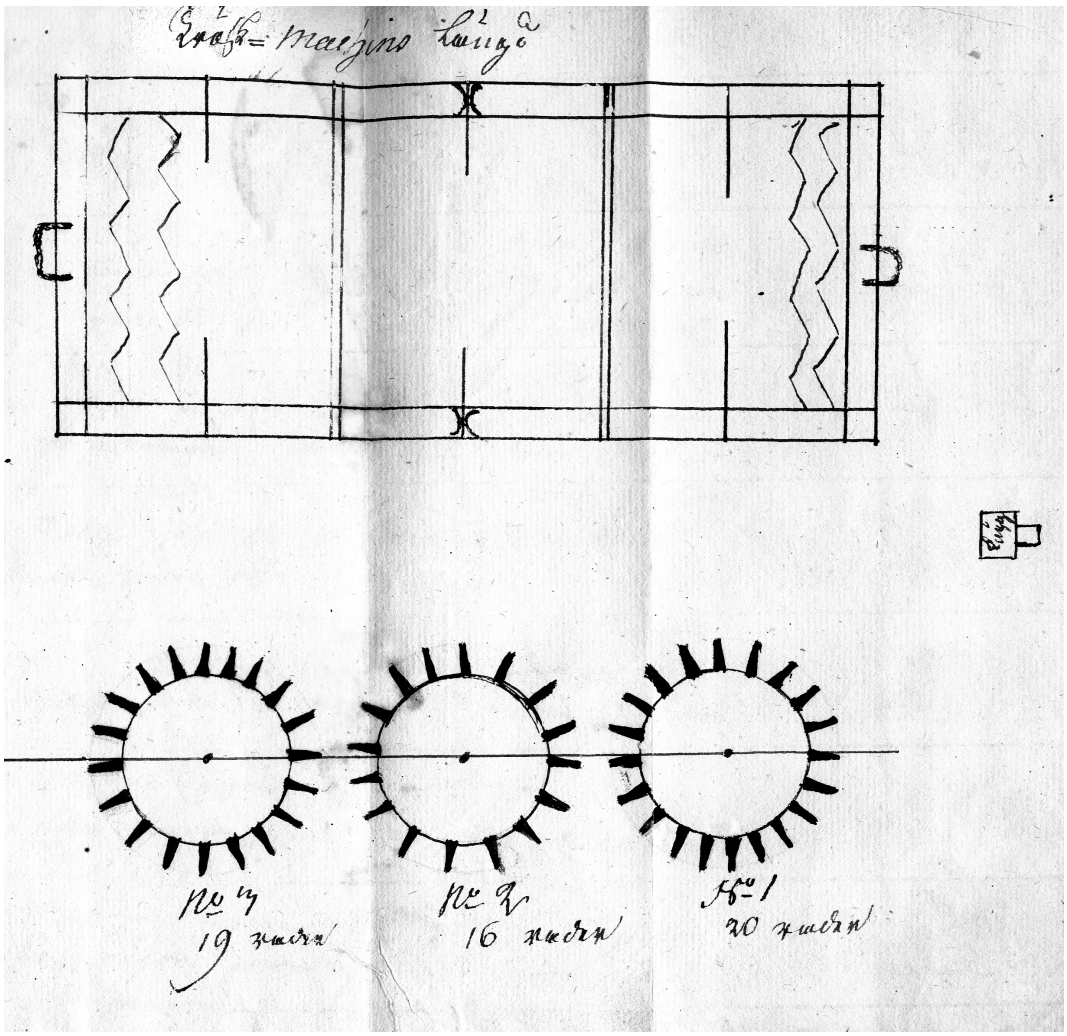

Prosten G.W. Rydmans ritning av år 1803 till tröskvagn. Den på mitten ledade vagnen var 4 3/4 alnar lång och de tre rullarnas diameter var 21–22 tum. Vagnen drogs av en häst fram och tillbaka över den på loggolvet utbredda säden.

9.6 Tröskverk

I sin plan till sockenbeskrivning ställde sällskapet frågan (s. 29): Är någon tröskmaskin i orten inrättad; av hurudan sammansättning, nytta och dagsverksbesparing m.m.? De inkomna svaren förbigick frågan eller nämnde att tröskmaskin inte fanns. – Inventarieförteckningen 1806 (E VI 1 s. 81) upptar som lån av vetenskapsakademien Flodströms tröskmaskin.

Modeller till något slags mekaniska tröskredskap ingick redan i sällskapets äldsta samling. Av Åbo Akademi hade det som lån fått en modell av en tröskmaskin. Vidare hade professor Haartman skänkt en modell av en skotsk maskin och ”geschworenen Hällström” en modell av ”Helsingemaskinen” (D IV 1 s. 111, A I 2 s. 128 – P § 20/1.7.1800).

I svaret på prisfrågan om hur säden kunde bärgas och tröskas med minsta förspillning av säd, tid och kostnad gav prosten Rydman en beskrivning av och en ritning till en tröskvagn samt redogjorde för hur tröskningen tillgick (D VI 4 s. 186 och 192). Sällskapet ansåg maskinen tåla förbättring (A I 5 s. 285 – BU § 2/27.7.1803), men införde likväl svaret i sina *Underrättelser* (2/1807) och belönade Rydman med medalj. Ett vid samma tid av major Boij inlämnat memorial om en tröskmaskin med tackjärnshjul (C I 2 s. 74) har inte återfunnits. Sällskapet hade hoppats att hans uppgifter skulle ges spridning genom tidningen (A I 6 s. 179 – P § 14/15.8.1804), men så tycks ej ha blivit fallet. – I *Åbo Tidningar* 49/1806 berättas hur tröskmaskinen år 1790 kom till Sverige.

Hösten 1807 fick sällskapet ett anonymt memorial (D IV 4 s. 362) om behovet av en i finländska förhållanden lämplig tröskmaskin. Författaren framhöll att ”den engelska maskin som här i landet nyttjas (...) är sådan att den icke lönar sig för mindre jordbrukare” och att den krossade halmen så att denna inte kunde användas för taktäckning, ”vilket gör att denna maskin bliver alldeles otjänlig för största delen av allmogen som nyttjar halm till detta behov”. Sällskapet insåg behovet och utlyste en prisfråga om en ”även för allmogen verkställelig tröskmaskin” (A I 10 s. 49 och 6 – BU § 3/3.11 och P § 3/15.12.1807). – Frågan uppmärksammades också i sällskapets *Underrättelser* (3/1808 s. 24) men fick intet svar.

Våren 1807 diskuterade sällskapet också huruvida den av Hällström aktualiserade Helsinge-maskinen borde införas i Finland. Endast hans anmärkningar gällande maskinen finns i behåll (A I 2 s. 128 – P § 20/1.7.1800 och D IV 1 s. 111). De berättar om en byggnad över en fors där vattenkraften driver ett tröskverk, en linbråka och en granrishack. Sällskapet ansåg emellertid att maskinen knappast kunde med synnerlig fördel användas i Finland (A I 9 s. 48 – P § 4.6/15.5.1807).

England ansågs allmänt som föregångslandet (Åbo Tidningar 89/1806), men också från Tyskland beslöt sällskapet år 1820 införskriva en modell av en där nyss uppfunnen tröskmaskin (A I 16 s. 99 b – P § 21/2.5.1820).

När sällskapet år 1822 gjorde sin rundfråga om föredömliga jordbrukare visade det sig att tröskverk redan fanns här och där, såsom hos/på

– före detta länsman Böhling i Ingå	D IV 3 s. 44
– Botby gård i Helsinge	D IV 3 s. 64 b
– Viksberg och Jockis i Tammela	D IV 3 s. 40

– Voipaala i Sääksmäki	D IV 3 s. 50
– Ingilä i Juva	D IV 3 s. 54 b
– C. Tavast i Maaninka	D IV 3 s. 61

Om Vasa län uppgav Böcker i sin reseberättelse år 815 att ingen där ägde tröskmaskin (Underrättelser 1/1823 s. 68). C.H. Lange i Sahalax (D IV 3 s. 19 b) beklagade att han i brist på byggmästare inte kunnat skaffa sig ett tröskverk. Rimligtvis hände det sig också att någon som redan skaffat sig ett tröskverk frångick det. Om Voipaala sades att den där för ungefär 15 år sedan nyttjade tröskmaskinen blivit kasserad.

Av Böckers hand finns (D XXIII 25) kommentarer till en i en svensk tidskrift år 1825 införd ritning till ”prins Gagarins tröskmaskin”. – Måhända var de avsedda att införas i hans *Tidning*.

När sällskapet skulle överta driften på Mustiala anmodades Gripenberg utlåta sig om huruvida man borde anskaffa ett portativt tröskverk sådant som det Sandströmska på Laukko gård (A II 5 s. 123 – FU § 29/27.10.1840). På hans förslag beslöt FU följande år inköpa det Sandströmska portativa tröskverk som kapten Wetterhoff hade beställt från Sverige (A II 5 s. 216 b – FU § 6/8.7.1841).

Mustiala blev ett centrum för strävandena att få fram bra tröskverk. År 1845 beslöts ”att en tröskmaskin efter en av institutets verkmästare uppfunnen enkel modell finge vid institutets verkstäder förfärdigas” (A II 5 s. 753 och 65/II – FU § 7/5.8.1845 och § 10/30.7.1846). Tröskverket visade sig ”mindre lämpligt till tröskning av korn och råg, men särdeles användbart för havre” (A I 42 s. 47/II – FU § 16/1.7.1847). – År 1846 visades på Mustiala Holmströms och Melins tröskverk (A II 5 s. 52/II).

Från Sverige hade institutets lärare G. Fock hämtat en tröskverksmodell och L.G. von Haartman ville att ett sådant tröskverk skulle uppsättas på Mustiala (A II 5 s. 777 – FU § 4&6.11.1845). Det visade sig likväl att tröskverket skulle bli så dyrt att byggandet fick anstå (A II 5 s. 68/II – FU § 9/30.7.1846). Också Gripenberg försökte sig som tröskverkskonstruktör och fick en positiv provningsberättelse (A I 42 s. 68 och 55/II – U § 6/3.6 och FU § 3/9.7.1847, B I 20 s. 95). Vid lantbruksmötet 1852 på Mustiala utsattes hans tröskverk för kritik. Den bemöttes med en i *Finlands Allmänna tidning* (193/1852) införd ny provningsberättelse, daterad 2.5.1851.

När ingenjör Carl Collin blivit direktor på Mustiala beslöts att ett vattendrivet tröskverk skulle byggas enligt hans förslag (A I 46 s. 1 och 3/II – FU § 1/1.2 och § 2/5.4.1851). Han ville resa till England bl.a. för att där inköpa ett tröskverk (A I 46 s. 3/II – FU § 3/5.4.1851 och B I 22 s. 13), men generalguvernören tillät honom inte att resa (D XXIII 17 s. 350). – Redan följande år åtog sig fabrikören A.W. Wahren att under en resa till England inköpa ett tröskverk utan hästvandring (A I 47 s. 12 och 33/II – FU § 8/30.3 och § 4/2.7.1852). Dess vattenturbiner kom från Fiskars.

Samma år upptog sällskapet vid lantbruksmötet på Mustiala diskussionsfrågan ”Vilka av de i landet försökta tröskverk äro i anseende till kostnad, varaktighet och effekt de bästa?” Någon tryckt mötesberättelse utgavs inte, men mötet refererades i tidningspressen (ÅU 60/3.8.1852). Sällskapets egen tidskrift *Suomen Huoneenhallitusseuran Sanomia* berättade 1851 och 1852 om tröskverken.

Särskilt intresse tilldrog sig denna tid ett i Småland konstruerat flyttbart tröskverk. Uppgifterna därom hade väckt intresse också i Ryssland och ”Det fria

ekonomiska sällskapet i S:t Petersburg" bad Hushållningssällskapet om närmare uppgifter (D XXIII 17 s. 355–356, A I 46 s. 45 – U § 6/11.2.1852, B I 22 s. 8). Sällskapet vände sig till godsägare Boije i Borgå och fick uppgifter jämte ritning (D XXIII 17 s. 352, B I 22 s. 16). Den returnerades. Kvar i arkivet finns en förteckning över materialåtgången vid tröskverkets tillverkande och en detaljerad provningsberättelse som visar hur tröskningen tillgick (D XXIII 17 s. 443–, A I 46 s. 68 och 73 – U § 6/15.8 och § 3/10.10.1851). Boijes annons i *Åbo Tidningar* (66/1852) ger vissa uppgifter om konstruktionen, likaså hans annons i sällskapets finska tidskrift (s. 144/12.3.1851). Senare gav tidskriften (s. 343–346) ytterligare uppgifter om Boijes tröskverk och nämnde också andra tröskverkstillverkare. Ett av Boije tillverkat tröskverk tillställdes inte utan besvär sällskapet i S:t Petersburg (B I 22 s. 97 och 158, A I 48 – U § 6–7/10.6 och § 6/1.7.1853, D XXIII 18 s. 31 och 615).

Vid lantbruksmötet år 1850 (s. 85) berättade kapten Brehmer om sitt flyttbara tröskverk. När frågan om sådana tröskverk togs upp vid mötet år 1857 (s. 90) antecknades likväl att ingen mötesdeltagare hade egen erfarenhet, varför ett sådant borde anskaffas till Mustiala. – Oprövat i landet var tydligen det vid lantbruksmötet år 1860 (s. 178) nämnda, med hästkraft drivna, franska tröskverket.

Boije anlitade Sven Magnus Andersson från Sverige som konstruktör (D XXIII 18 s. 31). Hösten 1871 fick sällskapet av bruksförvaltare J.B. Andersson ritning och beskrivning på ett av denne konstruerat tröskverk för handkraft (A I 66 – St § 7/26.9 och § 4/11.10.1871). Han belönades med 50 mark och ombads insända en modell, vilket han underlät att göra (A I 67 – St § 16/26.2.1872). År 1875 återkom han med uppgifter om sitt tröskverk (A I 70 – St § 10/7.8). Det nämns inte senare, men väl demonstrerades år 1877 ett handdrivet tröskverk i arbete vid det av sällskapet anordnade lantbruksmötet i Sundholm nära Nystad (Handlingar 1877 s. 54). Uppenbarligen fanns också då redan förlegade typer av handdrivna tröskverk i sällskapets samling (A I 72 – St § 6/7.5.1877).

Också statsmakten ville sprida kännedom om små tröskverk. År 1882 tillställdes sällskapet ett sådant för att provas vid något lokalt lantbruksmöte och därefter tilldelas en föredömlig jordbrukare av allmogeklassen (D I 6 s. 113). Det demonstrerades följande år på Gästerby i Kimito och tilldelades därefter arrendatorn Erik Åberg på Samslax i Nagu (Handlingar 1878–83 I s. 110 och 179).

För de större gårdarna innebar det handdrivna tröskverket ingen förbättring. För dem gällde det att minska behovet av muskelkraft. Vattenkraften var sällan tillgänglig. Ångkraften erbjöd en lockande möjlighet. Så sent som vid världsutställningen i Paris 1867 betecknades de ångdrivna tröskverken i *Finska Hushållningssällskapets tidskrift* (2/1867 s. 113) som engelsmännens monopol. Likväl hade sådana också från annat håll presenterats redan vid en av det fria ekonomiska sällskapet i S:t Petersburg år 1860 anordnad utställning. Också Covie & Co från Åbo var med på utställningen med en lokomobil. Hushållningssällskapet informerades om vad en finländare kunde finna sevärt på utställningen. Den hade nämligen med ett statsstipendium besökts av lantbruksskoleläraren A. Manninen från Kuopio och Jexp. tillställde sällskapet hans ganska dråpliga reseberättelse (D I 3 s. 4).

Den från Skottland komne Gibson var ivrig att få ångdrivna tröskverk införda i Finland. Han slarvade med sin rapportering till sällskapet, men de uppgifter som

finns är givande. I sällskapets *Handlingar* 1873 (s. 75–) ingår hans berättelse om hur han uppsatt ”ångmaskin jämte tröskverk” på Yläne Nygård och på Brödtorp i Pojo. Redan två år tidigare (Handlingar 1871 s. 76) hade han gjort detsamma på Vestankärr i Kimito.

I enstaka fall utnyttjades ännu också vattenkraften till att driva tröskverk (A I 74 – St § 7/28.10.1879 – bil. A).

När sällskapet vid seklets slut fick en maskininstruktör bestod hans första arbeten i att iståndsätta ångmaskiner som kraftkälla för tröskverk (Handlingar 1899 s. 161, 1900 s. 194 och 1901 s. 206). På några mindre gårdar fick han även uppställa tröskverk med hästvandring. Men det hände också att han fick uppställa tröskverk drivna av explosionsmotor. Själv skaffade sällskapet år 1908 en petroleummotor till den Ahlmanska skollägenheten Seppälä (A I 103 s. 184 – St § 12/22.9.1908).

Tillverkarna av tröskverk blev allt fler. År 1904 föreslogs inte färre än nio olika tröskverk till provning (A I 99 s. 206 – St § 14/6.10.1904).

9.7 Verk för rensning och sortering av säden

I planen till sockenbeskrivningar frågades (s. 29) hur det tillgick vid kastningen av den nytröskade säden och om någon harpmaskin var känd. Ingen sockenbeskrivning nämner kastmaskiner. Det gör inte heller någondera upplagan av Tengströms lärobok. Ej heller ingår sådana i sällskapets äldsta redskapssamling (E VI 1 s. 22–25).

I sin reseberättelse från år 1815 uppger Böcker om Vasa län att kastmaskiner torde finnas hos 2 à 3 ståndspersoner (Underrättelser 1/1823 s. 68). Svaren på sällskapets rundfrågor 1822 visar emellertid att kastmaskiner var i allmänt bruk på olika håll i landet. Tydligen var de av varierande konstruktion och föremål för fortlöpande förbättringar.

Stor uppmärksamhet ägnade sällskapet en av C.J. Mattsson i Korpo konstruerad kastmaskin. Den har tidigare behandlats i samband med lantbrukets försöksverksamhet. Översiktliga uppgifter finns i sällskapets *Handlingar* (1889 s. 99 och 1891 s. 50).

9.8 Kvarnar och krossar

9.8.1 Spannmålskvarnar

Till att driva stationära mekaniska inrättningar – sådana som kvarnar och krossar – hade man långt före sällskapets tid börjat utnyttja vind- och vattenkraft. Storskifteskartorna visar hur talrika väderkvarnarna kunde vara i en by. Vattenkvarnarna i sin tur skymtar i rättsprotokoll. Vattenkraftens utnyttjande ledde ofta till intressekonflikter och rättstvister.

Redan år 1799 fick sällskapet av direktör David Widén i Vasa en beskrivning på ett sätt att höja och sänka vattenhjul (D IV 4 s. 81). År 1806 återkom han med en beskrivning och ritning (D IV 1 s. 193, A I 8 s. 128 – P § 8/1.9.1806). De infördes i sällskapets Handlingar (2 s. 319). Uppgifter om en i Urdiala uppförd vattenkvarn finns i samband med en år 1831 avslagen framställning om belöning (D VIII 16 s. 203, A I 26 – ÅU § 5.3/30.3.1831). Däremot saknas en av prosten

P.U. Sadelin på Åland insänd modell till en såg-, mjöl- och stampväderkvarn (A I 44 s. 14 – P § 7/1.11.1849). Tre år senare fick sällskapet av statsrådet K. Fischer i S:t Petersburg en beskrivning på en nyuppfunnen amerikansk kvarn med vertikala kvarnstenar (D XXIII 18 s. 282–289). Sällskapet bad Erik Julin om ett utlåtande. Denne hade en kvarnanläggning vid Hallisforsen i Åbo. Han fann ingenting nytt i Fischers beskrivning och nämnde att han själv i tiden hade sänt sin mjölnare till S:t Petersburg för att lära sig av vad där fanns att se (A I 47 s. 122 – U § 2/18.12.1852).

År 1856 vände sig sällskapet till KMt (B I 23 s. 68) med en anhållan om att få inrätta en tullkvarn på Mustiala. Till framställningen fogades en informativ förteckning över mjölkvarnarna i Tammela. Framställningen avslogs och förteckningen returnerades (D I 2 s. 128, A I 51 – FU § 2/25.4.1856).

År 1860 utdömde Julin ett förslag om att i brist på vind driva en kvarn med hästkraft (D XXIII 7 nr 4553, A I 55 – U § 9/12.1 och § 6/16.2.1860).

Långt därförinnan hade den idérike Böcker i *Underrättelser* (3/1823 s. 121) entusiastiskt berättat om trampkvarnar i Englands fängelser. Tack vare dem hade de oregerligaste fångar blivit spaka och vants vid ordning och arbetsamhet. Böcker brevväxlade med Johan Juringius i Stockholm. År 1829 sände denne (BS 5 s. 78) en beskrivning på en av honom konstruerad trampkvarn med vilken tre karlar – av vilka en i sänder vilade – på en timme malde en tredjedels tunna råg till mjöl. Till grynmalning behövdes blott en karl. Juringius gjorde gällande att trampkvarnen lika väl kunde driva små tröskverk.

Också efter Böckers tid fortsatte sällskapet att vaket följa med utvecklingen ute i världen. När det erfarit att en i Amerika uppfunnen självreglerande väderkvarn skulle uppvisas i Hamburg bad det E. von Knorring att där taga reda på kvarnens användbarhet (A I 72 – St § 8/16.2 och § 13/16.4.1879).

9.8.2 Oljekvarnar

Som kvarnar betecknades också de krossar som användes för att pressa olja ur lin-, hamp- och rovfrö. Redan år 1799 efterlyste Otto Wetterhoff i sina ”Tankar om Tavastlands upphjelpande” (Handlingar 2 s. 256) oljeslagerier i hopp om att allmogen skulle vänja sig vid att nyttja lampor i stället för lyspärtor. Följande år önskade sig överstelöjtnant Leijonhufvud på Mustiala en modell till en oljekvarn. Själv ville han anlägga en oljekvarn i Janakkala, där det fanns god tillgång på linfrö (F I 1 s. 42). Sällskapet bemödade sig om att få fram uppgifter om sådana kvarnar (A I 2 s. 146 – P § 13/1.8.1800, Redogörelse 1799– s. 11).

Då hade sockengarvaren Johan Nordberg i Lampis redan utan biträde av någon byggt en oljekvarn och tillverkat god och klar olja (D VIII 1 s. 142). Hos landshövdingen hade han anhållit om att bli föreslagen till belöning. Handlingarna hade sänts till Patriotiska Sällskapet som överstyrde dem till Hushållningssällskapet (A I 3 s. 206 och 337 – P § 18/15.10 och BU § 3/3/19.10.1801). – Ärendet förföll i väntan på tilläggsutredning.

Kort därefter inlämnade Johan Gadolin en avhandling om oljetillverkning (A I 2 s. 307 – BU § 5/23.9.1800). Den infördes i första tomen av sällskapets *Handlingar* (s. 218): ”Anledningar till befordrande Af Olje-Tillverkning i Finland”. Också Gustaf Gadolin inlämnade ritningar till en oljekvarn (A I 5 s. 34,

238 och 243 – P § 7/3.1, BU § 12/28.1 och § 10/18.3.1803). De gällde holländska väderkvarnar men finns inte i arkivet.

Oljetillverkningen tycks tidigt ha glidit bort från gårdsbruket. År 1822 gjorde fabrikören Georg Haggren i Tammerfors en framställning om belöning för att han inrättat en oljefabrik (D IV 1 s. 413 och D VIII 9 s. 10). – Han belönades med den Ahlmanska jettongen (A I 19 s. 38 – P § 5/18.11.1823).

År 1858 ville kapten A. Jack i Virmo anlägga en redskapsfabrik jämte oljeslageri. Medan ärendet förelåg i sällskapets inlämnade possessionaten Dahlbeck en skrivelse (D XXIV 5 nr 4207). Han hoppades att sällskapet skulle förorda anläggandet av en redskapsfabrik och avstyrka förslaget om oljeslageri; hellre då en benkvarn. Själv drev han ett oljeslageri och framlade uppgifter om oljetillverkningen i landet. – Såsom tidigare nämnts förordade sällskapet Jacks ansökan utan att nämna oljeslageriet.

9.8.3 Potatiskvarnar

Potatisen skulle ersätta brödet när missväxt drabbat rågen. Tanken att göra potatismjöl gav sig själv. År 1804 erbjöd snickaren J.H. Starck i Stockholm en modell av en av honom uppfunnen potatiskvarn och undrade om någon motsvarande invention gjorts i Finland (D VIII 2 s. 105). Sällskapet svarade inte på frågan, men bad om den utlovade modellen (B I 1 s. 416). Tio år senare fick sällskapet en promemoria om hur potatiskvarnen kommit till Finland från England via Göteborg. Promemorian är i ofullständigt skick (D IV 1 s. 209). Kort därefter fäste N.G. af Schultén sällskapets uppmärksamhet vid av ”vår berömda landsman hr professor G.M. Schwartz i Stockholm” uppfunna maskiner för att tvätta och riva potatis (D IV 1 s. 231).

9.8.4 Benkvarnar

Sedan gammalt kände man till den gödslande verkan hos kreatursben. För att tillgodogöra sig den måste man få benen finfördelade. Hösten 1807 föreslog Tengström att sällskapet skulle anskaffa ”modeller av de på andra orter, särdeles i Stockholm, brukliga benmalningsmaskiner” (A I 10 s. 2 – P § 9/16.11). Oklart är vad förslaget ledde till.

Drygt tjugo år senare berättade Böcker i Tidning för Landthushållare (1831 s. 93) att ”utrikes, där man begagnar ben till gödsel, krossas dessa, såsom bekant är uti kvarnar”. Därpå följde en beskrivning av en på den svenska lantbruksakademiens experimentalfält brukad enklare inrättning för att krossa ben.

9.9 Hackelsemaskiner

Halmen ingick som en viktig beståndsdel i den utfodrade sörpan. För det ändamålet måste den sönderskäras. Också som strö var den bättre som skuren.

År 1801 fick sällskapet av professor Hällström en modell till en hackelseskärningsmaskin, som denne funnit i stort använd hos kapten Edman i Malax (A I 3 s. 189 – P § 14/1.10.1801). Måhända är det den som litet senare i inventarieförteckningen upptas som Berselii hackelsemaskin (E VI 1 s. 83). Halvtannat årtionde

senare köptes från lantbruksakademiens verkstad i Stockholm en modell till en patenterad ”hackelsekista” (E VI 1 – 29.4.1815).

Allmännare som strö än den främst som foder utnyttjade halmen var hackat ris. Den första uppgiften om en granrishack ingår i den år 1800 givna beskrivningen av det med vattenkraft drivna tröskverket i Helsingland. Från eget land fick sällskapet år 1815 uppgifter om en granrishack uppfunnen av bröderna Henrik och David Johansson Dunduri, bönder från Siikainen (D VIII 4 s. 8). De hade konstruerat en vinddriven ”granriskvarn, varmed kan inom varje timme av dygnet i gott blåsväder med högst tre mans tillhjälp eller biträde sönderhuggas fyra à fem vanliga lass löv- eller barris till åkerspillning”. Brödernas önskan om belöning lämnades vilande i väntan på en närmare utredning, som kanske aldrig erhölls (A I 18 s. 57 – P § 7/15.10.1822). – I sin almanacksavhandling 1829 nämnde Böcker att ”sönderhackandet av riset till blandgödseln fordrar mycken tid, så har man börjat uti väder- och vattenkvarnar göra sådana inrättningar, att riset där kan hackas”.

När sällskapet övertog Mustiala ansågs det ofrånkomligt att anskaffa en hackelsemaskin och Gripenberg anmodades inkomma med förslag (A II 5 s. 122 – FU § 28/27.3.1840). Ett tiotal år senare bröt nötkreaturstuberkulosen ut på Mustiala och den drabbade besättningen nedslaktades. Den uteblivna gödseln måste ersättas genom ökad kompostberedning och man beslöt att från Forssa inköpa en hackelsemaskin av engelsk modell för tillverkning av halmströ. Den skulle inrymmas i det nya tröskhuset och förväntades under vintern inbespara 300–400 dagsverken (A I 48 s. 78/II – FU § 3/30.11.1853).

9.10 Inventioner inom mjölkhushållningen

Ladugårdsskötseln var föga lämpad för mekanisering. Inom den därtill knutna mjölkhushållningen riktades intresset för mekanisering tidigast mot mjölkberedningen. Bland de första redskap som sällskapet fick till sin samling fanns två av Jacob Fellman i Brahestad ”på engelskt sätt” inrättade smörkärnor (D II 7 s. G 4 och V 6, A I 1 s. 70 – P § 6/1.8.1798, Dagboken 1800 s. 96). Sådana kärnor hade han utdelat i Uleåborgs län och hösten 1802 anmodade Kommerskollegiet sällskapet att utlåta sig om smörberedningen (D XXIII 8 s. 49). I sitt utförliga utlåtande yttrade sig sällskapet mycket kort om Fellmans kärnor: de var dyra och svåra att rengöra (A I 4 s. 345 – BU § 1/12.10.1802, B I 1 s. 209). Fellmans uppgifter om smörberedningen hade tidigare ingått i Patriotiska Sällskapets Hushållningsjournal (augusti 1788). – Redan i journalen för februari 1785 ingick uppgifter jämte ritning om en från Finland införd kärna.

År 1802 tillställde snickaren Joh. Starck från Stockholm sällskapet en modell till en av honom konstruerad kärna (A I 5 s. 183 – P § 4/1.10). Sällskapet skyndade sig att föreslå vissa förbättringar och att be om en kärna i full storlek (B I 1 s. 328). Starck villfor denna begäran (D XXIII 8 s. 68) och sällskapet tackade med sin medalj (A I 6 s. 198 – P § 6/1.10.1804 och B I 1 s. 401).

Medan denna brevväxling pågick fick sällskapet av skräddaren Isac Randa i Ilmajoki en begäran om upplysning gällande smörberedning och smörkärnor (D IV 4 s. 324 och A I 6 s. 88 – P § 12/15.3.1804). Vidare fick sällskapet av bergmästaren J.D. Christiernin i Uleåborg en avhandling om smörberedning (D IV 4 s. 329). Den saknades redan vid en inventering 1814 (C I 2 s. 142). Professor Johan

Gadolin ombads överse avhandlingen för införande i *Åbo Tidning* (A I 6 s. 269 – BU § 3/27.10.1804). Inte heller hans kommentarer finns bevarade, men de föranledde sällskapet att sända den omarbetade avhandlingen till den svenska vetenskapsakademien för att införas i den finska almanacken. Den där år 1808 ingående uppsatsen ”Neuwo Maanmiehille kuinga hywää Woita pitää walmistettaman” har dock insändaren, sällskapets sekreterare F.W. Radloff som uppgiven författare (D XXIII 7 s. 113). År 1815 upptar inventarieförteckningen (E VI 1) en pendulum kärna. År 1822 berättades från Ingå om en hjulförsedd kärna som trampades (D IV 3 s. 44 b).

Intresset för bättre smörkärnor tycks ha slocknat och väcktes knappast av att Böcker i sin Tidning för lanthushållare år 1828 (s. 4) införde från en svensk journal lånade uppgifter om ”Smör-, Deg- och Murbrukstjernor”.

Bland det som visades upp efter examen på Mustiala sommaren 1846 fanns också en irländsk smörkärna (A II 5 s. 52/II). Till Mustiala sände sällskapet också för att i naturlig storlek försökas en modell till en smörkärna som det år 1851 fick av generalguvernören Rokossovsky (A I 46 s. 49 och 33/II – U § 6/28.2 och FU § 1/9.7.1851). År 1863 sände Jexp. (D I 3 s. 88) uppgifter om Stjernsvärds turbinsmörkärna (A I 58 – St § 6/18.4.1863). Småningom började mjölkhushållningen lösgöras från gårdsbruket och via gårdsmejerier med tillköpt mjölk övergå till en fristående mejerihantering (A I 65 – St § 9/16.9.1870).

År 1875 lät Jexp. (D I 5 s. 110, A I 70 – St § 2/26.11.1875) veta att statslån kunde erhållas för att grunda mejerier som årligen använde minst 20 000 kannor mjölk. Vid denna tid höll separatorn på att utformas ute i världen och vid sällskapets plenum i februari 1879 höll sekreteraren Ernst Rönnbäck ett initierat föredrag ”Om centrifugalförfarandet i mjölkhushållningen” (Handlingar 1878–1883 II s. 326–343). Två år senare demonstrerade sällskapet vid det allmänna lantbruksmötet i Åbo på utställningsfältet i Kuppis ett enkom för tillfället uppfört mejeri i arbete (A I 76 – St § 1/12.7.1881, B I 32 nr 394, D I 6 s. 90). Som en nyhet presenterades där Cooleys väl vitsordade gräddsättningssystem (A I 76 – St § 13/6.5.1881 – litt. D). Vilken typ av smörkärna som då demonstrerades saknar arkivet uppgift om. Utställningskatalogen (s. 129) upptar av olika firmor utställda smörkärnor och också de Lavals separator.

Länge kärnades smör också hemma på gårdarna och även deras kärnor utvecklades. Sitt anslag för spridande av bättre redskap använde sällskapet till en del för att utdela kärnor som premier. År 1873 beställdes för ändamålet 12 roterande kärnor (A I 68 – St § 2/14.3).

9.11 Inventioner inom skogsbruket

9.11.1 Pärthyvel

Vid lantbruksmötet 1847 nämndes pärttaken som en nyhet. Småningom blev de allmänna. Pärtorna tillverkades på gårdarna. Vid lantbruksmötet 1860 (s. 177) berättade prosten von Knorring att flera på Åland hyvlade takspån med hästkraft (D XXIV 7 nr 4670). Våren 1864 fäste sig sällskapets styrelse vid uppgiften om en av bonden Samuel Kotilainen i Pielis konstruerad pärtspjälkningsmaskin och bad prosten Johan Stenius ombestyra den till sällskapet (A I 59 – St § 4/7.3.1864, B I 26 s. 5). Stenius svarade att maskinen vägde 30 lispund och skulle kräva stora

transportkostnader. Sällskapet fick endast en modell jämte beskrivning. Stenius antog att den hästdrivna maskinen kunde förbättras så att den skött av tre män kunde fördubbla sin kapacitet till 40 000 pärtor om dagen (A I 59 – St § 16/2.5.1864).

9.11.2 Sågmaskin

År 1822 fick sällskapet av kyrkoherde Wallgren i Lappträsk en modell jämte ritning till en sågmaskin (D IV 1 s. 313). Maskinen skulle liksom kyrkklockorna drivas av ett par eller fyra trampande karlar. – Ärendet försvann i utskottsbehandling (A I 18 s. 49 – P § 5/11.9.1822).

9.11.3 Maskin för slipning av sågblad

År 1875 tilldrog sig en av bonden K.J. Mattsson i Korpo uppvisad maskin för slipning av gamla sågar sällskapets uppmärksamhet (A I 70 – St § 11/6.10 och § 13/22.12.1875). Sällskapet belönade uppfinnaren med medalj och inlöste maskinen jämte borrar (A I 71 – P § 9/25.2 och St § 11/24.4.1876). – Samme Mattsson konstruerade senare den av sällskapet gillade kastmaskinen.

FINSKA
HUSHÅLLNINGSSÄLLSKAPETS ARKIV OCH SKRIFTER
SOM KÄLLA FÖR FORSKNINGEN

Om gödsel, gödsling och jordförbättring från slutet av 1700-talet till början av 1900-talet

Av
Lars Zilliacus

Åbo 2004

Innehållsförteckning

FÖRORD 121

1 VAD SÄLLSKAPETS STIFTARGENERATION VISSTE ELLER TRODDE SIG VETA 123

1.1 TILLGÅNGEN PÅ NATURLIG GÖDSEL BESTÄMDE SKÖRDENIVÅN 123
1.2 DISKUSSIONEN OM KALKNINGEN 125
1.3 NYTTAN AV JORDBLANDINGAR 126

2 VETANDET VIDGAS UNDER BÖCKERS TID 126

3 HUR VETANDET TILLÄMPADES FRAM TILL MITTEN AV 1800-TALET 128

4 UTVECKLINGEN FRÅN MITTEN AV 1800-TALET TILL SEKELSKIFTET 130

4.1 JORDBRUKSKEMIN LÄGGER EN FAST GRUND FÖR GÖDSLINGSLÄRAN 130
4.2 HANDELSGÖDSELN FÖRS FRAM 131
4.3 HUR SÄLLSKAPET VILLE UTRÖNA FAKTA OM GÖDSELMEDLEN OCH DERAS ANVÄNDNING 132
4.3.1 Förslag om prisfråga 132
4.3.2 Fältförsök 132
På Mustiala 132
På Runsala 133
4.3.3 Framställning om agrikulturkemist med försöksstation 134
4.3.4 Sällskapets kemiska- och frökontrollstation 134
4.4 HUR SÄLLSKAPET VILLE PÅVERKA ÖVERHETLIGA BESLUT 135
4.5 HUR SÄLLSKAPET VILLE PÅVERKA PRAKTIKEN 136
4.5.1 Skolor 136
4.5.2 Det tryckta ordet 136
4.5.3 Resande rådgivare 138
4.5.4 Möten och utställningar 138
4.5.5 Premieringar och belöningar 139
4.5.6 Förmedling av handelsgödsel 139
4.6 HUR PRAKTIKEN FÖRÄNDRADES 140

Förord

Den väldiga stegring av skördenivån som Finska Hushållningssällskapet under sina drygt tvåhundra år har fått bevittna – och medverka till – kommer sig givetvis av många samverkande omständigheter. Men den väsenligaste är att man lärt sig tillgodose grödornas näringsbehov. Under sällskapets äldsta tider hade man inte tillgång till andra gödselmedel än kreaturens spillning, mer eller mindre utökad med annan organisk massa såsom halm, hackat ris och torv. I dag använder de flesta gårdar enbart eller främst industriellt framställd mineralgödsel.

Denna utveckling har man kunnat tillfyllest dokumentera också utan sällskapets arkiv och tryckta skrifter. Dessas värde som kunskapskälla ligger i att de kan belysa utvecklingen och samtidas syn på den; inte i att berätta vad som skedde, utan i att skildra hur det skedde. Det största intresset ägnades frågan hur man kunde skaffa sig tillräckligt med gödselmedel; hur de användes ägnades mindre utrymme i diskussionen.

Värdefullast är denna kunskapskälla i fråga om tiden fram till 1870-talet, den tid som Arvo M. Soininen utförligt har behandlat i sitt 1974 tryckta standardverk *Vanha maataloutemme*. Från det traditionella lantbrukets slutskede är det ont om andra samtida källor. Sedan börjar de flyta allt rikare medan sällskapets sinar. Dess verksamhetsområde blev successivt allt mer inskränkt. När de största förändringarna gällande gödslingen skedde långt in på 1900-talet är det som sällskapets arkiv har att berätta närmast av lokalhistoriskt intresse. Därför behandlar föreliggande redogörelse endast sällskapets första hundra år.

1 Vad sällskapets stiftargeneration visste eller trodde sig veta

1.1 Tillgången på naturlig gödsel bestämde skördenivån

Det mot slutet av 1700-talet vedertagna vetandet om gödseln och om hur vetandet borde tillämpas vid gödslingen framgår av en kungörelse som landshövdingen i Uleåborg J.F. Carpelan 26.5.1787 tillställde befallningsmännen i länet och senare delgav sällskapet (D IV 2 s. 1–14).

Vid tiden för sällskapets stiftande var man medveten om att bristen på gödsel begränsade åkrarnas skörd. Den ensidiga sädesodlingen hade utarmat åkrarnas grunda brukningsskikt. Mycket litet av den näring som skördarna borttog ur åkern återbördades. Säd ingick ytterst sparsamt i utfodringen. Sitt mesta foder fick kreaturen från ängar och betesmarker. Gödselns mängd och värde var främst beroende av vad ängarna gav. Så här formulerade den auktoritative J.P. Bladh tidens syn på problemet i sina ”Tankar om ängsodlingen i södra delen av Vasa län” (Underrättelser 4/1809 s. 2): ”Ängen är ju åkerns moder; och utan tillräckligt understöd från ladugården blir åkerbruket en vanskelig näring, vilken så mycket mindre lönar sig och så mycket fortare går under, som åkerbruket utöver en däremot svarande ängsskötsel mera utvidgas.”

Regeln att tillgången på gödsel begränsade åkrarnas avkastning gällde inte i svedjebygderna, men också tillgången på svedjemarker började tryta. Även det framväxande kyttlandsbruket gjorde på kort sikt brukaren beroende av gödseltillgången och tilldrog sig inte minst därför sällskapets intresse.

Vilka frågor gällande gödseln och gödslingen som främst intresserade sällskapets stiftargeneration framgår (s. 22–24) av den *Plan til En Physiograhisk och Oeconomisk Sockne-Beskrifning* som sällskapet redan år 1798 utgav i tryck.

I sitt av sällskapet år 1803 tryckta *Förslag till lärobok för Finska Bonden* – svaret på en prisfråga – gav Jakob Tengström uttryck för en allmänt godtagen sanning (s. 48): ”En urgammal erfarenhet har redan till fullo bestyrkt att spillningen av all slags boskap och fjäderfä är det starkaste och fruktsammaste gödselämne.”

Utgångsläget dominerades av urgammal erfarenhet, och detta läge skulle i praktiken förbli oförändrat i femtio år. I den år 1844 tryckta andra upplagan av läroboken ger kapitlet om gödseln föga väsentligt nytt. På urgammal erfarenhet byggde också direktorn för det av sällskapet grundade lantbruksinstitutet på Mustiala, Sebastian Gripenberg, i sitt 1845 utgivna *Sammandrag af föreläsningar för Fogde Eleverna vid Finska Landtbruks Institutet*. Där (s. 10) sades att ”det foder man odlar gör väl ens landthushållning största nyttan därigenom att det ökar gödseln, vilken åter i sin tur befordrar åkerns allt mer och mer stigande kraft och förmåga att frambringa säd”.

Så sent som år 1856, då sällskapet på senatens anmodan utlät sig om åtgärder till lantbrukets främjande, sade Agaton Meurman (s. 163) att ”ladugården har längesen upphört att lämna någon annan inkomst än spillningen”.

All spillning skulle tillvaratas och utdrygas med strö av olika slag men förnämligast med halm och sönderhackade kvistar. Den sålunda erhållna kreatursgödseln borde i sin tur kompletteras med vad man kallade artificiell gödsel. Därmed avsågs komposterad organisk massa av varierande ursprung, såsom avfall från hushållet och från gårdsbruket, mossa, torv och från ängarna flåhackade tuvor. Tengströms lärobok (s. 48–) och de kommentarer som C.A. Grevesmöhlen (D VI 4 s. 300 b), Bladh (D VII 7 s. 286) och A.J. Winter (Underrättelser 1/1807 s. 7) gjorde till den är upplysande om de upplystas syn på saken. – Gödselberedningen på ett storbruk belyses av E.G. von Willebrands uppgifter om Jockis gods i Tammela (Dagboken 1800 s. 137).

Tengström var inte den enda som i seklets början svarade på prisfrågan om en lärobok. Det gjorde också andra och alla behandlade de givetvis gödselfrågan. Så gjorde kaplanen i Kempele Johan Wichman (D XXI s. 44) och katedralskoleläraren Johan Selander (D XXI 3 s. 19) samt år 1813 märket DE (D XXI 1 s. 10) och kaplanen i Ylikannus Carl Borg (D IV 2 s. 269 b).

Man visste att gödseln hade avgörande betydelse, men man hade inte riktigt klart för sig varav dess verkan kom sig. Kemin var visserligen på frammarsch och hade också en eminent företrädare i sällskapets stiftande ledamot Johan Gadolin, men jordbrukskemister fanns det inte.

Enskilda växtnäringsämnen och hur de upptogs nämns inte i stiftargenerationens skrifter. Benmjölet, som kom att bli vårt första fosforsyregödselmedel, finns inte med i Tengströms bok. Hösten 1807 föreslog han emellertid att sällskapet skulle anskaffa ”modeller av de på andra orter, särdeles i Stockholm, brukliga benmalningsmaskiner” (A I 10 s. 2 – P § 9/16.11.1807). Också ärtväxternas välgörande verkan var man medveten om, men inte om deras förmåga att berika jorden med kväve. Än mindre kunde man tillerkänna alen en sådan. I sina kommentarer till läroboken nämnde Bladh år 1803 att en gammal erfaren lantman ansett som ett ofog att från ängarna röja bort ”de i allmänhetens tankar välgörande alarna, dedär med sina löv icke allenast skulle lämna skugga, utan ock gödsel åt marken” (D VI 4 s. 304). – Bladh hade likväl fått honom att ändra åsikt.

Det kunde vara svårt att tänka sig att växterna upptog mineraliska beståndsdelar. År 1809 belönade sällskapet utan reservationer en anonym prisskrift om cirkulationsbruket, där det sades (D VI 1 s. 206): ”Det tycks efter noggranna observationer att bladens och rötternas sugrör destillera till växten de renaste (av) luftens och vattnets egentliga beståndsdelar. Dessa övergå genom ljusets och värmens verkan till de otaligt mångfaldiga naturens alster, så skiljaktliga för alla våra sinnen (...).” Författaren undrade hur någon kunde tro ”att en stor fura som växer på en sandhed hämtat all den kåda, bark och trä som dess rötter, bål och kvistar innehålla, samt alla barr och kottar som årligen avfallit, ifrån något inneslutet gödselämne i den magra sanden, som dess rötter omfattat.” Han hänvisade till ett enligt hans förmodan uppenbarligen välkänt försök där man stuckit en pilkvist att växa i en jordmängd som man därförinnan torkat och vägt. Under fem år hade man inte tillfört annat än vatten, men kvisten hade stadigt tilltagit i vikt. När man efter försöket åter torkade och vägde jorden befanns dess vikt oförminskad. – Gödselns betydelse såg författaren i att den underlättade rötternas framträngande och tillväxt.

I brist på kända medel att fylla växternas näringsbehov såg somliga sig om efter okända. År 1801 fick sällskapet av komministern Abraham Gottskalk i Nagu en beskrivning på tillredningen och bruket av ett hemligt gödselmedel. Beskrivningen

hade han köpt i Stockholm. Obunden av något tysthetslöfte överlämnade han den till sällskapet (A I 3 s. 154 – P § 12/15.7.1801). Sällskapet fann att det rörde sig om bränd kalk som blivit släckt med järnvitriol och gödselvatten och att ärendet redan tidigare behandlats i tryck av H.W. Fischer (A I 4 s. 235 – BU § 1/6.11.1801).

Trots att ingen av dem som deltog i BU:s behandling av ärendet var kemist vittnar protokollet om insikter i kemin. – Den handskrivna berättelsen om det hemliga gödselmedlet finns i arkivet, åtföljd av Fischers tryckta redogörelse (D IV 4 s. 139).

1.2 Diskussionen om kalkningen

I sin lärobok prisade Tengström märgeln ”som är en förnämligast av kalk och lera sammansatt jordart” som ett förträffligt gödselämne. I sina kommentarer till boken invände Grevesmöhlen (Underrättelser 1/1807 s. 13) att kalken hos den som led brist på gödsel kunde åstadkomma skada. Meningarna var delade.

När Herman Mjödh på Korpo gård i oktober 1803 som sällskapets korrespondent insände sin kvartalsrapport bifogade han anmärkningar om kalkgödslingen (A I 6 s. 30 – P § 17/15.12.1803). Sällskapet ansåg hans positiva erfarenheter otillräckliga och antecknade till protokollet auktoriteters ord: ”Kalk är ingen egentlig gödsel, eller tillbringar ej åkern, egentligen sagt, någon ny fruktbarhet och näring, utan upplöser blott de näringsämnen som finnas, gör dem användbara och driver dem att ingå i växternas kärl” (A I 6 s. 141 – P § 11/1.6.1804). Sällskapet ansåg det önskvärt att enskilda jordbrukare skulle göra försök med kalkning och lät i *Åbo Tidning* (70/1804) införa Mjödhs skrift, uppmanade till försök och tillfogade en varning för missbruk.

Kapten August Hagelberg på Westerkulla i Helsinge tog fasta på sällskapets uppmaning och redogjorde för sina erfarenheter (D IV 4 s. 337–342 b). Han trodde sig vara ”den första i Finland som med kalkgödslande å åker gjort försök (...) årligen och i stort”. Också hans erfarenheter var positiva och de bestyrktes av erfarenheter på granngården Botby. Sällskapet ansåg också Hagelbergs rön värda att spridas genom tidningen (A I 7 s. 151 – P § 13/1.11.1805). Hans berättelse återfinns i Patriotiska Sällskapets hushållsjournal för maj–juni 1806 (s. 85–95), dit den funnit sin väg via *Stockholms Posten*.

När Hagelberg skrev till sällskapet tycks han ha varit medveten om att hans rön redan 1798 hade bragts till dess kännedom av överjägmästaren Samuel Smalén. Endast dennes följebrev finns bevarat (D II 7 s. U 6). I det redogör Smalén också för egna erfarenheter i Sjundeå, där han ägt Myrans rusthåll och kalkbruk. Vid sidan av kalkens gödselverkan framhöll han kalken som ett medel ”att befria ängar från mask, vilka ofta om sommaren nedregna från himmeln till ansenlig kvantitet”. – Också Hagelberg hade prövat denna verkan.

Vid sidan av kalken nämndes i litteraturen gips och aska. I sällskapets *Underrättelser* (1/1807 s. 37) infördes Isac af Darellis 7.5.1805 daterade erfarenheter. Han ansåg att alla dessa ämnen verkade välgörande genom att förgöra skadeinsekter.

1.3 Nyttan av jordblandingar

I sin 2.4.1798 daterade kungörelse (D II 2 s. 59) om belöningar för föredömlig jordbrukargärning hade sällskapet som belöningsvärda nämnt också dem som med flerehanda samlingar i ladugården betydligen öka sitt gödselförråd och dem som med tjänliga jordblandningar förbättrat sin åker. När Tengström i sin lärobok gav en sammanfattning av sin tids vetande framhöll han (s. 38) att åkerjorden märkeligen kan förbättras genom ”att lera köres på sandjord och lerjorden däremot med grov sand uppspädes”. För mossbelupen äng föreslog han 400 à 500 lass grov sand på tunnlandet för att stadga bottnen och fördriva mossan (s. 8). I sina kommentarer till läroboken berättade A.J. Winter att han vid uppodlandet av en mosse tillfört vid pass ett tusen lass grov sand på tunnlandet (Underrättelser 5/1816 s. 40).

Lerslagningen hörde samman med det framväxande kyttlandsbruket. År 1818 belönade sällskapet med sin medalj en bonde i Ylistaro om vilken det bl.a. intygades att han ”upptäckt det nyttiga sättet uti denna socken att med lera beblanda (...) de uti denna socken till myckenhet av oländiga mossar upptagna och så kallade kyttländer, varmed nu allmänt förfares” (D VIII 12 s. 128 b, A I 14 s. 110 b – P § 7/2.11.1818).

Lika väl som man kunde lerslå mulljordarna kunde man mullslå mineraljordarna. I sin berättelse om Asikkala nämnde Wetterhoff år 1799 att man i hans by Salo i mer än tjugu år släpat kärrmylla på lerjord och funnit sig väl därav (Handlingar 2 s. 285). Redan år 1798 hade kapten E.A. Brusin i S:t Michel rekommenderat att vintertid breda kärrmylla i en halv tums lager på åkern, på våren låta elden gå över myllan och inplöja resten (D IV 4 s. 53).

2 Vetandet vidgas under Böckers tid

Många av sällskapets stiftare nådde hög ålder och deltog länge i sällskapets verksamhet. Ett generationsskifte kan dock anses ha skett under Carl Christian Böckers sekreterartid (1813–1833). Också efter att ha frånträtt sekreterarposten anlitades han som författare till de folkupplysande uppsatser som det ankom på sällskapet att förse den officiella almanacken med. Hans tid som påverkare varade sålunda in på 1840-talet. Hans fallenhet för forskning, hans beläsenhet och hans mångsidiga kontakter satte spår också i sällskapets behandling av frågor gällande gödsel och gödsling.

I sällskapets *Underrättelser* (3/1823 s. 33–88) införde Böcker med egna kommentarer ett till den preussiska vetenskapsakademien av Kreyssig givet svar på en prisfråga om växelbruket. Däri åberopades kemins lärdomar, bland dem att de ämnen av vilka gödseln består är desamma som utgör växternas beståndsdelar. Gödselns verkan låg inte bara i att den tillförde ny näring, utan också i att den gjorde jorden lucker och upplöste äldre näringsämnen i jorden.

Böcker såg luckorna i sin tids vetande och var med sin kreativa fantasi ivrig att få dem fyllda. Han hade nära kontakt med sin kusin Olof Carling, som förestod den svenska lantbruksakademiens experimentalfält. Det sista numret av sin *Tidning för Landthushållare* ägnade Böcker frågan ”Huru böra experimenter uti Landthushållningen anställas för att blifwa bewisande?” Där redogjorde han för

experimentalfältets försök och kom med egna kommentarer och förslag om vad försöken borde gälla. Främst var det gödslingsfrågor.

En intressant iakttagelse om växternas näringsupptagande hade Böcker gjort då åkermark i Åbo efter branden inlöstes för att inrymmas i den nya stadsplanen. Han hade fäst sig vid ett till hälften ruttnat horn i en tobaksåker ”till vilket även avlägsna plantor skjutit sina rötter, så att det var omgivet av sådana helt tätt, åt alla håll, likasom strålar” (s. 29). Härav insåg han att växternas rötter ägde ”en märklig likasom instikt att draga sig till det ställe där den mesta födan finnes ...”.

Numera stod det klart att växterna behövde också annat än luft och vatten. I sällskapets till KMt 1821 riktade betänkande om uppodlandet av kärr sades (Underrättelser 7/1826 s. 6): ”Senare tiders forskningar hava satt utom tvivel att ehuru, i synnerhet bladväxter, draga sin näring förnämligast utur luft och vatten, så fordra likväl, särdeles kärnfrukter, till sin föda kvarlevorna av förruttnande djur och växter eller det man kallar matmylla.” I samma betänkande (s. 5) nämndes att Europas förnämsta åkerbrukare, engelsmännen, ådagalagt hurusom aska på mossjord gjorde den råa jorden fruktbar.

Värdet av olika växtnäringsämnen började särskiljas. Det svenska experimentalfältets försök med krossade ben (s. 91) gjorde Böcker övertygad om benmjölets gödselverkan och han räknade med att en halv miljon lispund ben årligen gick förlorade i Finland: ”En förlust som förtjänar uppmärksamhet” (s. 93). När Böcker frånträtt sekreterarposten blev han redaktör för *Åbo Tidningar* och samlade som sådan material för en uppsats om benmjöl (BS 19 – konvolutet ”Till Red. av ÅT). Under denna tid blev vetandet om benmjölet så etablerat att det förtjänade en plats också i läroböckerna. När sällskapet år 1844 utgav en andra genomsedd upplaga av Tengströms lärobok låg en av de få förändringarna i att krossade ben nu nämndes som ett värdefullt gödselmedel, dock inte på lerjord. Benen borde krossas till ett hampfrös storlek och därav användas 120–150 lispund på tunnlandet. Rådet återfanns i Gripenbergs följande år utgivna föreläsningar (s. 7) med tillägget att detta förträffliga gödselmedel redan blivit på ett och annat ställe i landet försökt och vunnit förtroende.

Också salpeterns värde som växtnäring framhölls av Böcker. Salpeter hade ju länge framställts för att tjäna kruttillverkningen och Böckers far hade kommit till Finland som statlig salpetersjuderidirektör. I sin tidning (s. 31) nämnde Böcker: ”Sedan priset på salpeter i Finland fallit så att tillverkandet av denna vara ej vidare lönar sig, hava en stor del av bönder uti socknarna kring Vasa med förmån använt sig salpeterjord på åkrarna och mig är sagt det en och annan, som utströtт därav på äng, skall rönt en alldeles otrolig nytta.”

Framsynt var Böcker också i det att han efterlyste (s. 34) försök med koksalt: ”Detta är troligen ett gödslingsämne, som med uträkning låter sig begagna där man minst skulle förmoda.”

Kalkens förmånliga verkan kände man ju sedan gammalt. När sällskapet år 1817 i sina *Underrättelser* (7/1817 s. 35) efterlyste erfarenheter av kalkning av kyttland sades att man här och där i landet ansett att en tunna på tunnlandet gjorde god verkan, men att en allmännare och pålitligare erfarenhet talade för att man borde utströ minst en till halvannan tunna på kapplandet.

Hos prosten Eneberg i Virmo hade Böcker sett hur en med gruset från en tegelugn blandad åkerjord burit rika skördar i nitton år. Positiva erfarenheter hade också E. Furuhjelm (D IV 3 s. 33 b). I *Underrättelser* (2/1823 s. 97–105) införde Böcker utomlands vunna erfarenheter av bränd lera som gödningsämne. I en not

antog han att ”bränd lera verkar icke blott som ett retningsmedel eller digestiv på växterna, utan att den även, ehuru på ett hittills ännu ej insett sätt, är eller bildar dem ett verkligt näringsämne”. Böcker skrev också ett PM för dem som anställer försök med bränd lera (A II 3 sist).

En av sällskapet uppställd prisfråga om lerjorden och dess förändringar fick blott ett svar och även det utdömdes av Johan Gadolin (A I 17 s. 135 – BU § 2/1.10.1821 -bil.). Mot slutet av sin sekreterartid blev Böcker mer skeptisk till värdet av lerbränning: ”Bränd lera förtjänar ock att försökas, ehuru efter all anledning kostnaden med lerans brännande är större än att den bär sig.” (Tidning 1831 s. 33). Däremot ansåg han det värt att i sin tidning (årgång 3 s. 29) berätta om ett i Jämtland prövat sätt att i ugn bringa torvjord att förkolna för att öka dess gödselvärde.

Sitt största intresse ägnade Böcker likväl den naturliga gödselns tillvaratagande och förmerande. I sin reseberättelse om Vasa län gav han gödselberedningen nio sidor (Underrättelser 1/1823 s. 54) och i almanacken 1829 utbredde han sig om gödselvård och jordförbättring. Något i princip nytt införde han likväl inte i diskussionen därom. Vid sidan av uttrycket artificiell gödsel talade han om kompostberedning. Hans bekymmer gällande den växtnäring som undandrogs kretsloppet ledde honom till ett intressant förslag om hur städernas avfallshantering kunde ordnas (Tidning årgång 4 s. 44). Han nämnde urateberedningen i Paris och hade tidigare (årgång 3 s. 45) talat om pudrett. Också från S:t Petersburg fick sällskapet uppgifter om pudrettgödseln. Ministerstatssekreteraren Rehbinder sände prov och efterlyste försök för jämförelse med pudrett från Sverige (A I 32 – ÅU § 1/3.2.1837). Försöksresultat finns inte bevarade. Sällskapet självt ville för slöjdskolan i sitt hus inrätta ett luktfritt avträde, vilket kunde tjäna som förebild för kasärner, sjukhus och liknande. Den av sällskapet betrodde J.P. Gylich vidtog anstalter, men vad de ledde till är okänt (A I 29 – BU + EU § 6/13.3 och P § 2/2.6.1834).

3 Hur vetandet tillämpades fram till mitten av 1800-talet

Långsamt vidgades vetandet om gödslingens grunder. Ännu långsammare förändrades gödselvården och gödslingen och givetvis skedde förändringarna i olika takt, inte bara från trakt till trakt, utan också gårdarna emellan. Ännu kring mitten av 1800-talet användes ingen annan gödsel än den som tillkommit på gårdarna. Hur gödseln användes var närmast beroende av om man idkade tvåskiftes- eller treskiftesbruk eller redan försökte sig på variationsrikare växelbruk.

Den vägledning som sällskapet fram till 1800-talets mitt gav syftade sällan till att införa något helt nytt; fastmer till att få de omsorgsfullaste gårdarnas praxis allmänt tillämpad. År 1800 inberättade landshövdingen E.G. von Willebrand vad han hade ålagt sina landbönder och torpare i fråga om gödselvården (Dagboken 1800 s. 137).

Hur det i praktiken stod till med gödselvården och gödslingen borde sockenbeskrivningarna ge besked om, men de är ganska få och ofullständiga. Hithörande uppgifter finns från följande socknar:

– Asikkala 1799 (Handlingar 2 s. 295)
– Padasjoki 1799 (D VII 3 s. 51)
– Loppis 1800 (D VII 7 s. 84 b)

– Rautalampi 1800 (D VII 1 s. 11 b)
– Lochteå 1800 (D VII 1 s. 72 b)
– Vesilahti 1801 (D VII 1 s. 51 b)
– Lillkyro 1801 (D VII 1 s. 112)
– Limingo 1802 (D VII 1 s. 72 b)
– Bjärnå 1825 (D VII 4 s. 42)
– Vörå 1825 (D VII 4 s. 18)

Utförligast är de uppgifter som Böcker gav i sin reseberättelse från Vasa län år 1815 (Underrättelser 1/1823 s. 54–62). Också så långt i norr som i Kemi ivrade man för gödselvården (Underrättelser 9/1819 s. 22).

Litet senare hörde sig Böcker för om föredömliga jordbrukare på olika håll i landet och om deras jordbruk. Gödseln nämndes inte i hans rundskrivelse 19.1.1822, men somliga av svaren innehöll uppgifter också därom (D IV 3 s. 8, 18 b, 33 b och 44). Kort därefter vände sig Böcker med 30 preciserade frågor till enskilda jordbrukare (B I 10 – 7.11.1822). Frågorna 5, 6 och 24 gällde gödseln. Svaren återfinns enligt följande:

– Kimitoön Underrättelser	5/1824 s. 22
– Sagu	4/1824 s. 3
– Lemo	8/1826 s. 62
– Ruokolax	6/1824 s. 15
– Laukas	4/1824 s. 19
– Liperi	6/1824 s. 24
– Idensalmi	5/1824 s. 44
– Karleby	6/1824 s. 2
– Nykarleby	4/1824 s. 45
– Paldamo	4/1824 s. 27
– Ijo	4/1824 s. 37
– Pudasjärvi	6/1824 s. 20

Sättet att tillvarata spillningen påverkade också ladugårdarnas utformning. Det med tanke på gödselvården bästa sättet var att inte dagligen utgödsla, utan att låta korna ligga, stå och trampa på spillningen, så rikligt bemängd med strö att korna hölls rena. På somliga håll ansågs det av snygghetsskäl nödvändigt att dagligen kasta ut gödseln. Gluggödseln utsattes emellertid för avdunstning och urlakning om den inte togs om hand i en gödselstad. Gödselstaden kunde också placeras i en gödselkällare under ladugården och den flytande spillningen samlas i en urinbrunn.

De olika sätten för gödselns tillvaratagande hade sina ivriga förespråkare. Prosten Arwidson i Laukas lyckades med sin egen ladugård som exempel övertyga också Böcker om att gödseln borde samlas i ladugården (Underrättelser 1/1823 s. 56).

I sin almanacksuppsats 1829 vidhöll Böcker åsikten att man fick den bästa gödseln om spillningen fick bli liggande i ladugården, men han ville likväl med hänsyn till kravet på snygghet inte tillstyrka sättet, utan yrkade på motsvarande gödselvård i gödselstaden. Mot slutet av sin levnad skrev Böcker en serie almanacksuppsatser om ängsskötseln och ladugårdsskötseln. De utgavs 1846 efter hans död i bokform: *Yhdeksän Wuotiset Almanakan Neuwot Niittyin Korjaamisesta ja Kaiken Karjan Tulon Parantamisesta ja Enentämisestä*. Där (s. 24) framhöll han särskilt urinens betydelse och beklagade att man insett den

endast i Österbotten. Där hade man i samband med salpetersjuderiet lärt sig inse dess skördestegrande verkan. Samma påpekande hade han mera i förbigående gjort redan i almanacksuppsatsen 1829.

Så länge korna stod i ladugården kunde all spillning tas till vara. Värre var det under den långa betesperioden. Genom att under tiden mellan kvällsmjölkningen och morgonmjölkningen hålla korna instängda i trånga fållor med ströbädd kunde också större delen av betesperiodens gödsel tas till vara. Wetterhoff berättade i sin sockenbeskrivning från Asikkala (Handlingar 2 s. 286): ”Kort förr än boskapen utdrives på bete jagas de av dejan kring fållan med ett spö, då de genast fälla all över natten samlad våt och torr spillning, som ofelbart eljest skulle falla på vägen.” Hur fållornas gödsel borde behandlas och förmeras ägnades stort intresse. Också i svensk text talades om tarhagödsel. Från den var det inte långt till den ”artificiella gödseln”.

När sällskapet i anslutning till sitt femtioårsjubileum 1847 anordnade det första allmänna lantbruksmötet i Finland upptogs också gödselns tillvaratagande, värde och användning till diskussion. Den tryckta mötesberättelsens diskussionsreferat (s. 195–203, 262, 282, 309 och 361) visar att de upplysta mötesdeltagarna från landets olika delar stod på ungefär samma ståndpunkt som man nått redan ett halvt sekel tidigare. Nytt var bergsrådet Julins meddelande att han begagnat gips för att binda ammoniaken. Den intressantaste belysningen av gödslingsproblematiken gav diskussionen om hur åkerjordens vidd borde anpassas till foder- och därmed gödseltillgången (s. 48–52). Den blivande Mustialadirektorn C. Collin kom med utförliga kalkyler (s. 378–397).

Också följande möte, år 1850, diskuterade gödslingsfrågor. Diskussionen refererades i *Åbo Tidningar* (nr 8–9/1850) och utförligast i den tryckta mötesberättelsen (s. 96–105 och 194–202).

4 Utvecklingen från mitten av 1800-talet till sekelskiftet

4.1 Jordbrukskemin lägger en fast grund för gödslingsläran

Under senare hälften av 1800-talet kom jordbrukskemin att också hos oss avgörande påverka gödslingens teoretiska underlag och genomförande. Utvecklingen kan knytas till namnen på tre forskare: Justus von Liebig i Tyskland, Johan Arrhenius i Sverige och Arthur Rindell i Finland. Alla tre fick de sällskapets stora medalj i guld.

På 1840-talet gjorde den då redan frejdade kemisten von Liebig banbrytande undersökningar gällande växternas näringstillförsel. De ledde till att man genom industriellt framställd handelsgödsel började ersätta markens förlust av oorganiska salter. I Sverige fick von Liebigs läror en effektiv talesman i Arrhenius, från år 1846 föreståndare för Ultuna lantbruksinstitut och från år 1862 lantbruksakademiens sekreterare, flitig författare och popularisator. Rindell blev år 1877 lärare vid Mustiala lantbruksinstitut och år 1900 vår första professor i agrikulturkemi och -fysik.

År 1863 beslöt sällskapet hedra von Liebig med sin stora guldmedalj och att kalla honom till hedersmedlem (A I 58 – P § 1/18.12.1863 och A I 59 – P § 15/23.2.1864 och B I 26 s. 40). Anskaffandet av medaljen beredde bekymmer (A I 59 – St § 5/2.5 och St § 2/20.7.1864, B I 26 s. 21 o. 40). von Liebigs tackbrev

infördes i protokollet (A I 59 – St § 12/28.10.1864 och A I 60 – St § 12/21.4.1865).

Arrhenius fick sin medalj år 1876 (A I 71 – St § 11/25.9 och P § 10/27.9.1876, B I 31 nr 509/1876). Hans tackbrev infördes i sällskapets *Handlingar* (1874–76 s. 108).

Rindell gjorde en betydande insats som sällskapets ordförande, men redan när han år 1919 frånträdde sin professur tilldelade sällskapet honom sin guldmedalj (A I 113 s. 29 – P § 10/28.11.1919).

Utöver dessa tre må här ytterligare nämnas professor C.E. Bergstrand, vilken som föreståndare för Ultuna agrikulturkemiska station redan år 1865 kallades till hedersmedlem i sällskapet (A I 60 – P § 21/14.9). Med anledning av sällskapets hundraårsjubileum tillägnade han sällskapet en 18-sidig skrift *Några meddelanden om lantbruksväxternas näring* (A I 93 s. 39 – P § 3/22.1.1898 -bil.), i vilken han framhöll att gödslingen inte vart år behövde tillföra åkern den mängd växtnäring som med skörden bortfördes. Genom jordförbättring med stenmjöl, kalk och thomasfosfat kunde man trygga växternas tillgång på näring.

4.2 Handelsgödseln förs fram

När åkrarna började utarmas på växtnäring gällde bristen främst fosforsyra, kalium och kväve. Gårdarnas egen produktion av gödsel och kompost var inte tillräcklig för att fylla växternas näringsbehov. Ny näring måste inhandlas utifrån. Handelsgödseln kom.

I sällskapets år 1856 till KMt avgivna utlåtande om lantbrukets upphjälpande återgavs Silfversvans yttrande (s. 292) om nödvändigheten att komplettera kreatursgödseln med ”genom naturvetenskapernas tillämpning på agrikulturen uppfunne och för uppnående av ett högre jordbruk oumbärligblevne artificiella gödselämnen”.

Fosforsyra fanns i benmjölet och kunde där göras lättare tillgänglig för växterna med hjälp av svavelsyra. Detsamma gällde den fosforsyra som fanns bunden i fyndigheterna av råfosfat ute i världen. Kalibrist förekom knappast i leråkrarna och kunde på de växande kärrodlingarna lindras genom lerslagning. Snabbast kom bristen på kväve till synes. Kväve fanns i fjärran länders lager av fiskätande fåglars träck, men givetvis också i avfall från fiskrenserier. Också latringödseln är rik på kväve. Samtidigt blev kravet på en lösning av stadsbefolkningens växande avfallsproblem allt mer pockande. Genom pudrettberedning – inblandning av kalk eller torv – kunde latringödseln nu göras till hanterlig handelsvara. Att industriellt binda luftens kväve i handelsgödsel ställde sig däremot länge mycket kostsamt. Och det skulle dröja tills sakkunskapen erkände ärtväxternas förmåga att tillföra jorden kväve ur luften. Den sällskapet underställde statsagronomen K.J. Forsberg varnade för vantron att jorden vinner i kraft av en klövergröda (Handlingar 6.3 s. 70) och förklarade: ”... (klöverns) skenbara förmåga att, såsom man får läsa, rikta jorden i stället för att (ut)suga den, grundar sig endast därpå att den liksom alla bladrika växter med djupt trängande rötter, är en utmärkt förfrukt för all säd...” (Handlingar 1871 s. 61).

Uppgifter om handelsgödselns frammarsch fick sällskapet utifrån. År 1874 tillställdes sällskapet av sin hedersmedlem G. von Scheele i Sverige 24 glasburkar

med prov på olika slag av handelsgödsel och deras råämnen (A I 69 – St § 3/10.9.1874).

De planer på en kemisk kontrollstation som lades fram år 1881 (A I 76 – St § 2/1.6 -bil. E) visar vilka slag av handelsgödsel man då räknade med.

4.3 Hur sällskapet ville utröna fakta om gödselmedlen och deras användning

4.3.1 Förslag om prisfråga

Sedan sällskapets äldsta tider var det vedertagna sättet att få en sak grundligt utredd att utlysa en prisfråga. Hösten 1864 förslog styrelsen (A I 59 – St § 5/18.10.1864) att sällskapet skulle till besvarande uppställa följande fråga: ”Då den vanliga stallgödseln i allmänhet innehåller en otillräcklig mängd av de oorganiska ämnen, som våra kulturväxter behöva för att bilda frön (säd o.s.v.) så är klart att jorden efter tagna skördar även vid riklig ersättning av stallgödsel likväl i mer eller mindre mån blir i saknad av just de ämnen, som vid ifrågavarande fröbildning erfordras, varav även förklaras orsaken till lantbrukarens klagan över sädesskördarnas avtagande, oaktat åkrarna erhållit riklig stallgödsel och blivit väl brukade. Med anledning härav och då ingen växt skonar jorden samt alla växter icke hava behov av samma näringsämnen; framställes här för att i ett sammanhang besvaras:

a) vilka äro de ämnen som jämte den vanliga stallgödseln böra, med särskilt avseende fästat på olika jordmåner och kulturväxter begagnas för att åt jorden meddela förmåga att frambringa tillfredsställande skördar, och huru mycket av dessa ämnen, jämförelsevis med stallgödsel, bör tillföras jorden, samt vilka av dessa äro med minsta möjliga kostnad åtkomliga för lantmannen, och
b) huru skola sedermera, med behörigt avseende å de föregående skördarna, av för lantmannen i allmänhet tillgängliga ämnen (såsom dyjord, kalk, aska m.m.) komposter kunna tillredas, vilka innehålla oorganiska växtnäringsämnen i sådana proportioner, som varje av våra vanliga kulturväxter särskilt fordrar, och huru mycket (i finsk vikt) efter en approximativ beräkning behöves av varje särskilt slags kompost på ett tunnlands jordvidd för att ersätta förbrukade växtnärings-ämnen samt dymedelst återgiva jorden förmåga att lämna en tillfredsställande skörd? (Tabell angivande mängden av aska [oorganiska beståndsdelar] som en medelmåttig skörd berövar jorden; av Liebig. Se Finlands allmänna tidning nr 75 år 1863.”

Den omständliga frågan angav onekligen just vad tidens jordbrukare ville veta, men plenum fann den uppenbarligen alltför krävande och uppställde andra frågor. Tiden för teoretiserande var förbi. Svaret på tidens stora fråga måste vinnas genom kemisk analys och fältförsök.

4.3.2 Fältförsök

På Mustiala

I förordningen av 30.11.1837 om det sällskapet underställda lantbruksinstitutet på Mustiala sades att direktor skulle lämnas tillfälle att anställa försök med åtskilliga

nya växter eller olika bebrukningsmetoder. Gödslingsförsök nämndes inte och några resultat av sådana försök föreligger inte från sällskapets tjugu år som förvaltare av Mustiala. Likväl utfördes sådana försök, men sannolikt snarast i form av demonstrationsrutor. År 1842 godkändes direktor Gripenbergs förslag att göra försök med benmjöl och pudrett (A II 5 s. 347 – FU § 1/23.5.1842). Tre år senare antecknades att några säckar guano ankommit till Åbo och beslöts inköpa en säck för försök på Mustiala (A I 40 s. 93 – U § 4/26.11.1845). Under sällskapets sista år på Mustiala utfördes ett försök vid vilket man för potatis och rotfrukter använde dels oblandad peruansk guano, dels guano jämte med svavelsyra behandlat benmjöl och dels guano tillsammans med benmjöl, fårgödsel och ”tarhaspillning” (A I 54 – FU § 10/29.4 och § 1/5.7 -bil. 1859).

På Runsala

Knappt hade sällskapet frånträtt sin befattning med Mustiala och därmed gått miste om dess försöksfält innan det fick ta ställning till den nyss anställde statsagronomen Henry Gibsons förslag att sällskapet skulle anlägga ett experimentalfält nära Åbo (A I 55 – P § 16/21.2.1860). Sent om sider gjorde sällskapet en motsvarande framställning hos Jexp. och anmodades av denna inkomma med närmare förslag. I detta (B I 24 s. 314) förklarade sig sällskapet bl.a. behöva göra rön rörande vilka arter av artificiell gödsel som i landet kunde med fördel begagnas. Kostnadsförslaget upptog bl.a. anskaffande av nödig gödsel och gödselämnen ”såsom benmjöl, gips och olika sorter salter” för 200 rubel.

Experimentalfältet kom till stånd på Runsala ö, men det fick aldrig ekonomiska möjligheter att utvecklas till det sällskapet avsett. Dess historia har tidigare skildrats i denna skriftserie. Resultat av gödslingsförsök föreligger endast från åren 1865–1873 (Handlingar 6.1 s. 102–107, 6.2 s. 143–146 och 174–175, 6.3 s. 119–121, 6.4 s. 61–63 och 72, 1870 s. 45–47, 1871 s. 33–37, 1872 s. 40–44, 1873 s. 32–38). År 1874 upphörde verksamheten. Redogörelserna för försöken är av intresse närmast genom att de visar frågeställningarna.

År 1868 meddelade Jexp. (D I 4 s. 198) att generalguvernören låtit veta att man i Ryssland bildat ett bolag för att bereda artificiell gödsel av på fosforsyra rika jordlager mellan floderna Desna och Volga. Sällskapet anmodades utlägga försök för att klarlägga det nya gödselmedlets värde (Handlingar 6.3 A 12, 6.4 s. 72 och 1870 s. 45, D I 5 s. 14–15). Så skedde och resultaten redovisades (A I 64 – St § 5/4.1.1869, Handlingar 6.4 s. 72, 1870 s. 45 och 1872 s. 12). Jexp. var angelägen om att försöken fortsattes (D I 5 s. 44 och 66) och fick också besked om deras resultat.

I sitt 3.5.1873 daterade sista utlåtande lät sällskapet veta att det ryska fosfatet ”vid jämförelse med benmjöl och de allmännare vordne superfosfaterne, t.ex. extremadura och bakerguano superfosfat, anses såsom ett gödningsämne av ganska underordnad beskaffenhet” (B I 29 nr 189/1873).

I försöken användes också svavelsyrad ammoniak, och redan vid experimentalfältets iordningställande nedplöjdes omkring ”200 lass med gasvatten övergjuten gammal grästorvjord, tagen från en under senaste krig av torv uppförd badstuga” (Handlingar 6.1 s. 70). – Svavelsyrad ammoniak erhölls vid framställningen av lysgas med stenkol som råämne; under 1860-talet fick Åbo sitt gasverk.

Intresset för försöksverksamhet stimulerades av försöken på Runsala och även efter det att sällskapet frånträtt sitt experimentalfält fick det del av enskilda medlemmars försöksresultat. År 1877 berättade statsrådet E.J. Bonsdorff om sina positiva erfarenheter av att använda svavelsyrad kalimagnesia vid potatisodling och sällskapet bad om resultat av hans fortsatta försök (D XXIV 24 nr 97, A I 72 – St § 14/16.4.1877) – utan att få dem.

4.3.3 Framställning om agrikulturkemist med försöksstation

Hösten 1868 framlade sällskapets ordförande Silfversvan en motion om statsanslag för avlönande av en vetenskapligt bildad agrikulturkemist för Finland och till inrättande av en försöksstation för hans verksamhet (A I 63 – P § 13/30.9.1868 -bil.). Som främsta motiv framhöll han nödvändigheten att nyttja bigödningsämnen samt osäkerheten som rådde om olika gödselämnens användning. Utan att nämna von Liebigs minimilag hänvisade han till vikten av att känna markens näringstillstånd. De tankar han framlade var desamma som hundra år senare ledde till att gödslingen baserades på markkartering. Att gödsla i blindo innebar slöseri ”ty överflöd på ett växtnäringsämne ligger som ett dött kapital i jorden då andra saknas och ofta kan det tarvas en ganska billig tillsats av något bristande sådant för att göra det förra fruktbart”.

För att vinna kännedom om de tyska agrikulturkemiska försöksstationerna hade sällskapet år 1866 berett sin tillträdande sekreterare Jacob Alfthan möjlighet att företaga en studieresa (D XXIV 13 nr 110 och A I 61 – P § 1/8.5.1866), för vilken han redogjort i sin *Tidskrift för Finlands landtbruk och skogshushållning*.

Sällskapet omfattade Silfversvans förslag och ansåg att agrikulturkemisten borde knytas till experimentalfältet på Runsala (A I 64 – St § 25/4.1 och P § 10/26.2.1869). Framställningen hos KMt (B I 28 s. 44 och Handlingar 6.3 s. 94) var mycket utförlig. Den hade formulerats av lektorerna G. Arrhenius och T.F. Reuter (A I 64 – St § 17/23.4.1869). Jexp. lät emellertid förslaget förfalla (D I 5 s. 20), men lät också veta att Mustialalektorn i kemi och fysik skulle åläggas att utföra sådana analyser som sällskapet avsett med sitt förslag. När sällskapet nödgades avstå från experimentalfältet på Runsala återkom det till sitt förslag om en agrikulturkemist (B I 30 s. 280). Jexp. tillbakavisade förslaget och nämnde att en agrikulturkemist redan blivit anställd (D I 5 s. 103).

4.3.4 Sällskapets kemiska- och frökontrollstation

Därtill föranledd av goda erfarenheter från Sverige föreslog forstmästaren M. von Haartman år 1881 att ”en kemisk och frökontrollstation skulle inrättas i Åbo” (A I 76 – St § 10/6.5 och § 2/1.6.1881 -bil.). Sällskapet gjorde en motsvarande framställning hos Jexp. och föreslog statsmedel för en av von Haartman inrättad station (B I 32 nr 405/1881). Jexp. ansåg det emellertid vara bättre att sällskapet självt skulle upprätthålla stationen (D I 6 s. 101, 118 och 119).

Sällskapet övertog den av von Haartman inrättade stationen (Handlingar 1878–1883 I s. 95) och drev den med stöd av statsmedel till år 1965, då den såldes till OY Viljavuuspalvelu – AB Markkarteringstjänst, ett företag som till stor del ägdes av lantbrukssällskapen. Det hade genom sina bördighetskartor lagt den gedigna grund för gödslingsrådgivningen, som sällskapet hundra år tidigare hoppats på.

Stationens i sällskapets årsböcker återgivna verksamhetsberättelser visar att stationen i mycket mindre utsträckning än vad dess tillskyndare avsett anlitats för analys av jordprov och gödselmedel.

4.4 Hur sällskapet ville påverka överhetliga beslut

Tillgången på handelsgödsel i landet var beroende av statsmaktens åtgärder. Dem kunde sällskapet påverka genom sina utlåtanden som ett sakkunnigorgan i jordbruksfrågor. När det år 1856 till KMt avgav sitt ”utlåtande angående åtgärder till befrämjande av finska lantbruket och dess binäringar” utpekade det (s. 18) som ett hinder för jordbrukets förkovran ”tillåtelsen att tullfritt exportera ben och andra gödselämnen, ävensom den höga importtullen på svavelsyra”. Vid sektionsbehandlingen hade som ett förslag framförts (s. 89) ”att alla sådana ämnen, som användas till gödning för jorden, tullfritt finge även direkte av jordbrukaren införas till landet”.

Sällskapets utlåtande gällande benexporten föranledde senatens finansexpedition att fråga sällskapet huruvida det ansåg totalförbud nödvändigt eller om det räckte med att höja tullen (D I 2 s. 206). Ärendet gick till sällskapets Utskott, som av handlandena Jammerman och Säve fick ett sakrikt utlåtande. I enlighet med det föreslog sällskapet (A I 55 – U § 2/11.5 och § 8/1.6.1860 -bil., P § 4/19.6.1860, B I 24 s. 212) en förhöjning av tullen från 3 till 6 kopek/lispund. I utlåtandet sades att samlandet av ben ”redan blivit en gagnelig näringsgren för den fattigaste samhällsklassen inom landet och då tillgång av dessa gödselämnen ännu hos oss ej är större än konsumtionen därav, befarar sällskapet att ett exportförbud skulle menligt inverka på det pris, vartill insamlaren tror sig berättigad och varav en följd skulle bliva att han upphör med detta näringsfång och jordbruket till följe därav även går förlustigt av ett nyttigt och gagnande gödselämne”. Synpunkterna ventilerades vid lantbruksmötet samma år (s. 134–137). – Ett exempel på bensamlande småfolk ges i ett belöningsärende 1879 (A I 74 – St § 31/20.2).

I maj 1856 anmodade senaten (D I 2 s. 131) sällskapet att utlåta sig om huruvida svavelsyra kunde med fördel användas till beredande av gödningsämnen för åker och äng. Sällskapets Utskott behandlade ärendet under apotekaren Erik Julins ordförandeskap och enades om ett detaljerat utlåtande (A I 51 – U § 2/13.8 och P § 2/16.9.1856, B I 23 s. 110), vilket sällskapet omfattade samtidigt som det anmodade utskottet att utröna möjligheterna för inhemsk produktion av svavelsyra. I sitt utlåtande prisade sällskapet svavelsyran och beklagade att den på grund av tullen varit så dyr att landet utskeppat ben i stället för att bereda dem till gödsel för eget behov.

När man blivit medveten om fosforsyrans värde som växtnäring var det naturligt att man såg sig om efter fosfatlager i eget land. År 1876 föreslog sällskapet att man vid det årets allmänna lantbruksmöte skulle ta till diskussion frågan: ”Finns i Finland så beskaffade fosfatlager att de kunna användas såsom råämne för tillverkning av superfosfater, och borde icke undersökningar i sådant syfte med allmänna medel föranstaltas?” (B I 31 nr 30/1876).

I början av 1880-talet väckte bergsingenjören C.P. Solitanders undersökningar förhoppningar om fosfatfyndigheter i Karvia kapell. Jexp. anmodade sällskapet att fästa uppmärksamhet vid saken (D I 7 s. 55). Sällskapet gav statsagronomen Forsberg motsvarande uppdrag och enligt hans förslag överläts åt ”Satakunta

lantbrukssällskap" att informera jordbrukarna i trakten om fyndigheternas utnyttjande (A I 80 s. 236 – St § 10/24.8.1885 -bil.). Sin medlemskår informerade sällskapet genom sina *Handlingar* (1885 s. 44, 103, 141–151), där Forsbergs 31.7.1883 daterade berättelse om de av honom undersökta vivianitlagren samt Solitanders och Rindells analysresultat återgavs. – Något förslag om industriellt utnyttjande gjordes inte.

Det skulle dröja tills Finland fick en egen handelsgödselindustri. Brödbristen efter det första världskriget ledde till statsmaktens beslut att bygga en svavelsyre- och superfosfatfabrik, men vid dess tillkomst spelade sällskapet ingen roll.

4.5 Hur sällskapet ville påverka praktiken

4.5.1 Skolor

De kunskaper och den övertygelse i gödslingsfrågor som sällskapet ville se bära frukt i praktiken kunde grundligast bibringas i de sällskapet underställda skolorna. Skollägenheterna borde knyta ihop teori och praktik.

På Mustiala blev behovet av att utifrån tillhandla sig gödselmedel påträngande då utbrottet av nötkreaturstuberkulos år 1851 framtvang en nedslaktning av nästan hela ladugårdsbesättningen (A I 47 s. 26/II). Man beslöt då inköpa 1 500 lispund kreatursben för högst 8–10 kopek/lispund. Också en benkross skulle anskaffas och benmjölet användas för kompostberedning. Komposten skulle räcka för tio tunnland. För samma kompostberedning behövdes också 200 tunnor aska. För den skulle man betala högst 30–40 kopek/tunnan (A I 48 s. 78/II – FU § 2/30.11.1853). För att av kullfallna träd och skogsavfall erhålla material för kompostberedningen beslöt man "anlägga askugnar vid Salais och Särkjärvi" (A I 49 – FU § 7/16.1.1854). Dessa till en del från den egna gårdsdriften erhållna "gödselmedel" skulle alltså nyttiggöras genom kompostberedning, inte fristående.

Måhända var fallet detsamma ännu fem år senare då man på direktorns förslag beslöt inköpa 240 lispund svavelsyra för beredning av kreatursben till åkergödning (A I 54 – FU § 11/29.4.1859). När direktor vid denna tid besvarade några konkreta frågor rörande jordbruket på Mustiala nämnde han att man årligen använt 500–600 lispund benmjöl, 2 000 lass mylla och 1 300 lass granris. Mest talade han om kompostberedningen, omfattande 6 000 lass årligen (A I 54 – FU § 3/22.1.1859 - bil.).

Också den av löjtnant Silfversvan år 1856 på Vestankärr i Kimito öppnade jordbruksskolan var underställd sällskapet. År 1862 flyttades skolan till löjtnant E. von Schantz på Birilä i Reso. Där vandes eleverna vid beredning av pudrett och vid att använda benmjöl. I sällskapets *Handlingar* 1870 (s. 50) ingår en utförlig beskrivning av skollägenhetens mila för bränning av ben. Följande år nämndes (s. 49) en ny latrin för pudrettberedning och år 1872 (s. 92) namngavs flera på Birilä använda handelsgödselmedel. Skolan på Birilä nedlades år 1875.

4.5.2 Det tryckta ordet

För att påverka de vuxna, redan yrkesverksamma jordbrukarna tydde sig sällskapet främst till det tryckta ordet. Dess verkningskrets vidgades i takt med att folkskolväsendet byggdes ut. I sin till gemene man riktade tryckta rådgivning var

sällskapet försiktigtvis ganska konservativt. Åren 1851–1853 utgav det tidksriften *Suomen Huoneenhallitusseuran Sanomia*. I den infördes ett tiotal artiklar om gödsel och gödsling. Ett par gällde växternas grundämnen (s. 209 och 358/1852) och ett par gröngödsling och flytande gödsel (s. 305/1852 och 57/1853), men flertalet gödselvård och jordförbättring. Handelsgödsel nämndes inte.

En större läsekrets hade den officiella almanacken. Där infördes år 1855 en uppsats ”Gödselblandningar och komposter” och år 1862 uppsatsen ”Om gödselns behandling”, båda författade av sällskapets sekreterare doktorn N.H. Pinello. År 1874 sammanställde sällskapets notarie J. Mellner en mycket klargörande uppsats ”Konstgjorda gödningsämnens nytta för jordbruket”. När förslaget därom protokollfördes hade rubriken formen ”Om den betydelse som de i handeln förekommande konstgjorda gödningsämnena hava för jordbruket” (A I 67 – St § 10/10.10.1872). År 1875 handlade almanacksuppsatsen ”Om tillgodogörandet av latringödsel vid lantegendomar”. Den var författad av den nye sekreteraren A.E. Lång (D XXIV 81 – ej diarieförd). För almanacken 1880 sammanställde hans efterträdare Ernst Rönnbäck, stödd på J. Arrhenius och C.E. Bergstrands skrifter en instruktiv uppsats: ”Några ord om konstgjorda gödningsämnen” (A I 73 – St § 14/23.10.1878). År 1885 skrev agronomen U.O. Bremer ”Om jordblandningar” och år 1890 sekreteraren agronomen A. Reuter ”Om torvströ”. Århundradets sista almanacksuppsats talade lättfattligt ”Om rationellt tillvaratagande av latringödseln”. Den av P. Könni författade uppsatsen hade tillrättalagts av Bremer (A I 92 s. 46 – P § 6/2.11.1897, Kopieboken s. 347).

För att tillgodose det växande behovet av finska småskrifter inledde sällskapet år 1868 en serie *Kirjasia kansalle*. Följande år utkom i serien i 6 000 exemplar skriften *Parasta kultaamme*, en bearbetning av J. Arrhenius folkskrift *Vårt bästa guld*, varmed avsågs latringödseln. Tio år senare utgavs i serien *Tekolannoitusaineista*, en bearbetning av Arrhenius skrift *Om de konstgjorda gödningsämnena* (A I 73 – St § 24/29.1 och § 11/11.5.1878, A I 74 – St § 15/19.4.1879). År 1891 utkom *Osoitus kalisuolojen käyttämiseen maanviljelyksessä ja puutarhanhoidossa*. Denna gång var originalet författat av Hj. Nathorst i Sverige (A I 85 s. 97 och 108 – St § 13/16.4 och 22/21.5.1890). Redan ett par år tidigare hade sällskapet av översättaren T. Forsström för utdelning inköpt 500 exemplar av skriften *Thomaskuona Lannoitusaineena*, likaså författad av Nathorst (A I 84 s. 64 – St § 20/22.2.1889). Vid samma tid inköptes 1000 exemplar av E. Andersins folkskrift *Sammalkuivike* (A I 84 s. 130 – St § 22/19.8.1889). – Något behov av att utge egna motsvarande folkskrifter på svenska fanns inte, då sådana skrifter kunde fås från Sverige.

Till en mer upplyst läsekrets vände sig sällskapets sekreterare Jacob Alfthan i sin år 1867 utgivna *K. Finska Hushållningssällskapets Tidskrift*. Där införde han i översättning en tysk uppsats: ”Kompostgödselns behandling och användande”, och en annan: ”Städernas gift, jordbrukets vinning”. Uppsatsen behandlade vidlyftigt de hälsoproblem som människornas exkrementer medförde och hur man försökt lösa problemen, bl.a. genom pudrettberedning. – Den av Alfthan inspirerade läseklubben inom sällskapet hade kort förut diskuterat inrättandet av en pudrettanstalt i Åbo stad (Handlingar 6.2 s. 26). I tidskriften refererades också under rubriken ”Peru- eller fiskguano?” en tysk avhandling. Alfthan hoppades att skärgårdens jordbrukare skulle lära sig att ta till vara fiskrenset genom kompostberedning.

Genom sina *Handlingar* nådde sällskapet sina medlemmar. Efter de uppskakande hungeråren införde sällskapet där (Handlingar 6.3 s. 56–75) statsagronomen K.J. Forsbergs analys av läget och de slutsatser den lett till: ”Vi måste genom inköp av gödningsämnen ersätta jorden vad vi föryttrat.” Att börja med gällde det att till åkern återföra allt organiskt avfall som fanns att ta till vara.

Vid höstplenum 1882 berättade doktor A.R. Spoof om vad han i Tyskland erfarit om bemödandena att till båtnad för jordbruket lösa städernas avfallsproblem (A I 77 s. 412). Samtidigt gav han uppgifter om till Åbo införda gödselämnen och om benkvarnen vid Hallis fors. Genom att andragandet infördes i sällskapets *Handlingar* (1878–83 s. 346–351) blev det allmänt känt inom medlemskåren. Åtta år senare talade agronom Uno Bremer vid plenum om möjligheterna att utvinna thomasfosfat som avfall vid järnindustrin (A I 85 s. 8 b – P 21.2.1890 -bil.).

4.5.3 Resande rådgivare

Aktivast påverkade sällskapet enskilda jordbrukare genom sina resande rådgivare. Deras verksamhet har behandlats i häftet om lantbruksrådgivningen. Deras rapporter återfinns dels i sällskapets *Handlingar*, dels i mapparna i arkivets serie D XXIV. Rapporterna är fattiga på detaljerade uppgifter om råden i gödslingsfrågor. Det var främst föregångsmän inom jordbruket som anlitade rådgivarna. Deras exempel påverkade grannarna.

En form av kollektiv rådgivning utövade sällskapets ”kringresande föreläsare”. Deras föredrag borde i princip följas av diskussion och gärna av gårdsbesök (A I 78 s. 102 – St § 10/24.2.1883). Agronomen Uno Bremer rapporterade 1883 att hans föredrag bl.a. handlat om benmjöl och artificiella gödningsämnen (Handlingar 1878–1883 I s. 85).

4.5.4 Möten och utställningar

Stor betydelse som påverkare av praktikens män fick lantbruksmöten och utställningar. Normbildande var de fem av sällskapet åren 1847–1860 anordnade allmänna och landsomfattande lantbruksmötena. Om fyra av dem utgavs tryckta mötesberättelser och tidningarna höll allmänheten underrättad om vad som förevarit vid varje möte. Sin största betydelse hade dessa möten som fora för utbyte av erfarenheter och åsikter, men de tjänade också syftet att sprida innovationer.

Vid det andra mötet diskuterades frågan om kreatursgödseln borde användas brunnen eller obrunnen och frågan hur ladugården borde byggas för att lämna ymnig och kraftig gödsel. Mötesprogrammet upptog ofta fler frågor än man hann behandla. Frågorna visar likväl vad som ansågs aktuellt. Av de för mötet 1852 upptagna 41 frågorna gällde fem gödsling och jordförbättring. Vid de två sista av sällskapet anordnade mötena togs gröngödslingen upp till diskussion, och vid det sista förevisades av apotekaren Wickberg tillverkad artificiell guano och ett ”kraftgödselämne” från Stettin.

De följande mötena hölls inte i sällskapets regi. Frågor gällande gödslingen stod ofta på mötesprogrammet. Med tiden ändrade mötena karaktär och blev utställningar utan diskussioner. I stället upptog sällskapet på sina mötesprogram föredrag åtföljda av diskussion. Sålunda höll Rindell vid höstplenum 1903 ett

föredrag om benmjöl som fosforsyrehaltigt gödselmedel (A I 98 s. 49 – P § 17/13.11). Föredraget infördes i sällskapets *Handlingar* (1903 s. 279).

4.5.5 Premieringar och belöningar

Sällskapet var övertygat om att bonden helst tog lärdom av egen eller gelikars praktiska erfarenhet. För att sporra till att pröva nytt och för att få fram föredömen utdelade sällskapet sedan gammalt belöningar. I början av 1860-talet fick det möjlighet att med anlitande av statsmedel premiera föredömliga allmogemän. I sin kungörelse om dessa premier nämnde sällskapet år 1869 första gången gödslingen som beaktansvärd vid premieringen (A I 64 – St § 2/27.9). Genom att utdela handelsgödsel som premie till i något avseende föredömliga jordbrukare stimulerade man dessa till att bli föredömen också i fråga om gödslingen (A I 68 – St § 1/16.7.1873, D XXIV 20 nr 212, B I 29 nr 350/1873).

Tidigast utnyttjades premieringarna för att främja ängsodlingen. År 1881 beslöts att som grund för premieringen lägga på givna formulär avgivna utlåtanden. Formuläret upptog bl.a. frågan: Befrämjas höodlingen genom användande av gödningsämnen? (A I 76 – St § 3/1.6.1881 -bil. F, Handlingar 1878–1883 I s. 107). Sex år senare trycktes nya formulär vilka också skulle ge svar på frågan om vilka gödningsämnen som användes (A I 82 s. 91 – St § 10/15.4.1881 -bil., Handlingar 1887 s. 84).

År 1891 ersattes denna premiering med en premiering av hela lantbruksdriften. Härför utarbetades en vidlyftig instruktion (Handlingar 1891 s. 52), men premieringen nedlades redan efter tre år (A I 89 s. 6 – P § 6/27.2.1894).

4.5.6 Förmedling av handelsgödsel

Att råda jordbrukarna att använda handelsgödsel var meningslöst om sådan ej stod att få. Sålunda beslöt sällskapet redan år 1856 på Erik Julins förslag (A I 51 – U § 10/8.5) ”med anledning av svårigheten för finska lanthushållare att erhålla guano” att genom annons (B I 23 s. 89) uppmana dem som önskade från England införskriva guano att anmäla därom till Julin eller sekreteraren.

På hösten återkom Julin till saken genom handelsbolaget E. Julin & C:o. Han meddelade att bolaget nyss fått ett större parti peruansk guano och bad sällskapet låta kemiskt utröna dess värde som gödsel. Ärendet gick till Tekniska realskolans rektor, förre Mustialaläraren G.R. Fock, men tycks inte ha först vidare (A I 51 – U § 2/5.12.1856 och B I 23 s. 200).

Berättelsen från lantbruksmötet 1860 (s. 137) nämner statsagronomen Gibsons förslag om samfälld beställning av guano från England och fabrikören I.A. Wahrens hänvisning till en namngiven Londonfirma.

När sällskapet år 1872 fått besked om vissa statsanslags användning tillkännagav det sin avsikt att använda medel också till att köpa och sprida bl.a. artificiella gödselämnen (Handlingar 1872 s. 5). Hösten 1875 disponerades en del av statsanslaget för lagerhållning av artificiella gödselmedel och utsäde (A I 70 – St § 9/26.10). Hur det skedde framgår inte.

Även längst i norr ville sällskapet stödja användningen av benmjöl. När länsmannen i Enare X. Nordling där ville åstadkomma en mönstergård bekostade

sällskapet en benstamp för gården (A I 78 s. 137 och 357 – St § 5/4.4 -bil. D–E och § 4/29.11.1883 -bil.).

4.6 Hur praktiken förändrades

Sällskapets arkiv är fattigt på material som kunde belysa hur gödslingen i praktiken förändrades och inte minst hur användningen av industriellt framställda handelsgödselmedel småningom blev allt allmännare. Långsamt gick det och ännu efter sekelskiftet såg mången jordbrukare med misstro på den dyra ”påsagödseln”.

De uppgifter som finns gäller främst förhållandena på av intresserade ståndspersoner skötta större gårdar. Det här gäller om de viktigaste kunskapskällorna: berättelserna om de av sällskapet anordnade fem allmänna lantbruksmötena och de av sällskapets resande rådgivare avgivna berättelserna.

Deltagarna i lantbruksmötena kom ibland att ge uppgifter om gödslingen också vid diskussion av frågor som inte uttryckligen gällde detta tema. Så var fallet vid mötet 1847 då man diskuterade växelbruket (Mötesberättelsen s. 37) och vid mötet 1857 då man diskuterade skogsvården (Mötesberättelsen s. 74).

Vad de resande rådgivarnas rapporter beträffar är det att märka att de snarare låter veta hurudan rådgivarna ansåg att gödslingen borde vara än hurudan den i praktiken var på de namngivna gårdarna.

Uppgifter om gödslingen på namngivna gårdar ger också de av sällskapet anordnade premieringarna. Första pristagaren vid premieringen år 1878 hade före vallinsådden gödslat med benmjöl och superfosfat (A I 73 – St § 12/23.10 -bil.). Följande år tycks ingen av de då sju anmälda gårdarna ha använt handelsgödsel (A I 74 – St § 7/28.10.1879 -bil.). Om en av de åtta deltagarna i 1880 års premiering nämndes att han köpte ben och malde den med egen kvarn (A I 75 – St § 7/27.10.1880 -bil. D). När tryckta formulär infördes blev bedömningen informativare (A I 76 – St § 4/26.10.1881 -bil., A I 77 s. 230 – St § 2/27.10.1882 -bil., A I 78 s. 286 – St § 2/29.10.1883 -bil., A I 79 s. 324 – St § 3/3.11.1884 -bil., A I 80 s. 253 – St § 6/26.10.1885 -bil., A I 81 s. 136 – St § 5/27.10.1886 -bil., A I 82 s. 159 – St § 7/29.10.1887 -bil.).

Uppgifterna om de gårdar som var med i premieringen av hela lantbruksdriften finns i protokollböckerna (A I 86 s. 208 – St § 7/30.1891 -bil., A I 87 s. 149 – St § 6/6.10.1892 -bil. och A I 88 s. 129 – St § 3/3.11.1893 -bil.).

FINSKA
HUSHÅLLNINGSSÄLLSKAPETS ARKIV OCH SKRIFTER
SOM KÄLLA FÖR FORSKNINGEN

Om lantbrukets byggenskap
från slutet av 1700-talet till början av 1900-talet

Av
Lars Zilliacus

Åbo 2004

Innehållsförteckning

FÖRORD 147

1 HUR DET VAR OCH HUR MAN VILLE ATT DET VORE 149

1.1 SÄLLSKAPET FRÅGAR OCH FÅR SVAR 149
1.2 BEHÖVLIGA BYGGNADER, DERAS PLACERING OCH UPPFÖRANDE 150
1.3 BYGGNADERNA OCH BYGGNADSMATERIALEN 151
1.3.1 Rökpörten 151
1.3.2 Timrade hus med ugnar, spislar och fönster 152
1.3.3 Boningshus och källare av gråsten 153
1.3.4 Hus av lera och hus av obrända tegel 154
1.3.5 Hus av brända tegel 155
1.3.6 Husdjursbyggnader och foderlador 156
1.3.7 Övriga byggnader 158
1.3.8 Taken, ett kapitel för sig 159

2 SÄLLSKAPETS AKTIVA ÅTGÄRDER FÖR ATT FÖRBÄTTRA BYGGENSKAPEN 161

2.1 SÄLLSKAPETS KOMMISSION FÖR LANTMANNABYGGNADER 161
2.2 TRYCKTA SKRIFTER 161
2.3 RESANDE RÅDGIVARE 162
2.4 PREMIERINGAR 163

Förord

Lantbrukets byggnader påverkade i äldre tider kanske mer än nu gårdsfolkets arbete och levnadsvillkor. Byggnadsmaterialets varaktighet gjorde att byggnadsbeståndet endast långsamt förnyades och förändrades. Den regeln kunde brytas genom ödeläggande eldsvådor och som en följd av storskiftet. Vid tiden för sällskapets stiftande var storskiftet i full gång. I trångbodda byar flyttades ofta vid skiftet en eller flera lägenheters driftscentrum ut varvid hela byggnadsbeståndet förnyades. Nybygget gav tillfälle att tillämpa nya byggnadssätt, låt så vara att de gamla stockhusen kunde plockas isär och återuppföras på den nya tomtplatsen.

Vid sekelskiftet 1800 fanns det mycket nytt att pröva på också i byggnadsväg. Rökpörtena höll på att vika för stugor med skorsten och glasfönster. Nya byggnadsmaterial fördes fram och byggnadernas placering och planering diskuterades.

Hushållningssällskapet följde vaket utvecklingen och ville påverka den. I sällskapets arkiv hopades material som belyste både hur det var och hur man ville att det vore. Småningom förlorade sällskapet emellertid sin ledande roll i strävandena för lantbrukets förkovran. Andra källor än sällskapets arkiv och skrifter blir viktigare också för den som vill forska i lantbrukets byggenskap.

1 Hur det var och hur man ville att det vore

1.1 Sällskapet frågar och får svar

Hur det förhöll sig med byggnadsbeståndet på olika håll i landet var något som sällskapets stiftare – bland mycket annat – hoppades få klarlagt genom de sockenbeskrivningar som sällskapet efterlyste (A I 1 s. 23 – P § 5/2.1.1798). Sist i sällskapets år 1798 tryckta 58-sidiga *Plan til En Physiographisk och Oeconomisk Sockne-Beskrifning* finns två sidor med rubriken Husbyggnad och sexton frågor, de flesta uppdelade på delfrågor. De sockenbeskrivningar som sällskapet fick (D VII) är emellertid ganska fattiga på sakuppgifter om byggnadsbeståndet. Måhända ansåg man det meningslöst att beskriva sådant som troddes vara allmänt bekant. De många delfrågorna ger emellertid en antydan om hur det vanligen var och om vad som ansågs önskvärt.

Vad som ansågs önskvärt sades rent ut då sällskapet i ett 2.4.1798 tryckt upprop Til Finska Allmänheten (D II 2 s. 59) utfäste sig att med äreskänker belöna föredömliga gärningar. Värd att belönas var enligt uppropet bland andra den som ”antingen till besparing av arbete och byggnadsvirke sammandrager sin man- och ladugårdsbyggnad till blott några få hus, behörigen grundlagda och bekvämligen inredda, så ock i stället för vanliga halmtak förfärdigar dem på skånska viset eller något annat varaktigt sätt samt inreder sina rior med dragrör och välvda ugnar att utifrån eldas, varigenom eldsvåda och sädens förbränning förekommes. Den som uppbygger man- och ladugårdshus eller rior av gråsten eller murtegel”. För att få besked om hur det stod till hos dem som föreslogs till eller själva anhöll om belöning fordrade sällskapet bestyrkta syneinstrument. Också i dem förbigicks vanligen sådant som ansågs självklart. De ger likväl de mest detaljerade svaren på frågor om byggnadsskicket. Belöningshandlingarna ingår i arkivets serier D VIII, D XXIII 17–18 och D XXIV.

Vad som var önskvärt och vad som borde utdömas fick sällskapet tillfälle att uttala sig om när det på remiss av KMt fick ett år 1805 av landshövdingen gjort förslag till förbättrad byggnadsordning för Kymmenegårds län. Sällskapet 15.3.1813 daterade utlåtande infördes i sällskapets *Handlingar* (3 s. 97 och A I 12 s. 92 – BU § 1/26.2.1813). Sällskapet omfattade förslaget att ”då flera hus av samma slag uppföras, de böra sammanbyggas (...) och att då flera bodar behövas sådant bör verkställas genom överbyggnad”. Likaså ansåg sällskapet att alla hus borde vara försedda med stenfot av minst en halv alns höjd. För brandfarans skull borde smedjor och liknande byggnader inte få uppföras närmare man- och ladugården än hundra alnar. Särskilda kokhus, så kallat kotat, borde avskaffas. I sockenbeskrivningen över Limingå förklaras vad som avses med kotat (D VII 1 s. 87 b): ”Värme- eller stegerhus, kota kallad, är här omistlig och finns därför på var gård. Här står den (...) stora boskapsgrytan, vilken även nyttjas till andra hushålls-behov såsom brännvinsbränning, bryggning, klädtvätt m.m., men oftast utan ordentligen murad eldstad, uppstaplad på större stenar.”

Till remisshandlingarna hörde prosten Molanders från Kangasniemi memorial. Han påtalade det sedefördärv som uppkommit genom bruket att var och en knappast fullvuxen person hade sitt särskilda lilla bo. Sällskapet tog fasta härpå och undrade om inte bodarnas antal på en gård kunde inskränkas till två, dock med överbyggnad. Härför talade också nödvändigheten att undvika slöseri med virke. Uppenbarligen av sistnämnda skäl ansåg sällskapet också att okluven takved borde förbjudas.

1.2 Behövliga byggnader, deras placering och uppförande

År 1800 ägnade sällskapet stor uppmärksamhet åt några redan fyrtio år tidigare nedtecknade tankar om hushållningens upphjälpande. Där (D IV 5 s. 2 och 43) påtalades bland annat prästgårdarnas överrika byggnadsbestånd som åsamkade församlingarna kostnader; man borde nöja sig med de sju laga husen. BU fann önskemålen befogade, men ansåg att goda exempel och upplysningar bättre än förordningar ledde till målet (A I 2 s. 276 – BU § 1/23.6.1800).

Trots den vikt sällskapet fäste vid frågan om vilka byggnader som behövdes och hur de borde placeras blev den frågan obeaktad i de flesta av sockenbeskrivningarna. Om Loppi skrev M.W. von Törne år 1800 (D VII 7 s. 90 b): ”Pörte, kota, boda, fähus, fårhus, foderlada, stall, svinhus, ria, halmlada samt badstuga äro de hus som vanligen finnas vid hemmanen.” I sin beskrivning av Limingå redogjorde H. Holmbom år 1802 (D VII 1 s. 83 b) under rubriken Husbyggnad för byggnadsbeståndet. En motsvarande redogörelse gav H. Wegelius om Vörå år 1825 (D VII 4 s. 29).

Om torpens bebyggande ansåg sällskapet i sitt utlåtande om förslaget till byggnadsordning att det borde bero av överenskommelse eller av föreskrift av jordägaren. I en anonym prisskrift av år 1821 föreslogs att anläggande av torp borde premieras (D VI 1 s. 331). På torpen borde finnas ”bostad av stuga med boda, bastu eller ria, varest säden kunde avtröskas, samt fähus för tre nöt och fyra får med foderlada och mellanbyggt lider att hålla häst uti”. Som förvaltare av Mustiala lantbruksinstitut kom sällskapet självt att anlägga torp. Om torpen i Savikko bestämdes (A II 5 s. 380 – FU § 9/2.8.1842) att där skulle finnas bostad av tvenne stugor med kontor i farstun, tvenne visthus under ett tak, fähus med stall och foderlada. Tvenne torp skulle ha gemensam ria med loge och badstuga.

I sin beskrivning av Padasjoki uppgav C.G. Mether år 1798 (D VII 7 s. 73) att byggnaderna uppfördes ganska dåligt såväl vad bekvämlighet som vad symmetri beträffar, under avsaknad av all slags ordning om varandra uppsatta. Som en förklaring till planlösheten påpekades att byggnaderna inte fick inkräkta på åkerjorden. Om Rautalampi sades år 1800 (D VII 1 s. 15) att hemmanstomterna var trånga och utan ordning kringspridda.

Bland framställningarna om belöning finns några som åtföljs av planritning visande en genomtänkt placering och sammanbyggnad av hus:

– År 1807 utverkade landshövding Olof Wibelius medalj åt sammanboende bönder i Rantasalmi och Kerimäki (D VIII 13 s. 153–158 och 220–231, A I 9 s. 54 b och A I 10 s. 4).
– År 1823 belönades en bonde i Rantasalmi som sedan år 1807 hade uppbyggt sitt hemman (D VIII 9 s. 102 och A I 19 s. 32 – P § 3/18.11).

– År 1824 belönades i Heinävesi storfamiljen Kotilainen om 42 personer för hemmanets förkovran, men främst för ”den endräkt och de exemplariska seder varigenom denna patriarkaliska familj utmärkt sig” (D VIII 3 s. 92–103, 108, A I 20 s. 50 b – P § 8/16.11).
– År 1833 belönades i Rautalampi ett hemman med mycket koncentrerad bebyggelse (D VIII 20 s. 88–94, A I 28 – P § 13/11.4).

En iver att bygga som resulterade i onödiga hus kunde sällskapet inte finna prisvärd. År 1813 förkastades en av landshövdingen insänd framställning om belöning åt en bonde i Nurmes med påpekandet av att sju lador och fem badstugor på ett hemman innebar slöseri (D VIII 7 s. 148 och A I 12 s. 102). – I sin almanacksuppsats år 1822 påminde Böcker än en gång om önskvärdheten av att sammanbygga hus och göra dem högre, allt i syfte att inbespara kostnader för väggar, tak och grund.

Oftast uppfördes byggnaderna av gårdens egen arbetskraft, men det hände att bönder anlitades för att uppföra byggnader också på andras gårdar. År 1819 nämns rusthållaren Petter Grenman från Thorby Hemmings i Pernå som anlitats av församlingen och av flera ståndspersoner för att ha uppsyn över betydliga och kostsamma byggnaders grundläggning och uppförande (D VIII 4 s. 25–30).

1.3 Byggnaderna och byggnadsmaterialen

1.3.1 Rökpörten

I sällskapets *Handlingar* (2 s. 249–) ingår O.F. Wetterhoffs år 1799 inlämnade ”Tankar om Tavastlands upphjelpande (...)”, som närmast är en sockenbeskrivning över Asikkala. Avsnittet Byggnad inleds (s. 293) med konstaterandet: ”Allmogens vanliga boningsrum är rökpörten med gluggar och låga dörrar, varigenom röken utgår.” Därefter redogör han för hur hans värdering av rökpörtena genom personliga erfarenheter förändrats från förkastande till gillande. I den samtida beskrivningen över grannsocknen Padasjoki (D VII 7 s. 40) sades att pörtet eller en rökstuga var det vanliga boningsrummet, men att det i snygghet kunde jämföras med glasstugor. Också om Loppi sades att allmogen vanligen bodde i pörten (D VII 7 s. 82 b och 90 b).

Rökpörtenas vådlighet eller värde togs till diskussion när Wibelius inlämnade ett 4.2.1800 daterat memorial (D IV 5 s. 9) där han gjorde gällande att ”pörtet, menige mans dagliga boningsrum, synes grundlägga den tröghet och overksamhet som råder ibland menige man.” Memorialet hänsköts till BU. Vid behandlingen där förelåg ett av sällskapets sekreterare, läkaren J.F. Wallenius, till protokollet fogat memorial (A I 2 s. 236) där Wibelius påståenden vederlades, och när ärendet kom upp i plenum beslöts med Wibelius begivande att saken skulle lämnas därhän (A I 2 s. 125 – P § 14/1.7.1800).

Endast småningom övergavs rökpörtena. I beskrivningen över Loppi sades att förmögnare bönder redan byggt sig stugor med rörspisar, men att det fanns mycket som fördröjde övergången från rökpörten till stugor. Ännu så sent som år 1826 fann Böcker skäl att i sin almanacksuppsats fördöma de mörka och varma rökpörtena som gjorde människan fallen för sömn och overksamhet och därtill fördärvade synen.

1.3.2 Timrade hus med ugnar, spislar och fönster

De allra flesta av byggnaderna var av trä, även där det rådde brist på timmerskog. Sockenbeskrivningen över Limingå berättar om virkesanskaffningen i en skogfattig trakt (D VII 1 s. 83 b). Sällskapets ivrande för skogsparande byggnadsmaterial gör emellertid att dess arkiv är relativt sett rikare på uppgifter om byggnader av annat material än trä.

I sitt utlåtande om förslaget till byggnadsordning förenade sig sällskapet om önskemålet att ”moget timmer bör nyttjas till alla byggnader och alla väggar böra bilas”. När sällskapet så sent som år 1854 fick ett förslag om att för brandsäkerhetens skull i timrade hus bestryka väggsåtarna med en blandning av lera, sand och sågspån, påpekade Erik Julin att man i mellersta Österbotten sedan gammalt mossade väggarna med lervälling (D XXIV 1 nr 3336 och 3364). Vidare ansåg sällskapet i sitt utlåtande liksom landshövdingen att ”då tvenne stugor å en bolstad behövas den ena bör hava eldstad under vanlig skorstenspipa och vara försedd med fönster”. I stugorna med skorsten ersattes rökpörtenas gluggar med glasade fönster. I beskrivningen över Padasjoki (D VII 7 s. 73 b) nämndes att landshövdingen De Bruce på sin tid förordnat att på vart hemman borde ”uppsättas en gäststuga eller ett rökfritt och med glasfönster försett rum, vilket av (en) stor del hörsammades; men sedan allmogen blev ålagd att betala bevillning för fönster har denna industri avtagit och lär den tiden nu mera sent infalla, då dessa förbättrade våningsrum i socknen bliva allmänna”.

Om Limingå sades (D VII 1 s. 85) att man redan på de flesta ställen hade boningsrum med fyra vackra fönsterlufter och murade och rappade ugnar med skorstensrör och spjäll. ”På sina ställen varest skorstenspipa ej finnes” steg röken ”strax upp under taket, varigenom ett röktorn av plankor eller bräder är i fyrkant genom bägge taken uppfört”.

”Det slag av boningsrum emellan pörte och stuga som här och var men särdeles i Björneborgs län är vidtaget att hava en stuga med en stor kakelugn som eldas utifrån är väl i flera avseenden förträffligt men som det förhindrar den så nödvändiga väderväxlingen, gör anläggandet av särskilda kokhus nödvändigt och medför nödvändigheten av att lysa sig med ljus eller pärtor, så vore högeligen att önska det de måtte mot rum med stora, inåt öppna kakelugnar eller spislar utbytas.”

Ugnarnas förbättrande ägnade sällskapet stort intresse. Sommaren 1800 fick sällskapet av D. Widén i Vasa ett memorial ”om inrökning i köksspisar” (D IV 1 s. 131), men lämnade det vilande (A I 3 s. 27 – P § 14/15.12). Följande år berättade J. Dreilich på Fiskars bruk om en av honom konstruerad förbättrad kakelugn (D IV 4 s. 130). Den ansåg BU värd att beskrivas i sällskapets *Handlingar* (A I 3 s. 278 – BU § 18/21.3.1801). Innan detta hann göras kom Dreilich med tilläggsuppgifter (A I 5 s. 247 – BU § 5/13.4.1803). Wallenius avgav tvenne utlåtanden om Dreilichs ugn (D IV 1 s. 181 och 183). I *Handlingar 1* (s. 313–327) ingår både Dreilichs ”Beskrifning öfver En Vedsparande Kakelugns-Inrättning med Luftrör” och Wallenius ”Anmärkningar” med uppgifter om ugnarnas utveckling utomlands. – Dreilich belönades med Ahlmans jettong (A I 4 s. 77 – P § 3/1.3.1802).

Vid samma tid fick sällskapet av byggmästaren Johan Blomström i Åbo ett projekt om eldstäders behöriga uppmurande (D IV 1 s. 153). BU fann det innehålla mycket beaktansvärt (A I 4 s. 259 – BU § 6/12.2.1802). Därvid blev det.

År 1816 insände B.H. Aminoff ett utförligt memorial om lanthushållningen i Karkku med omnejd. Där (D XXIII 6 s. 55) uppgav han bl.a. att i trakten inte nyttjades rökpörten, inte heller spislar, utan rörkakelugnar som oftast eldades från förstugan. Hans memorial återgavs i sällskapets *Underrättelser* (7/1817 s. 38) och fick en dräpande kritik av J.P. Timm. Enligt honom (D XXIII 6 s. 200) fanns i trakten endast ”vanliga rörkakelugnar att eldas inifrån”. Likaså bestreds Aminoffs uppgift att han på Kauniais infört spislar med rör. Enligt Timm (s. 203) fanns en sådan spis endast i gårdens drängstuga. Trots Timms yrkande offentliggjorde sällskapet ingen rättelse av Aminoffs uppgifter (A I 17 s. 20 – P § 17/1.11.1820).

I mars 1861 fästes sällskapets uppmärksamhet vid en av ingenjören G. Lund konstruerad spis i förening med en kakelugn (A I 56 – U § 7/15.3.1861 -bil.). Sällskapet efterlyste ritning och beskrivning (B I 24 s. 260), men torde inte ha fått dem.

Boendestandarden varierade inte bara från trakt till trakt och från gård till gård, utan ofta också på en och samma gård. Gamla stugor behövde inte tas ur bruk när nya boningshus byggdes. Från Asikkala berättade Wetterhoff (Handlingar 2 s. 297) inte bara om rökpörten, utan också om tre bröder som byggt boningshus bestående av sal och kamrar med rörkakelugnar och dessutom rödmålat sina hus.

I de äldsta handlingarna talas sällan om målade hus och då det sker är husen rödfärgade (D VIII 1 s. 169 b). Inte sällan har man funnit skäl att påpeka att husen har dörrar på järngång och med lås med nycklar (D VIII 1 s. 315).

I berättelsen om sin resa i Vasa län år 1815 skrev Böcker: ”Hela kusten utefter ifrån och med Gamla Karleby till och med Närpes, samt inåt landet uti Storkyro och Ilmola, hava ganska många bönder boningsrum såsom ståndspersoner och en stor del åtminstone något tapetserat rum ...” (Underrättelser 3/1823 s. 10). Och i sin almanacksuppsats 1826 utbrast han: ”En fägnad är det (likväl) att se hur boningsrum med spislar – som underhålla en måttlig värme, en sund och frisk väderväxling samt tillåta kokning i samma rum, varigenom anläggandet av särskilda kokhus blir onödigt – år från år utträngа pörten. Ungdomen finner sig bättre i deras måttliga värme och de äldre få uti särskilda kamrar den högre värmen varvid de vant sig.”

1.3.3 Boningshus och källare av gråsten

Den i planen till sockenbeskrivning ställda frågan om folkets skicklighet i att slå tegel och spränga gråsten fick för Loppis del svaret att konsten inte var alldeles främmande för dem, ”men intet äro de större mästare däruti” (D VII 7 s. 90 b).

I det skogfattiga Oulunsalo företog sig riksdagsmannen Matts Pikkarainen att av gråsten uppföra en man- och ladugårdsbyggnad där bostadsdelen var 18 alnar lång, 11 alnar bred och 5 ½ alnar hög, hade dubbla dörrar, 4 stycken 3 alnar höga fönsterlufter, dubbla glasfönster, spis och bakugn samt dubbla spjäll och under golvet en välvd stenkällare (D VIII 1 s. 154, Dagboken 1802 s. 88).

Uppgifter om andra boningshus av gråsten står knappast att finna i arkivet. Materialet lämpade sig bättre för de av röta hotade ladugårdarna, men också för

källare, fristående eller under husen. Belöningshandlingarna är rika på uppgifter om gråstenskällare av bägge slagen (t.ex. D VIII 1 s. 169 b).

1.3.4 Hus av lera och hus av obrända tegel

Lättare att hantera än gråsten var leran och intresset riktades mot den som byggnadsmaterial. Vid plenum 1.7.1799 (A I 1 s. 147) anmälde sekreteraren Olof Wibelius att sällskapet hade ifrån Sverige tillställts tryckta instruktioner om lerhusbygge och överlämnade ”till sällskapets gottfinnande huruvida icke sällskapet för att ej lämna denna patriotism utan uppmärksamhet ansåge nödigt vidtaga någon författning, varigenom detta byggnadssätt kunde komma till allmännare utövning, vartill han förmodade huvudsakeligen kunna bliva bidragande om sällskapet under någon kunnig och driftig ledamots inseende påkostade en murmästares inövande i handalaget, därigenom kunskapen kunde utspridas till andra och vidare utbreda sig.”

Sällskapets ordförande landshövding F. von Willebrand åtog sig genast att på egen bekostnad förverkliga önskemålet, och redan två månader senare redogjorde han (A I 1 s. 158 – P § 3/1.9.1799) för hur han på Jockis enligt den tryckta beskrivningen uppfört ett lerhus, 9 alnar långt, 6 ½ alnar brett och 4 ½ alnar högt. Beskrivningen infördes i sällskapets *Dagbok* (1801 s. 73).

Samtidigt blev sättet att bygga hus av lera allmänt känt genom en i almanacken för år 1801 införd instruktiv och stimulerande uppsats av Axel Adlersparrre: ”Underrättelse för Allmogen at bygga Hus af Lerbruk”. Uppsatsen avslutades med en vädjan till ståndspersoner: ”Nitiske ämbetsmän lära ej underlåta att hedra den bonde, som utmärker sig genom första försöket, och sålunda uppmuntrar den enfaldigare till så gagnelig efterföljd (...)”

Tydligen blev bygget på Jockis inte känt i vidare kretsar. I mars 1801 föreslog assessor A. Björkbom i ett memorial (D IV 1 s. 135), hänvisande till årets almanack, att sällskapet skulle införskriva en i lerhusbygge kunnig och erfaren man. Själv lovade han erlägga 32 skillingar för var dag han fick utnyttja en sådan mans tjänster. BU ansåg emellertid (A I 3 s. 293 – § 13/11.4) att sällskapet inte borde ikläda sig de ovissa kostnader som förslaget innebar. Därtill kom att tidningarna redan vetat berätta om ett förmånligare byggnadssätt av obränt tegel.

Ovetande om Björkboms förslag gjorde handlanden i Åbo E.J. Hartwall ett liknande erbjudande (D IV 1 s. 145). Ärendet hänsköts till BU, som inte fann skäl att frångå sin inställning (A I 4 s. 243 – § 2/4.12.1801), så mycket mindre som flera possessionater i länet redan låtit uppföra lerhus. Inte desto mindre föreslog Wibelius (D IV 4 s. 286) bland andra konkreta åtgärder, som han önskade att sällskapet skulle vidtaga, att det till efterdöme och uppmuntran för Finlands resande allmoge skulle låta uppföra lerhus vid var och en av de landsvägar som ledde från Åbo. Han namngav också de godsägare som borde vidtalas för uppgiften. BU drog sig för kostnaderna och betvivlade att de resande skulle fästa tillräcklig uppmärksamhet vid byggena (A I 5 s. 218 – § 4/26.11.1802).

En av dem som Wibelius utpekat som erfaren lerhusbyggare var häradshövdingen J.G. Collan på Storgårds säteri i Pikis. Denne inlämnade kort därpå en detaljerad redogörelse (D IV 1 s. 185) för sitt lerhusbygge, utfört enligt almanackens beskrivning. BU ansåg att redogörelsen borde införas i *Dagboken* och kompletteras med uppgifter om ett av major Reuterskjöld på Heikkilä majors-

boställe uppfört ännu större lerhus. – Sådana uppgifter torde inte ha erhållits och *Dagboken* nedlades.

I januari 1804 fick sällskapet av magister D.F. Mallén en beskrivning på ett nytt sätt att bygga lerhus, prövat av honom själv och på Polakka hemman i Itis (A I 6 s. 236 – BU § 2/25.4). Beskrivningen infördes i sällskapets *Handlingar* (2 s. 234–248) och Mallén belönades med Ahlmans jettong (A I 6 s. 172 – P § 8/1.8).

Helt tycks lerhusen inte ha infriat förväntningarna. I sitt år 1813 avgivna utlåtande om förslaget till byggnadsordning framhöll sällskapet att erfarenheten ådagalagt att lerhusbyggnader inte ägde den varaktighet att de skulle kunna föreslås till allmänt bruk eller anses som laga hus (Handlingar 3 s. 99).

Tanken på lerhus fördes emellertid ånyo fram år 1864. Då föreslog C. Melart på Willnäs att sällskapet skulle låta trycka en beskrivning på hur man billigt kunde uppföra fähus av lera, ljung och sand. Han erbjöd sig som författare med egen erfarenhet. Inspirerad av uppgifter från Ryssland hade han uppfört ett fähus som vunnit namngivna personers gillande (D XXIV 11 – ej diarieförda). – Förslaget tycks inte ha upptagits till behandling.

Den trampade massan av lera, sand och halm kunde också formas till tegel, som soltorkade, utan att brännas, användes som byggnadsmaterial. Härom berättade E.B. won Witte år 1815 (D XXIII 6 s. 13) efter att ha besökt sin bror i Livland, där byggnadssättet var allmänt. Han beskrev också bygget av korsvirkeshus.

I sällskapets *Underrättelser* (5/1824 s. 110) berättade Böcker om en av de Chomas i S:t Petersburg lanserad tillverkning av tegel och nämnde att pressade tegel även obrända hade en sådan fasthet att de med mycken förmån kunde användas till boningshus för bönder och till uthusbyggnader på större egendomar.

I samma *Underrättelser* (s. 106) nämnde Böcker, som stod i nära kontakt med den svenska lantbruksakademiens experimentalfält, om verksamheten där: ”Lerhusbyggnad har blivit försökt, men erfarenheten här är alls icke till förmån för detta byggnadssätt. Lerstenarna gjordes kompakta dymedelst att leran instampades och med måkare bultades uti formar, men det oaktat falla stenar som stått väl förvarade under tak av sig själva sönder eller kunna utan svårighet söndersmulas.”

1.3.5 Hus av brända tegel

Brända tegel hade blivit ett oumbärligt byggnadsmaterial också för allmogen när rökpörtena ersattes med stugor med skorstensförsedda eldstäder. Dragrören eller rökkanalerna kunde svårligen muras av annat material. Likaså behövdes tegel för att minska riornas brandrisk. Men konsten att bränna tegel var inte allmänt utövad.

År 1799 fick sällskapet (A I 1 s. 177 – P § 5/1.10) ett anonymt förslag till lärobok i lantbruk (D VI 1 s. 129) jämte en utförlig bilaga (D IV 2 s. 21). Författaren ivrade för ”eldfria rior” och fortsatte: ”Men eldfria rior fordra tegel till ugnens murning, och tegeltillverkning till husbehov är i Finland till större delen en okänd sak, undantagande närmare åt sjökanten. Under förmodan att ståndspersonerne skulle, dels till eget behov, dels i avseende på någon ehuru obetydlig avsättning vilja anlägga husbehovs tegelslagning om beredningssättet vore bekant har jag även bifogat beskrivning därom, sådan jag själv med förmån brukat.” Bilagan har ett utförligt avsnitt ”Om tegelslagning till husbehov”.

Men visst fanns det redan vid sekelskiftet 1800 allmogemän som tillverkade tegel. År 1798 fick sällskapet en beskrivning på bonden Henrik Mattssons från Fremmanby i Saltvik stenhusbyggnader (D VIII 1 s. 3). Om en stuga nämns att den var nio alnar i fyrkant och att väggarna under fönstren var av gråsten och invändigt beklädda med tegel. Han hade själv slagit och bränt både mur- och taktegel. I hans ugn kunde omkring 6 000 tegel brännas i sänder. – Hans belöning blev en silverbägare (A I 1 s. 71 – P § 2/1.9.1799).

I de äldsta handlingarna tycks tegelhus alternativt ha kallats stenhus. Så skedde också när bonden Johan Mattsson från Ingvallsby i Tenala föreslogs till belöning (A I 1 s. 135 – P § 7/1.5.1799). Vid ärendets behandling antecknades att han uppfört ett boningshus av tegel (A I 3 s. 50 och 269 – P § 9/2.2 och BU § 4/21.3.1801, Dagboken 1801 s. 84). – Det visade sig att Mattsson av blyghet inte ville bli offentligt belönad (D VIII 2 s. 7).

Också i inlandet fanns sådana som förstod sig på att slå och bränna tegel. Det gjorde t.ex. bonden Rajala i Keuru (D VIII 6 s. 140 b). I sockenbeskrivningen över Lillkyro (D VII 1 s. 106) nämndes att lagman Ross på Eriksberg hade ett tegelbruk vars ugn inrymde 20 000 tegel. Om Vörå sades (D VII 4 s. 30) att folket var skickligt i tegelslageri och gråstenssprängning.

I Karlö socken (D VII 1 s. 130) slogs inte tegel, emedan duglig lera saknades. Där köpte man tegel från Siikajoki. I Limingå åter (D VII 1 s. 84) hade man lera och möjligheter att anlägga med vattenkraft drivna lerbråkar, men man saknade ved för tegelbränningen.

I sin reseberättelse från Vasa län nämnde Böcker (Underrättelser 2/1823 s. 52) att några byar uti Pedersöre hade en betydlig inkomst av tegel som avyttrades i städerna. Och i sin beskrivning över Kimitoön lät Wolter af Petersen veta att tegelbruk fanns endast på Fröjdböle säteri och vid Björkboda bruk, men att också bönderna i Kila tillverkade och sålde tegel, ehuru av sämre beskaffenhet (Underrättelser 5/1824 s. 34). Om grannsocknen Bjärnå sades (D VII 4 s. 48) att tegelbruk inte fanns i socknen, ”utan slår var och en vad han själv behöver”.

Sällskapet bemödade sig om att främja allmogens tegelbränning. I almanacken för år 1821 infördes ”Några råd vid tegel-bränning i öppna ugnar, meddelade af Kejserliga Finska Hushållnings-Sällskapet”. Den instruktiva uppsatsen var författad av Böcker (A I 16 s. 99 b – P § 20/2.5.1820) och avsedd att förebygga allmogens vanligaste fel vid tegelbränningen.

I sällskapets trettio år senare till den finska allmogen riktade tidskrift *Suomen Huoneenhallitusseuran Sanomia* (1851 s. 74) ingick uppsatsen: ”Tiilikiven tunteminen”. I den återgavs gällande krav på goda tegel och gavs råd i teglens bruk.

1.3.6 Husdjursbyggnader och foderlador

Så snart den från Sverige komne skotten Henry Gibson år 1859 tillträtt den nyinrättade posten som statsagronom i Finland fick han följa med senator Langenskiöld på en resa Viborg–Joensuu–Kajana–Kuopio–Viborg. I sin årsberättelse (D XXIV 7 nr 4535) skrev han: ”Det finns fähus i landsbygden vilkas uselhet ej kunna beskrivas. Dessa äro vanligen så beskaffade att vädret har fritt spel genom dem, samt frost och snö hava lika lätt inträde härstädes som till marken under en mindre tät skog. I sådana bostäder inrymmer man sina kor och klagar sen att de ej giva någon vinst.”

Det kan inte ha sett bättre ut vid tiden för sällskapets födelse. På de flesta håll såg man långt in på 1800-talet gödseln som ladugårdsskötselns viktigaste produkt. I sockenbeskrivningen över Padasjoki (D VII 7 s. 68) sades att fähusen inte var inredda till fodrets besparing utan till spillningens förmerande och saknade golv, bås och krubbor. Korna stod klavade vid väggarna eller vid pålar.

Samtidigt sades emellertid i beskrivningen över Limingå (D VII 1 s. 86 b och 78): ”Stalla hava alla, men överbyggd hövind eller ock en särskild avdelning vid ena ändan för fodret (...). Fähusen av trä äro ett eller tvenne på gården, efter kreaturens myckenhet med ungboskap och får inberäknade, emedan få hava särskilt fårhus. Dessa äro merendels trånga, mörka, varma och fuktiga (...). Men stenfähusen äro rymligare och ljusare med fönster försedda samt dragpipor upp genom taken till immans utsläppande; dock hava de i senare åren nybyggda träfähusen genom fönster mera ljus än de gamla samt dragpipor i taket för ångan. Svinhusen bestå merendels av små kyffen eller stängslen i smygar mellan andra hus, sällan ordentligen byggda. Foderlador finns alltid på gården, nog rymlig och hög.” Höet ville man naturligtvis ha på eller invid fähuset, men där det bärgades längre borta fanns lador. I beskrivningen över Vörå (D VII 4 s. 23) sades att ladorna var upptimrade smalare nedtill, höjande sig varvtals upptill och täckta med halm.

Det låg nära till hands att ty sig till natursten som byggnadsmaterial i fähusen. Hur den användes måste ha blivit beroende av om stenen måste sprängas och kilas ur berg eller om det fanns tillgång på lämpliga lösa stenar. Gråstensladugårdar av olika slag finns beskrivna i belöningshandlingarna. Ibland var endast nedre delen av fähuset av sten och övre delen av stock. Inte sällan var gråstensladugårdarna försedda med gödselkällare.

I somliga trakter var gråstensfähusen nästan okända ännu vid sekelskiftet år 1800. I sockenbeskrivningen över Rautalampi sades då (D VII 1 s. 16) att man börjat bygga fähus av sten och från Lillkyro (D VII 1 s. 106) anmäldes att socknens enda stenfähus fanns i Merikant. Men redan år 1815, då Böcker företog sin resa i Vasa län, antecknade han (Underrättelser 2/1823 s. 20): ”Uti norra delen av Vasa län, ifrån Ny Karleby socken och så vidare norrut, samt södra delen av Uleåborgs län, finner man stenfähus hos en stor del av allmogen, i synnerhet uti kustdelen av Pedersöre, Kronoby och Gamla Karleby, där de uti flera byar finnas nästan i varje gård, och utgöra ett ibland de mest i ögonen fallande bevis uppå hur högt industrin här stigit.”

Den erfarenheten som man där hade av gråstensfähusen var emellertid inte enbart positiv: ”Man börjar likväl nu att uppå flera ställen fördöma och rasera dem, såsom osunda för boskapen. Varuti denna osundhet består och varav den härrör, därom synes man likväl icke vara ense. De flesta tillskrevo detta den fuktighet de underhålla, och påstodo därför att detta kunde undvikas, om man mot våren upptager en par tiljor utav mellantaket och låter dem under sommaren väl vädras. Andra åter tillskrevo sådant åt det drag som uppkommer därav att de vanligen äro byggda utan rappning, i vars ställe man satt jord, som efter hand utrinner och lämnar öppningar. I Kelviå åter trodde man att stenarna därstädes hade en egen osund beskaffenhet. Visst är det att ganska många övergivit sina stenfähus. En del har ovan uppå dem byggt sig nya trä(d) och begagna de gamla till gödselns samlande.”

I samma trakter hade Böcker (Underrättelser 1/1823 s. 57) funnit det vanligt att fähusen uppfördes på höga stenmurar, vilka alltså innehöll en gödselkällare. I

Laukas åter prisade han prosten Arwidsons golvlösa ladugård, där korna trampade på sin med rikligt strö bemängda spillning.

Hur en ladugård borde planeras angav Tengström med en ritning i sitt år 1803 tryckta förslag till lärobok. Hans förslag kritiserades av J.P. Bladh (Underrättelser 1/1807 s. 29 och D VII 7 s. 303) och av A.J. Winter (Underrättelser 5/1816 s. 3 och 19). Redan år 1798 hade en anonym författare anlagt synpunkter på husdjursbyggnaderna (D IV 4 s. 16).

När Tengströms bok år 1844 utgavs i en genomsedd andra upplaga hade kapitlet ”Om ladugårdshusen” förkortats. Där sades försiktigtvis: ”Inredningen kan göras på flera olika sätt och i allmänhet är man ännu icke fullt ense om det lämpligaste. Behåll därför tills vidare din landsorts sed, med de förbättringar som egen och andras erfarenhet giva vid handen.”

Vid det av sällskapet år 1850 anordnade andra allmänna lantbruksmötet upptogs till diskussion frågan: ”Huru bör en ladugårdsbyggnad vara inrättad för att med nödig sundhet och renlighet lämna en ymnig och kraftig spillning?” Den tryckta mötesberättelsen (s. 194) återger namngivna godsägares svar på frågan.

Vid följande lantbruksmöte år 1852 påtalades ladugårdarnas usla beskaffenhet. Kort därefter ingick i sällskapets tidskrift *Suomen Huoneenhallitusseuran Sanomia* (1852 s. 262) en utförlig uppsats ”Lääwän eli navetan rakennuslaadusta”. Där jämfördes olika ladugårdstyper och gavs en planritning.

Vid lantbruksmötet år 1857 upptogs frågan av år 1850 i nästan oförändrad form. Mötesberättelsen (s. 113) återger svaren.

1.3.7 Övriga byggnader

Övriga byggnader ägnas i de flesta sockenbeskrivningar föga uppmärksamhet. Belöningshandlingarna anger ofta byggnadernas mått och beskaffenhet på föredömliga hemman.

Riorna intresserade främst för deras brandfarlighets skull. I sin berättelse om Asikkala dröjde Wetterhoff (Handlingar 2 s. 287) vid rieugnarnas beskaffenhet. I beskrivningen över Limingå (D VII 1 s. 87) påtalades bruket att ha flera små rior i stället för en eller få större. Också i beskrivningarna över Padasjoki (D VII 7 s. 55 b) och Vörå (D VII 4 s. 20) nämns riorna.

År 1806 fick sällskapet ett memorial (D IV 2 s. 219): ”Tankar om Rior”. Den anonyma författaren gav uppgifter om de vanliga riorna och föreslog förbättringar. Sällskapet ansåg memorialet värt att utges i tryck (A I 8 s. 175 – BU § 6/30.6), men det torde aldrig ha publicerats. Femton år senare belönade sällskapet en torpare på Saaris i Mietois för att han på olika orter hade uppmurat rieugnar av egen konstruktion och därmed gjort riorna mer brandsäkra och ändamålsenliga (D VIII 8 s. 181 och A I 17 s. 74 b – P § 2.14/8.11.1821).

År 1836 gjorde Böcker en enkät om rior. Härtill hade han inspirerats av en i Sverige uppställd prisfråga. I ett tryckt cirkulär till enskilda personer runt om i landet ställde han ett dussin frågor om sädens torkande. Sällskapet gav honom sitt stöd genom att tillåta honom att för sin rundfråga utnyttja sällskapets fribrevsrätt. Tyvärr blev han av sjukdom förhindrad att tävla om det uppställda priset. Ett femtiotal av svaren på enkäten finns bevarade (BS 10).

Ett beslut av år 1856 (A I 51 – U § 11/31.1) om att inhämta kännedom om av arkitekten P.A. Ekman i Västerås konstruerade förbättrade riebyggnader tycks inte ha verkställts.

År 1888 fick sällskapet från Vesternorrlands läns hushållningssällskap en förfrågan om den finska rian (A I 83 s. 85 – St § 12/4.7 -bil.) och besvarade den utförligt (Kopieboken s. 213).

Om hemlighuset eller avträdet sades i fråga om Limingå (D VII 1 s. 86 b) att det var i lag påbjudet samt för anständigheten högst nödigt, men saknades på de flesta ställen. Om Padasjoki nämndes att avträden fanns endast på gästgiverierna, men otjänliga och osnygga. Hemlighus finns likväl nämnda i belönings-handlingarna i Laukas och Lavia redan på 1700-talet och senare i Kärsämäki (D VIII 1 s. 70, 85 b och 315) och i Rantasalmi (D VIII 9 s. 103).

År 1826 presenterade sällskapet i sina *Underrättelser* (8/1826 s. 96) ”ett förmånligt sätt att bygga uthus”. En ritning till en lada på Rilax i Bromarv visade en väggkonstruktion av glest ställda tjärade stolpar med rännor i vilka man kunde fälla in billigt byggnadsmaterial som fyllde stolparnas mellanrum och lätt kunde förnyas. Ett liknande byggnadssätt beskrev E.A. von Witte efter att sommaren 1815 ha besökt sin bror i Livland, där det var vanligt (D XXIII 6 s. 13).

1.3.8 Taken, ett kapitel för sig

Yttertaket, ofta kallat skurtak eller vattentak, är den byggnadsdel som oftast måste repareras eller förnyas. Mellantak, stundom kallat värmetak, fanns vid tiden för sällskapets födelse inte i alla hus som var avsedda att hålla kölden ute. Hur taken då och några årtionden framåt i tiden var beskaffade hos föredömliga bönder på olika håll i landet belyses av de intyg som fogats till framställningar om belöning (t.ex. D VIII 1 s. 3, 36, 125, 315 och 393). Tak av olika slag fanns vanligen på en och samma gård. – Mattssons tegelhus i Saltvik hade skurtak av ”tröde och halm”, men han hade redan börjat slå taktegel. Husets mellantak var panelat.

Om bostadshus och husdjursbyggnader nämns ofta att de var täckta med näver och takved.

Halm fanns ju på alla gårdar och det låg nära till hands att nyttja den till taktäckning. I ett anonymt memorial av år 1807 (D IV 4 s. 362) utdömdes ett engelskt tröskverk för att det krossade halmen, ”vilket gör att denna maskin bliver alldeles otjänlig för största delen av allmogen smo nyttjar halm till taktäckning”.

År 1802 tillställde vicepastor A. Björkquist i Vemo sällskapet ekonomiska råd för lantmannen och förordade i dem brädtak framom nävertak (D IV 2 s. 187 b). Sällskapet fann (A I 4 s. 284 – BU § 5/30.4) att i råden ”icke mycken egentlig upplysning vara att hämta”. I sitt utlåtande om förslaget till byggnadsordning ansåg sällskapet att alla brukliga sätt att täcka tak borde vara tillåtna, ”likväl så att då takved nyttjas den bör vara kluven”.

Önskemålet om mer beständiga och brandsäkra taktäckningsmaterial än de vedertagna sysselsatte mångas tankar. År 1801 lät kapten J.v. Bilang sällskapet veta att han uppfunnit ett nytt eldfast och vattentätt material och föreslog samarbete för uppfinningens nyttiggörande. Han lämnade emellertid landet innan någonting hunnit åtgöras (D IV 1 s. 143, A I 3 s. 171 och 179 – P § 17/1.9).

Vid samma tid sysslade brukspatronen Wolter af Petersen på Kimitoön med att på olika slags byggnader pröva en i Uppland brukad metod att täcka tak med en

massa av sågspån och lera. När han berättade om sin nära tjugoåriga erfarenhet (D XXIII 6 s. 271) gav han samtidigt en översikt av olika taktäckningsmaterial. Hans detaljerade redogörelse infördes i sällskapets *Underrättelser* (3/1823 s. 88–94). Tre år senare redogjorde Böcker lika detaljerat för på den svenska lantbruksakademiens experimentalfält tillämpade sätt att tillverka och nyttja takstenar av lera och halm (Underrättelser 7/1826 s. 40–43).

År 1849 fick sällskapet en av generalguvernören till senaten överlämnad beskrivning av i Ryssland brukade tak av lera och halm (D XVIII 1 s. 157) och ansåg den värd att införas i den i Åbo utkommande tidningen för lantbrukare och näringsidkare (A I 44 s. 40 – U § 8/15.6). När sällskapet några år senare utgav sin tidskrift *Suomen Huoneenhallitusseuran Sanomia* infördes där (1852 s. 14) en notis ”Syttymättömiä olkikattoja”. Därmed avsågs tak av med lervälling och alun genomdränkt halm. I sällskapets *Handlingar* (4.2 s. 79–82) infördes 1857 uppgifter om ”Finsk Schiffer”, som man funnit i norra Karelen och med framgång använt som taktäckningsmaterial.

När sällskapet fick del av generalguvernörens framställning hade det redan lärt känna det taktäckningsmaterial som snart skulle bli det under hundra år dominerande på landsbygden, nämligen pärtorna. Våren 1845 hemställde L.G. von Haartman om det inte vore skäl att på det av sällskapet förvaltade Mustiala ”införa de så kallade sticktaken av granpärtor, därmed till en början den blivande nya stallsbyggnaden ävensom torphusen kunde täckas”. Beslutet blev ”att de fördelaktiga och godkända sticktaken av granpärtor borde vid institutet införas och begagnas” (A II 5 s. 682 – FU § 2.4/7.4). Följande år publicerade den av sällskapet anlitade apotekaren Hammardahl i sin tidskrift *Teknologen* (1846 s. 253) en uppsats ”Om Tak af pärtor (gran-sprint) eller så kallade Sticktak”. Då hade en och annan redan praktisk erfarenhet av pärttak. Det framgick då sällskapet vid det år 1847 anordnade första allmänna lantbruksmötet tog till diskussion frågan: ”Äro tak av så kallade pärtor (jämnbreda, kluvna stickor) varaktigare och mindre kostsamma än vanliga brädtak med underlag av näver? Och huru förhålla sig de förstnämnda till tak av lera, halm eller takved?” Den tryckta mötesberättelsen återger svaren (s. 209–213, 363). Löjtnant Silfversvan från Kimito trodde att han ägde det äldsta pärttaket i Finland. Det var sexton år och hade från början varit rödmålat, men då färgen för fyra år sedan började försvinna överströks det med tjära. Silfversvan antog att detta var orsaken till att taket brutit sig.

Redan i mitten av seklet var tydligen bruket av pärtor vanligt också på bondgårdar i inlandet. Det antyds av ett i sällskapets nyssnämnda *Sanomia* (1851 s. 8) återgivet brev från bonden Sopanen till guvernör Boije.

Också mellantaken ville man göra brandsäkra. År 1854 fick sällskapet av häradshövding N. Ekström en beskrivning på eldfasta mellantak (D XXIV 1 nr 3336) av lera, sand och sågspån. Beskrivningen överlämnades för utlåtande till Erik Julin. Hänvisande till erfarenheter bland annat från Sjölax i Kimito ansåg denne (D XXIV 1 nr 3364) att beskrivningen inte var värd att spridas (A I 49 – U § 6/17.7 och § 4/18.9.1854, B I 22 s. 232).

2 Sällskapets aktiva åtgärder för att förbättra byggenskapen

2.1 Sällskapets kommission för lantmannabyggnader

I mitten av 1800-talet gick sällskapet in för en aktivare rådgivning. År 1855 föreslog Erik Julin att sällskapet skulle tillsätta kommissioner för att främja särskilda syften (A I 50 – U § 3/16.10 och P § 7/1.11.1855). Sålunda tillsattes en kommission för lantmannabyggnader. I den invaldes länearkitekten G.T. Chiewitz, greve August Armfelt och konsul G.W. Säve (A I 51 – U § 1/15.1.1856). I sällskapets brevbok (B I 23 s. 72) ingår en av sekreteraren N.H. Pinello avfattad ”Instruktion för KFHS:s kommission för ritningar och projekt till lantmanna-byggnader” (A I 51 – U § 3/15.3.1856).

Som kommissionens uppgift angavs att uppgöra ritningar och kostnads- samt materialförslag icke allenast till större bondhemman, utan även till torp, så till bonings- som uthus. Det ålåg också kommissionen att övervaka stentryckeriets arbete med ritningarnas tryckande. – Men det blev tyst om kommissionens eget arbete.

Efter ett par år tillsattes en ny kommission för att granska de tidigare tillsattas arbete (A I 53 – U § 7/8.1.1858). Enligt brevdiariet (C I 6 nr 4183) inlämnade Chiewitzs kommission 15.1.1858 ”åtskilliga projekter”. Samma dag daterade Chiewitz och Säve ett memorial som infördes i sällskapets *Handlingar* (4 häfte 3 s. 91). Där föreslogs att sällskapet skulle utge ett ”Notisblad för Landtbruk och Näringar”. Bladet skulle utkomma fyra gånger om åren med ett ark text i skilda upplagor på svenska och finska med ett eller två därtill hörande upplysande planscher. Memorialet hänsköts till granskningskommissionen. Efter att ha tagit del av dess utlåtande beslöt sällskapets ledning att Chiewitzs kommission skulle kvarstå (A I 53 – U § 9/15.1 och § 4/19.3.1858). Ingenting tyder emellertid på att memorialets förslag skulle ha förverkligats. – Chiewitz dog 1862 och tydligen insomnade också kommissionen.

2.2 Tryckta skrifter

År 1864 fick sällskapet från Jexp. av Nylands och Tavastehus läns lantbruks-sällskap prisbelönade plan- och fasadritningar till lantmannabyggnader (A I 59 – St § 4/8.6.1864) och år 1880 som gåva av länsveterinären på Gotland Ernst Schoug hundra exemplar av hans bok *Kort anvisning till inredande af husdjurens bostäder* (A I 75 – St § 14/30.12). Sällskapet beslöt att utdela boken och att låta översätta den till finska. För ändamålet utverkades ett statsanslag om 300 mark (A I 76 – St § 25/31.1 och § 3/23.3.1881, D I 6 s. 82). Veterinären Ludvig Fabritius åtog sig översättningen, men fann vid närmare påseende att boken inte obearbetad lämpade sig för den finska allmogen och frånsade sig uppdraget. Samtidigt förklarade han sig villig att själv skriva en bok i ämnet. Styrelsen fann emellertid en annan översättare och år 1882 utkom boken under titeln *Lyhyt neuvo kotieläinten suojusten rakentamiseen* i tusen exemplar i serien *Kirjasia kansalle* (A I 77 – St § 10/7.12). Boken skulle spridas av länedejorna och av sällskapets resande hästskötare (Kopieboken s. 68–70).

När hela upplagan utdelats ombads Fabritius föreslå ändringar med tanke på en ny upplaga. Han upprepade då sitt erbjudande att skriva en egen bok och anbudet antogs (A I 85 s. 126 och 140 – St § 11/3.6 och § 17/22.7.1890). Men tiden gick

utan att Fabritius infriade sitt löfte och år 1892 beslöt sällskapet uppställa ett pris om 300 mark åt den som författade den bästa folkskriften om bostäder för husdjuren (A I 87 s. 112 – St § 7/17.6 -bil. och Handlingar 1892 s. 104). Åtta prisskrifter inlämnades och sällskapet utsåg tre praktiker att bedöma dem (A I 87 s. 176 och 180 – St § 14/2.12 och § 2/30.12.1892). Endast tre av prisskrifterna finns i arkivet, samlade under rubriken ”Icke prisbelönade tävlingsskrifter” (D XXIV 40). En av dem åtföljs av ritningar.

Med stöd av bedömarnas utlåtanden (A I 88 s. 71 – St § 8/27.4.1893 -bil.) tilldelades priset en signatur. Bakom den dolde sig Ludvig Fabritius. Han anmodades att i sin skrift beakta bedömarnas anmärkningar. När så skett beslöt styrelsen utge boken på svenska och på finska (A I 88 s. 105 – St § 2/29.8.1893). Böckerna utkom år 1893 (Handlingar 1893 s. 43), på svenska i 1 500 exemplar under titeln *Om bostäder för husdjuren* som nr 6 i sällskapets serie *Folkskrifter* och på finska i 4 000 exemplar under titeln *Kotieläinten asunnoista* som nr 16 i serien *Kirjasia kansalle* (Handlingar 1893 s. 23).

Redan medan diskussionen om Schougs bok pågick beslöt sällskapet att i den officiella almanacken för år 1883 införa en uppsats med bokens tema (A I 76 – St § 6/26.10.1881). Så skedde. Uppsatsen författades av agronomen U.O. Bremer (Handlingar 1878–83 I s. 47). – I almanacken för år 1892 infördes en av veterinären J.H. Savela skriven uppsats om kreaturens bibehållande vid god hälsa (Handlingar 1891 s. 21).

Sällskapet var givetvis inte ensamt om att ivra för att jordbrukarna borde få tillgång till tryckt material om lantbruksbyggnader. År 1888 fick det på remiss från Jexp. läneagronomen Alfred Sjöströms anhållan om statsbidrag för att utge ett planschverk om lantmannabyggnader (A I 83 s. 50 – St § 5/12.3). Framställningen förordades med anmärkningen att varje byggnadsritning borde åtföljas av materialförslag (B I 33 nr 164/1888). Tre år senare antecknades att det länge väntade arbetet om lantmannabyggnader utkommit (A I 86 s. 254 – St § 35/28.12.1891). Sällskapet inlöste 50 finska och 25 svenska exemplar för att utdelas till skolors och lantmannagillens bibliotek och som stipendier (Handlingar 1892 s. 50). När Sjöström vid seklets slut var sinnad att utge en förbättrad upplaga av sin då redan utgångna bok abonnerade sällskapet på lika många exemplar (A I 94 s. 33 – St § 10/26.1.1899).

2.3 Resande rådgivare

År 1859 fick Finland sina två första statsagronomer. Enligt den för dem fastställda instruktionen ålåg det dem ”att tillhandagå jordbrukare i landet med råd och förslag vid odlings-, vattenavlednings- och ängsvattningsföretag, inrättande av växelbruk och vidtagande av andra tidsenliga åtgärder, som lända til en ökad och förbättrad avkastning från åker, äng och ladugård”.

För uppgiften kompetenta män fanns inte i landet, varför de två agronomerna inkallades utifrån. Den ene var den tidigare nämnde Henry Gibson.

Redan i sin första verksamhetsberättelse (D XXIV 7 nr 4535) gav han anvisningar om hur en ladugård borde byggas och inredas. Uppenbarligen lät han kort efter sin ankomst till landet till finska översätta en av honom i Sverige skriven lärobok i husdjursskötsel. I sällskapets boksamling finns (Jordbruk 10) *Lyhykäinen Oppikirja Karjan hoidosta*; 112 sidor och ett av Gibson i maj 1861

daterat förord. Texten är förtydligad med ritningar till ladugård och inredningsdetaljer.

Närmare uppgifter om Gibsons arbeten på enskilda gårdar under hans första år saknas i sällskapets arkiv. Redan för språkets skull anlitades han nästan enbart av jordbrukande ståndspersoner. Från och med 1866 till och med 1879 ingår, med några undantag, i sällskapets *Handlingar* gårdsvis givna uppgifter om hans arbete. De visar att han ofta anlitades för byggnadsplanering, särskilt i Björneborgstrakten (t.ex Handlingar 6.4 s. 123).

Rekvirenternas önskemål gällde ibland också sådant som kunde anses falla utanför den verksamhet som instruktionen angav. Gibsons verksamhetsberättelse för år 1873 gav Jexp. anledning till en reprimand (D I 5 s. 87). I sitt genmäle förklarade sällskapet (A I 69 – St § 1/10.7.1874) att samtliga rekvirenter begärt Gibsons biträde för ändamål som varit i överensstämmelse med hans åliggande, ”ehuru en och annan, såsom brukspatron A. von Julin, kammarjunkare F. Linder och lanthushållaren K.J. Lönegren jämväl begagnat honom till något därifrån avvikande ändamål, såsom uppgörande av ritningar till och uppsättande av sågverk m.m. dylikt”.

När sällskapet senare fick resande rådgivare i ladugårdsskötsel tycks dessa inte ha vågat sig på att uppgöra byggnadsritningar. Det skulle dröja ända till år 1909 innan sällskapet fick en resande byggnadsinstruktör.

2.4 Premieringar

År 1881 togs husdjurens bostäder till diskussion vid sällskapets höstplenum. Inledare var häradsskrivaren Landell (A I 76 – P § 19/1.11). Han föreslog att sällskapet skulle utlysa premier för föredömliga husdjursbyggnader, tio för lägenhetsinnehavare och tio för torpare. Ärendet hänsköts till styrelsen för beredning. På dessa förslag beslöts att inte utlysa premier att ansökas, utan att i stället anmoda länedejorna och sällskapets resande hästskötare att göra förslag till premiering (A I 77 s. 320 – P § 5/17.2.1882, Kopieboken s. 68–70).

Under åren 1882–1893 premierades sålunda 22 jordbrukare. Sällskapets indexförsedda *Handlingar* namnger år för år de premierade och anger deras hemort och antal kreatur samt i vilken form premien givits, men ger inte uppgifter om de premierade byggnadernas beskaffenhet.

År 1891 inledde sällskapet en premiering av hela lantbruk. Den hade grundligt förberetts av en kommitté, vars betänkade infördes i sällskapets *Handlingar* (1891 s. 52). Premieringen baserades på en poängsättning, varvid av maximalt 190 poäng 15 kunde ges för ekonomiebyggnadernas beskaffenhet och ändamålsenliga inredning. Av ekonomiska skäl upphörde premieringen redan år 1893. Blott en del av bedömningsprotokollen finns bevarade (A I 86 s. 208 – St § 7/30.10.1891 -bil., A I 87 s. 149 – St § 6/6.10.1892 -bil. och A I 88 s. 129 – St § 3/3.11.1893 -bil.). De 17 fallen är alltför få för att ge skäl till en jämförelse med belöningshandlingarna från seklets början.

FINSKA
HUSHÅLLNINGSSÄLLSKAPETS ARKIV OCH SKRIFTER
SOM KÄLLA FÖR FORSKNINGEN

Om sjöfarten från bondeseglationens till isbrytarnas tid

Av
Lars Zilliacus

Åbo 2003

Innehållsförteckning

FÖRORD ... 169

1 STATSMAKTEN GAV RAMAR FÖR SJÖFARTEN ... 171

2 HUR SÄLLSKAPETS STIFTARE SÅG PÅ SJÖFARTEN ... 172

3 HUR SÄLLSKAPET INSAMLADE SAKUPPGIFTER OM SJÖFARTEN ... 174

4 TIDIGA UPPGIFTER GÄLLANDE SJÖFARTEN ... 175

4.1 BONDESEGLATIONEN ... 175
4.2 SKEPPSBYGGE, SKEPP OCH FRAKTER ... 176
4.3 HAMNAR OCH FARLEDER ... 178
4.4 SJÖFOLK OCH SJÖMÄNS BORTABLIVANDE ... 180

5 HUR MAN INOM SÄLLSKAPET KRING ÅR 1820 SÅG PÅ SJÖFARTEN ... 180

6 ÅNGFARTYGENS ERA GÅR IN ... 182

7 ÅLANDS SJÖFART OCH SJÖFARTSUTBILDNING KRING MITTEN AV 1800-TALET. 183

7.1 SJÖFARTENS OMFATTNING OCH INRIKTNING ... 183
7.2 SJÖFARTSUTBILDNINGEN ... 183
7.2.1 Hur utbildningen inleddes ... 183
7.2.2 ÖVERSIKT AV SKOLVERKSAMHETEN ... 184
7.2.3 Närmare uppgifter om skolverksamheten ... 185
Lärare och inspektörer ... 185
Eleverna och vad de lärde sig ... 186
Elevernas liv och leverne ... 188
7.2.4 Växande krav och skolans omorganisation ... 188
7.3 ÅLANDS BEHOV AV ETT SJÖMANSHUS ... 190

8 DEN REGULJÄRA ÅNGBÅTSTRAFIKEN PÅ ENGLAND INLEDS ... 190

9 ISBRYTARE SKALL TRYGGA TRAFIKEN ... 191

Förord

Finska Hushållningssällskapets stiftargeneration såg bondeseglationen som en väsentlig del av kust- och skärgårdsböndernas hushållning. Sjöfarten i stort hörde städerna till. Båda var de föremål för sällskapets intresse, likaså den framväxande bygdesjöfarten. Sällskapets syfte var ju att uppmuntra och befrämja jordbruket, handeln och slöjderna. I dess arkiv hopades sålunda tidigt sakuppgifter och synpunkter gällande sjöfarten.

När ångfartygens era randades stod sällskapet på sidan om utvecklingen. Likväl finns i dess arkiv rikligt med material som belyser ångfartygsepokens första tider. Detta kommer sig av att sällskapets sekreterare – liksom många av dess framträdande medlemmar – personligen var engagerade i rederirörelsen; i arkivet finns också privata papper.

En stor del av arkivets sjöfartsmaterial gäller Åland. Detta kommer sig av en enda mans energiska insats. Han var Finströmsprosten Frans Petter von Knorring. I sin mångsidiga strävan för Ålands förkovran lyckades han engagera också sällskapet. Med sällskapets stöd lade han grunden för sjöfartsutbildningen på Åland.

Mot slutet av 1800-talet inriktades sällskapets verksamhet alltmer uteslutande på jordbrukets främjande. Likväl finns i arkivet uppgifter från denna tid också om vissa delar av sjöfartens utveckling. Uppgifterna gäller upprättandet av reguljär trafik på England och tryggandet av vintersjöfarten med hjälp av isbrytare. Drivfjädern för sällskapets agerande i dessa ärenden var dess intresse för smörexporten. Hungeråren hade övertygat sällskapet om att Finlands jordbruk borde inriktas på mjölkproduktion i stället för på spannmålsodling.

Sällskapets arkiv och skrifter är ingalunda någon outsinlig källa till kunskap om sjöfarten, men kan visa på och komplettera andra källor.

1 Statsmakten gav ramar för sjöfarten

Vid tiden för sällskapets stiftande var sjöfarten underkastad mångahanda bestämmelser, tillkomna i merkantilismens anda. De hörsammades inte av alla, men de påverkade vad som i tal och skrift framfördes av dem som gett de i sällskapets arkiv och tryckta skrifter bevarade sakuppgifterna och synpunkterna gällande sjöfarten. De borde därför vara kända också av dem som tar del av dessa sakuppgifter och synpunkter. Småningom avvecklades begränsningarna och småningom tillkom nya bestämmelser med andra syften.

Den inhemska sjöfarten hade i hög grad främjats av produktplakatet av år 1724 vilket förbjöd utländska fartyg att frakta annat än sitt eget lands produkter till Sveriges rike. Litet senare förbjöds utskeppning av livsmedel och trävaror på utländska kölar.

I princip hade handeln och sjöfarten förbehållits städerna. I början av stormaktstiden hade dessa indelats i uppstäder och stapelstäder. Blott de sistnämnda fick idka utrikeshandel. Sällskapets stiftare hade fått se stapeltvånget börja avvecklas längs Bottniska vikens kust, men ännu när 1800-talet gick in saknade Raumo, Nystad, Nådendal, Ekenäs och Borgå stapelrättigheter. De fick dem först år 1830.

Skär- och kustsocknarnas bönder likaväl som gårdsbrukande ståndspersoner hade av gammalt salufört sina alster med egna båtar. Ofta hade båtarna flera ägare, och ofta förde de produkter också från grannars gårdar och hemförde under resan köpta förnödenheter även till dem. Det låg då nära till hands för skepparna att under långt utsträckta resor åtaga sig också helt utomstående frakter mellan främmande hamnar. Det kunde sålunda vara svårt att skilja mellan bondeseglation och bygdesjöfart. Länge var denna seglation beroende av ort för ort givna privilegier, men år 1766 fick alla bönder rätt att segla på alla hamnar i riket.

Skilsmässan från Sverige medförde inga omedelbara förändringar i seglationen. I augusti 1830 emanerade en kejserlig förordning om seglationsförmånerna i storfurstendömet. Alla invånare här fick rätt att idka export ”å alla in- och utländska orter inom Östersjön”. Det som fick utföras var främst gårdsbrukets produkter, dock så att ”förberörda varor få av allmoge och icke privilegierade ståndspersoner ej utföras med större fartyg än av femtio lästers drägt, vilka fartyg skola vara däckade”. En förordning 24.4.1835 tillät seglation ”icke allenast med däckade, utan ock med öppna eller odäckade fartyg av alla lästetal”. Detaljerade bestämmelser om all sjöfart gavs 28.5.1839 i HKMt:s Seglationsförordning för Storfurstendömet.

Krimkriget reducerade Finlands handelsflotta med mer än hälften, men ledde också till en kraftig förnyelse, inte minst genom nybyggnad. Många av de förlorade skeppen hade kapats, men fler sålts till gott pris. Efter kriget måste sjöfarten stimuleras och bonderedarna fick rätt att utsträcka sina resor till England. År 1868 fick de full seglationsfrihet.

Seglationen på Sverige hämmades inte från ryskt håll, utan från svenskt. Omsorgen om landets eget lantbruk fick Sverige att tillgripa ett tullskydd som

gjorde att seglationen från Finland under 1830-talet allt mer började inriktas på det ryska rikets hamnar.

Tillfälligt och lokalt tycks seglationen på Danmark ha stimulerats genom särskilda överenskommelser. När sällskapet år 1887 på senatens anmodan genomförde en enkät om hemslöjden meddelades från Nystad att den dåmera år för år avtagande träslöjden på sin tid ”bragtes till blomstring huvudsakligen genom Nystads dåvarande livliga handelsförbindelse med Danmark och den rättighet Nystadsfartygen erhållit att i Köpenhamn sälja alster av träslöjd i minut direkt från fartyget” (Handlingar 1887 s. 106).

År 1831 fick Finlands skepp samma rättigheter som de ryska i alla det ryska rikets hamnar.

2 Hur sällskapets stiftare såg på sjöfarten

Det som förenade sällskapets stiftare var deras strävan att allsidigt förkovra landets hushållning, hela näringslivet, inte bara jordbruket. Diskussionen inom sällskapet om sjöfarten utgick ifrån konkurrensen om arbetskraften. Tydligast kom denna konkurrens till synes inom bondeseglationen.

Redan när sällskapet uppställde sina första prisfrågor föreslogs som en av dem ”Om och i vad måtto den lantmannen till avsättning med egen avel och gröda förunte seglationsfriheten kan vara skadlig för lantbruket och i sådan händelse vad utvägar vore att vidtagas till hämmande av alla skadande följder” (A I 1 s. 35 – P § 1/2.4.1798). Frågan väckte emellertid betänkligheter och lämnades vilande. Däremot uppställdes en prisfråga ”Vilka äro de hinder som än fjättra den finska lantmannens idoghet (...)?”

Någon tid efter diskussionen om valet av prisfrågor insände lantmätaren H.R. Aimelaeus från Vasa län sina tankar om bondeseglationen (D IV 5 s. 7). Han fördömde kraftigt städernas och särskilt Gamla Karlebys privilegier samt påvisade nyttan för det allmänna av bondeseglationen. Upplysande om hur den bedrevs är de uppgifter han ger om två bönder från Maningais by i Lochteå, vilka med framgång ägnat sig däråt. Den ene hade ”som styrman och skeppare fört sitt och sina grannars samt intressenters fartyg och avel här emellan och Stockholm”. Det grannlaga ärendet föredrogs på BU:s vägnar av Porthan (A I 1 s. 107 – P § 6/2.1.1799). BU:s PM har inte återfunnits (C I 1 nr 215 och 247). Ärendet fördes inte vidare.

År 1798 framhöll brukspatron M. Linder på Svartå sjöfarten som en orsak till jordbrukets brist på arbetskraft: ”I vår nyländska skärgård lockas bondesöner till båtsmän på flere mils avstånd, av en hög penningehyra om sommaren, av en grann klädning, av den behageliga vilan på skutan och lustiga levnaden i hamnarna. (...) Blott härifrån Karis segla årligen 70 à 80 sådana friska bondedrängar för Ekenäs stad” (D IV 4 s. 46). Hans uppgifter bekräftades ett par år senare av prosten G. Ring i samma Karis socken. Han påstod att handel och sjöfart ”locka bort socknens unga manskap ifrån den tunga och föraktliga plogen så att det hädanefter bliver ganska svårt att få lega sig och därvid behålla någon dräng, ty allmogens flesta söner gå till sjöss på Ekenäs fartyg och stanna där kvar, samt förloras således för jordbruket, till vilket de få återkommande föga duga” (D VII 1 s. 2).

Den första maj 1800 daterade kammarrådet Arndt Winter ett vidlyftigt memorial om de hinder lantbruket hade att övervinna. Som det första tog han upp

bristen på arbetare (D IV 2 s. 72). Samma dag fick sällskapet ett anonymt memorial om samma sak (D IV 5 s. 19). Till det hade fogats ”en förtjänt mans år 1760 uppsata tankar om finska hushållningens uppkomst, grundad på folkhopens förmerande” (D IV 5 s. 23).

Som en orsak till bristen på arbetare nämnde Winter sjöfarten: ”För att lätta handeln med utlänningen och befordra vår egen sjöfart, den tiden bonddrängen ännu älskade plogen mera än åran, utverkades förmodelsevis av borgarståndet den författningen att var matros, som seglar utom riket, skall vara fri för kronoutskylder. Detta privilegium har under en tid av femtio år kostat kronan tusendetals riksdaler, som för statsverket gått förlorade, och riket tusendetals sjömän, som vandrat ut och hulpit engelsmän och holländare att samla rikedomar. Vi hava redan uppnått den tiden, då vi snarare borde tänka på utvägar att hindra bonddrängen gå till sjöss än att uppmuntra honom därtill.”

Memorialen hänsköts till BU, som ansåg att sjömännens utflyttning borde beivras och att vinterlata sjömän borde förpliktas till årstjänst (A I 2 s. 252 och 275 – BU § 5/23.5 och § 1/23.6.1800). Men en ”inskränkning i finska skärbondens seglation kunde efter utskottets tanke icke lika lätt till bifall anmälas. Det skulle väcka alltför mångas, och däribland själva huvudstadens ömtålighet; och sällskapet hade på sådan grund förut återtagit en tillernad prisfråga i samma ämne.”

Winters memorial föranledde professor Jacob Tengström att vid årets slut inlämna sina reflexioner (D IV 2 s. 127), som också de hänsköts till BU. Tengström tog fasta på Winters anmärkningar om förrymda sjömän och föreslog att sällskapet skulle införskaffa närmare uppgifter i saken (D IV 2 s. 132 b). En av BU:s medlemmar, conteramiralen C.L. Hjelmstjerna tog i ett skriftligt inlägg (D IV 5 s. 47) upp Winters och Tengströms synpunkter på hur sjöfarten kunder påverka folkminskningen. Med kraft hävdade han att landet med hänsyn till möjligheten av kommande krig måste ha tillgång på ”övade sjömän utav gemenskapen” samt yrkade på ”att åtminstone de matroser som behövas till all sjöfart från Finland måtte av dess manliga invånare utgöras”. Vid utskottsbehandlingen framkom ytterligare sakuppgifter och synpunkter (A I 3 s. 246 – BU § 1/7.2.1801).

Tengström hade ingenting emot bondens av många påtalade bisysslor, i kusttrakterna främst fiske och seglation (D IV 2 s. 155). Det hade däremot den frispråkige och själv sjöfarne superkargören P.J. Bladh i Kaskö. Det lät han veta i sitt av sällskapet år 1801 prisbelönta svar (D VI 1 s. 1–) på dess år 1798 uppställda prisfråga om de hinder som fjättrade finska lantmannens idoghet. Svaret infördes i sällskapets *Handlingar* (1 s. 27–186). Där sades på tal om bondeseglationen (s. 71) att den troligen legaliserats för att trygga Stockholms vedförsörjning. ”Ändamålet skulle dock, på ett med allmänt väl mera överensstämmande sätt, lika säkert kunna vinnas, om detta göromål endast lämnades åt städernas, och de likasom fiskmåsar, på kala finska och åländska klippor sittande öboers besörjande, vilka sistnämnde, utom boningsplatser och knappt bränsle, av landet nästan ingenting hava eller kunna få, utan i det stället ifrån sjön skola hämta föda och alla behov.”

Också ”skeppsbyggeriet” borde enligt Bladh (s. 69) vara städernas ensak, men han insåg att det hörde nära samman med bondeseglationen. Städernas skepp kunde likväl för undvikande av onödiga virkestransporter byggas på landet och därmed erbjuda landsbygden vintersysslor och inkomst (s. 61). – Bladhs skrift

väckte betänkligheter inom sällskapet och publicerades med reservation (A I 3 s. 318 – BU § 2/29.7.1801).

Så som sällskapets medlemskår var sammansatt var det naturligt att synen på bondeseglationen var delad. År 1806 inlämnade Tengström förslag till prisfrågor (D VI 4 s. 316) och inledde sin framställning sålunda: ”Handel och sjöfart hava alltid blivit ansedda såsom en egentlig och huvudsaklig stadsmanna näring. Sedan likväl, av förekomna särskilda skäl och anledningar, även åt de vid finska sjökusten bosatte lantmän och jordbrukare den rättighet blivit förunnad, att sjöledes med egna fartyg avsätta egna lantmanna produkter på Stockholm och andra inrikes städer, hava olika meningar däröver ofta blivit yttrade: om och huruvida en slik så kallad bondeseglation är för rikshushållningen i gemen och för Finland samt dess rörelse och näringar i synnerhet, verkligen nyttig eller ock till äventyrs skadlig.” Han föreslog en prisfråga om saken. BU ansåg frågan värd att från flera sidor opartiskt betraktas. Vid frågans besvarande borde ”nödigt avseende havas å de privilegier och författningar som i detta ämne äro gällande” (A I 8 s. 166 – BU § 1/30.4.1807). Frågan uppställdes men fick blott ett svar. Det ansågs värdelöst (A I 10 s. 22 – P § 7/2.5.1808) och har inte återfunnits. Hösten 1808 antecknades att frågan ”i anseende till tidernas skick icke kunde förtjäna avseende” (A I 10 s. 30 – P § 10/1.11.1808). Obeaktat blev också ett med anledning av prisfrågan år 1807 av signaturen Opartisk insänt fördömande av bondeseglationen (D IV 5 s. 186).

3 Hur sällskapet insamlade sakuppgifter om sjöfarten

Att sakligt ta ståndpunkt i frågor om sjöfarten förutsatte tillgång till säkra sakuppgifter. I sällskapets år 1798 *tryckta Plan til En Physiographisk och Oeconomisk Sockne-Beskrifning* (...) frågades (s. 11):

– Idkas segelfart mer eller mindre allmänt, på längre eller kortare håll, med enga eller andras fartyg och exporter?
– Äro sockenmännerne inkomne i båt- och fartygsbyggnad?
– Har man för sjöfarten inrättat goda hamnar och upplyst en villsam skärgård med prickar, kummel och båkar?

I medlemsbladet *Utdrag af Kongl. Finska Hushållningssällskapets Dagbok* (1801 s. 57) återgavs en i *Åbo Tidning* 1782 införd ”Plan til en Stads - Beskrifning” med frågor också om sjöfarten.

Fortlöpande uppgifter om lokala förhållanden införskaffade sällskapet genom sina korresponderande medlemmar. De borde beakta också tullstatistiken (Dagboken 1800 s. 67).

När BU diskuterade memorialen om bristen på arbetskraft gillade det Tengströms förslag att be städerna lämna uppgifter om sjömännens rymningar (A I 3 s. 246 – BU § 1/7.2.1801) och 15.5.1802 vände sig sällskapet (B I 1 s. 169) till magistraten i landets kuststäder och frågade hur många av kofferdimanskapet som under 1790-talet avgått – antingen på finska fartyg eller till Stockholm, eller till örlogsflottan, huru många som borta blivit och på vilka platser samt av vad anledning det skett.

Kring år 1815 insamlade sällskapet sakuppgifter från Vasa och från Uleåborgs län genom tvenne enkom utsände resande, nämligen sällskapets sekreterare Carl

Christian Böcker och provinsialläkaren Henrik Deutsch. Från samma tid finns i arkivet uppgifter som uppenbarligen ursprungligen insamlats av procurators-ämbetet, men överlåtits till sällskapet (D VII 7 s. 178). De gäller bl.a. städernas sjöfart och har avgivits av magistraten i respektive stad.

År 1816 samlade sällskapet material för en framställning hos KMt om landets skogar och vände sig till landshövdingarna med ett cirkulär vari under punkt 8 frågades: Hur många bondeskutor finns i ländet och vad gör deras lästetal (B I 4 s. 104 b). Blott tre besvarade frågan. Svaren finns i bandet D XX 1 (s. 141 b, 151, 159 b).

Utöver de sakuppgifter om sjöfarten som inflöt som svar på frågor därom fick sällskapet i olika sammanhang också hithörande upplysningar. Sålunda yrkade brukspatron Magnus Linder i ett på Svartå 14.10.1798 daterat brev (D II 7 s. N 5) med olika initiativ på att sällskapet skulle vidtaga åtgärder för att åstadkomma en fyrbåk på Jussarö gaddarna i Pojo skärgård. Vid ärendets behandling ansåg kommerserådet Trapp att inloppen vid Utö och Hangö förtjänade enahanda uppmärksamhet (A I 1 s. 110 – P § 8/2.1.1799). Sällskapet ansåg sig emellertid inte kunna befatta sig med saken.

Den 15 januari 1799 daterade Henric Wacklin i Uleåborg en avhandling om sättet att rensa och fördjupa skeppshamnars utlopp (A I 1 s. 153 – P § 3/1.8.1799, D IV 4 s. 77). Ett av prosten Olof Hambraeus i Jomala 28.8.1805 daterat memorial (C I 2 s. 182) med uppgifter om antalet fartyg varmed Åland bedrev frakthandel samt om vinsten av denna seglation har inte återfunnits.

Också handlingar gällande sällskapets belöningar kan innehålla uppgifter om sjöfarten. År 1805 förkastade sällskapet en framställning om belöning åt skepparen Eric Söderström från Korpo som fört ett fartyg en genväg från Stockholm till Närpes (D VIII 13 s. 9–13, A I 7 s. 189). År 1822 överlät senaten till sällskapets bedömande att belöna lotsåldermannen Eric Appel, som uppfört ett spirkummel vid inloppet till Sideby hamn (D I 1 s. 100). Han fick sällskapets silvermedalj (A I 18 s. 51 b).

Vilka prövningar en långfartsskeppare kunde råka ut för visar ett i Lissabon 7.9.1805 av Hans Bergh daterat brev till superkargören P.J. Bladh i Kaskö (D VI 1 s. 214–215).

I det följande ges en sammanställning av fram till år 1825 influtna uppgifter, ortsvis mot söder och öster.

4 Tidiga uppgifter gällande sjöfarten

4.1 Bondeseglationen

Vasa län

1815	C. Chr. Böcker Syfte och omfattning	Underrättelser 2/1823 s. 50

Lochteå

1800	Joh. Snellman Sist bland binäringar	D VII 1 s. 16

Raumo

1800	Lars Demoen Dess omfattning	D VII 7 s. 93 och 95 Dagboken 1801 s. 120 och 124

Åland

1817	E. Stadius Vedexporten till Stockholm	D XX 1 s. 127

Kimito

1823	W. af Petersen Syfte och omfattning	Underrättelser 5/1824 s. 19, 32, 33 o. 39

Halikko

1817	M. Ignatius Vedexporten till Stockholm	D XX 1 s. 130

Viborgs län

1817	Landshövdingen Båtarnas antal och lästetal	D XX 1 s. 159 b

Kymmene härad

1817	Båtarnas antal och lästetal	D XX 1 s. 141 b

4.2 Skeppsbygge, skepp och frakter

Torneå

1816	Magistraten Skeppens art och antal	D VII 7 s. 159
1817	H. Deutsch Båtbygge	D XXI 1 s. 97 b

Uleåborgs län

1815	H. Deutsch Om skeppsbyggnadsplatser	Handlingar 3 s. 365

Uleåborgs stad

1815	Magistraten 2 varv i staden, 1 i Haukipudas Skeppens art och antal Sjötullsuppbörden	D VII 7 s. 171
1816	H. Deutsch Årligen byggs 7–8 skepp Skeppens art och antal	D VII 5 s. 82 b
1818	Skeppsbyggen	Underrättelser 8/1818 s. 33

1821	Tulljournalen	D XXIII 24, 85 sidor	

Brahestad

1815	Magistraten	D VII 7 s. 175 b	
	Staden har eget varv och		
	11 skepp om inalles 850 läster		
	Införsel och utförsel		

Vasa län

1815	Carl Chr. Böcker	Underrättelser 2/1823 s. 50	
	Om bondeseglation		
	Om arbete utanför hemsocknen		
1818	Landshövdingen	D XX 1 s. 151	
	Bondeskutor och lästetal		

Gamla Karleby

1816	Magistraten	D VII 7 s. 186	
	Om Kyntzells varv		
	Skeppens antal och storlek		
	Sjöfartens inriktning		
	Hur stapeltvångets upphävande inverkat på sjöfarten		

Jakobstad

1815	Magistraten		
	Varvets byggnader och byggmästare	D VII 7 s.	204 b
	Fartygsförteckning		202 b

Nykarleby

1815	Magistraten		
	Skeppsvarvet nedlagts	D VII 7 s.	209 b
	3 skepp i utrikesfart		210 b
	Införsel och utförsel		

Vörå

1825	Henric Wegelius	D VII 4 s. 8	
	Skeppsbygget nästan upphört		

Vasa

1815	Magistraten	D VII 7 s. 215	
	Varvsprivilegium		
	19 skepp om c:a 1005 läster		
	Införsel och utförsel		

Björneborg

1800	Lantm. Isaak Tillberg		
	Eget varv	Dagboken 1801 s.	140
	Skeppens antal och storlek		139
	Vad som fraktades		

1816	Skeppens antal och storlek	Underrättelser 6/1817 s. 32
	Vad som byggdes	
	Vad som fraktades	D VII 1 s. 124 b.

Raumo

1800	Lars Demoen	
	Eget varv	Dagboken 1801 s. 120
	Skeppen	125
	Vad som fraktades och vart	D VII 7 s. 92, 94

Kimitoön

1823	Bergsrådet W. Pettersen	
	Vad som fraktades, varifrån och vart	Underrättelser 5/1824 s. 33

Helsingfors

1799	Skepp och redare	Dagboken 1801 s. 156 D IV 2 s. 174
1801	Lantm. P. Berggren	
	Sederholms varv	D VII 7 s. 110 b
	Antal skepp i sjöfart	113
	Namngivna redare	113 b
	Införsel och utförsel	111

Borgå

	Joh. Borgström	
1800–	Nybyggen	D VII 7 s. 122 o. 142
1802	Skeppens art och antal	s. 99, 122 o. 142
	Införsel och utförsel	
1823	Nybyggen	D V 11 s. 164

Fredrikshamn

1822	Sjöfartens tillbakagång	D IV 3 s. 94 b

4.3 Hamnar och farleder

Torneå

1816	Magistraten	
	Hamnen 3/4 mil borta	D VII 7 s. 160

Kemi

1802	M. Castrén	
	Vagt om hamnplatser	D VII 3 s. 2 b

Uleåborgs län

1799	H. Wacklin	

	Om att fördjupa hamnar	D IV 4 s. 77
1815	H. Deutsch Om hamnplatser	Handlingar 3 s. 364
Hailuoto		
1815	E.J. Frosterus Hamnplatser, båk på Marjaniemi	D VII 1 s. 133 b
Limingå		
1802	Hans Holmbom Långgrunda stränder	D VII 1 s. 56
G. Karleby		
1815	Magistraten Hamnen uppgrundad Båk på Tullögrundet	D VII 7 s. 195 b–
Jakobstad		
1815	Magistraten Hamnen, lotsbyggnad och båk	D VII 7 s. 200 b och 207 b
Vasa		
1815	Magistraten Hamnplatser	D VII 7 s. 215
Närpes		
1805	Nytt far från Stockholm till Närpes	D VIII 13 s. 9– , A I 7 s. 189
Sideby		
1822	Spirkummel utanför Sideby hamn	D I 1 s. 100, A I 18 s. 51 b
Björneborg		
1800	Isaac Tillberg Om hamnplatser	Dagboken 1801 s. 138 o. 143
Åboland		
1799	Kom.rådet Trapp Vill ha fyrbåk på Utö	A I 1 s. 110 – P § 8/2.1
Nyland		
1798	Magnus Linder Vill ha fyrbåk på Jussarö	D II 7 s. N 5
1799	Kom.rådet Trapp Vill ha fyrbåk vid Hangö	A I 1 s. 110 – P § 8/2.1

4.4 Sjöfolk och sjömäns bortablivande

Uleåborg

1815	Magistraten	
	15 skeppare, 175 sjömän	D VII 7 s. 171

Brahestad

1802	Magistraten	
	Utseglade, förrymda och döda	D IV 5 s. 100
	sjömän 1791–1800	A I 5 s. 35 § 8

G. Karleby

1803	Magistraten	
	Utseglade, förrymda och döda	D IV 5 s. 103–105
	sjömän 1791–1800	A I 5 s. 46 § 6
1816	Magistraten	
	Sjömanshus och fond för bräckliga sjömän	D VII 7 s. 195

Jakobstad

1803	Magistraten	
	Utseglade, förrymda och döda	D IV 5 s. 101–102
	sjömän 1790–1800	A I 5 s. 46 § 6

Kristinestad

1802	Magistraten	
	Utseglade, förrymda och döda	D IV 5 s. 98–99
	sjömän 1790–1800	A I 5 s. 35 § 8

Borgå

1803	Magistraten	
	Saknar sjömanshus	D IV 5 s. 127–128
	Förrymda och döda sjömän	A I 5 s. 166 § 4

Lovisa

1803	Magistraten	
	Utseglade, förrymda och döda	D IV 5 s. 106–109
	sjömän 1794–1802	A I 5 s. 77 § 7

5 Hur man inom sällskapet kring år 1820 såg på sjöfarten

Nitton år efter sin födelse avgav det dåmera kejserliga sällskapet ett av senaten (D I 1 s. 56) inbegärt utlåtande om verkningarna av statsmaktens under autonomins tid vidtagna åtgärder för landets förkovran och om vad som ytterligare kunde göras. Utlåtandet tillkom i brådskande ordning och dess slutliga utformning kan inte anges med stöd av sällskapets arkiv. Där finns ett 13.4.1816 daterat och

undertecknat koncept med många strykningar och ändringar (B I 4 s. 18–40) samt ett koncept utan underskrift och datum (D XXIII 4 s. 126–139). Protokollen för året saknas. Säkert är att utlåtandet ogillades av många av de tongivande inom sällskapet (A I 13 s. 103 – P § 16/1.10.1817).

I bägge koncepten framhålls betydelsen av handeln med Sverige : ”(...) om en gång denna handel bleve inskränkt till samma fot som alla annan utländsk, och städerna ensamt förbehållen, eller tvingas med så många formaliteter att endast de kunde därav sig begagna, så skulle allmogen uti de orter som räkna frakthandeln för sin huvudsakliga näring, ruineras, och uti de övriga orterna skulle många varor som nu inbringa betydliga summor, t.ex. ved, svårligen kunna exporteras (...)” (D XXIII 4 s. 135). – Detsamma framhålls i ett av Böcker gjort förslag till betänkande om Finlands penningverk (BS 16 s. 32 b).

Det underteckande konceptet (B I 4 s. 18) utvecklar resonemanget om bondeseglationen och avrundar: ”Av EKMt:s huld- och vishet hoppas sällskapet att landet skall få behålla denna handel under samma villkor som hittills och att såväl klinck- som kravelfartyg kunna lika obehindrat härtill begagnas och att denna handel må förbliva så fri som politiska konsiderationer möjligen kunna det medgiva (B I 4 s. 32 b). – Det fanns dock också sådana som ansåg den ohämmade vedhandeln på Stockholm vådlig för kustlandets skogar (D XXI 1 s. 130). I sin uppsats i almanackan från 1822 lät Böcker förstå att ”bondeseglationen, som till landet inbragt så mycket penningar” ohjälpligen var på tillbakagång.

Städernas sjöfart behandlades endast i det signerade konceptet. Där sägs att de städer som räknat frakthandeln för en huvudnäring, lidit svårt av att deras skepp en tid icke kunnat besöka Medelhavets hamnar (B I 4 s. 21 b och 33). Nu hoppades sällskapet att detta onda skulle hävas och ”EKMt:s flagga även av barbareskerna skall respekteras”. Vidare hoppades sällskapet att Finland skulle ”få sina skepp gynnade uti Rysslands Östersjöhamnar med lindrigare tullumgälder än utlänningen”. Sällskapet hänvisade till det svenska produktplakatet och för att påvisa att ett gynnande av Finlands sjöfart skulle gagna hela kejsardömet tog det upp amiral Hjelmstjernas tankar: ”Produktplakatets utsträckande till alla ryska hamnar, så att finska skepp där kunna införa salt och andra varor mot mindre avgifter än utlänningen, blir även för Finland en ovärderlig välgärning och förmodar Sällskapet i underdånighet att Finland genom en sådan förmån uppmuntras till vidsträcktare handel och sjöfart till båtnad för EKMt:s rike skall dana en talrik mängd matroser, som sedan lätteligen kunde bildas till gagnelig tjänstgöring på EKMt:s flotta.”

Samma tankar fördes fram hösten 1820 då sällskapet uppställde en prisfråga om Finlands handel (A I 17 s. 18 – P § 13/1.11.1820). Frågan avslutades så här: ”Och äntligen att undersöka om icke, då Rysslands Östersjöhamnar äga inga eller få skepp, Finland, som redan är försett med en icke obetydlig handelsflotta, för det närvarande hotad att ruttna i dess egna hamnar, och som i anseende till den stora mängd sjömän dess vidsträckta skärgård erbjuder, kunde bemanna en ännu mångfalt större, må i framtiden kunna med båtnad både för sig självt och för ryska riket, tillvinna sig en del av frakthandeln med detta lands dyrbara produkter.”

Trots att tävlingstiden förlängdes fick frågan intet svar och gavs därför år 1828 en förändrad utformning: ”Såsom påkallad bland annat av de förändrade handelskonjunkturer som sedan frågans första uppgivelse inträffat” (A I 23 s. 87 – BU § 3.4/27.11.1828). Omnämnandet av de ryska Östersjöhamnarna föll bort. Frågan förblev likväl obesvarad.

Däremot berördes sjöfarten i ett anonymt svar på en samtida prisfråga om förekommande av missväxternas följder. Svaret har inte bevarats, men enligt Böckers referat av dess innehåll hade författaren framhållit ”huru högst viktigt det för handelns flor, för befordrande av skeppsbyggning vore, om Finland kunde få någon del utav den ofantligen stora summa som årligen erlägges för frakter uti ryska rikets Östersjöhamnar” (A I 25 s. 78).

6 Ångfartygens era går in

När ångbåtstrafiken på 1830-talet inleddes i vårt land spelade sällskapet ingen större roll därvid. Det gjorde däremot dess sekreterare, förre statssekreteraren i Sverige Lars Arnell. Somliga av hans privata papper finns i sällskapets arkiv, några av dem samlade i mappen ”Arnell” i den Böckerska samlingen i arkivet, andra i bandet D XXIII 19.

Kort innan det nybildade ångfartygsbolaget i Åbo våren 1837 inledde sin trafik bad kommerserådet Abraham Kingelin som direktionsordförande att bolagets kassa skulle få i särskild kista förvaras i sällskapets kassavalv (A I 32 – P § 13/13.3, EU § 2/5.4 och P § 5/13.4.1837). Kingelin hörde till de tongivande inom sällskapet och dess skattmästare E.A. Jammerman var bolagets ombudsman. Arnell var direktionsmedlem. Bolagets begäran bifölls, hyresfritt.

I *Åbo Tidningar* (nr 23/25.3.1837) införde bolaget en detaljerad anmälan om den förestående trafiken Tidningen bidrog effektivt till att sprida intresset för ångfarten. Böcker hade efter sin avgång från sällskapets sekreterarpost fått anställning vid tidningen. I ett berv 1.3.1835 (BS 19) till honom kommenterar John Julin tidningens uppsats om ångfärder till sjöss och lands. Uppenbarligen avsågs den i flera nummer fortsatta ”Reflexioner i anledning av den ångfart som man är sinnad att öppna från Åbo”. När trafiken från Åbo inleddes framlades i nummer efter nummer reflexioner kring dess utvecklingsmöjligheter.

Innan ångbåtstrafiken inleddes hade Böckers kreativa fantasi fått honom att brevväxla med J. Juringius i Sverige för att utreda möjligheterna att driva sjöfart med trampkvarn som drivkraft (BS 5 s. 88 o. 97, BS 19– konvolutet Nådendal). Juringius brev 16.6 och 21.8.1832 lät dock veta att hans trampfartyg Gefion gått förlorat. När ångfarten väl kommit i gång tycks Böcker inte ha nöjt sig med att påverka genom tidningen. I samma konvolut finns ett brev 13.2.1838 från brukspatron G. Wasastjerna, vari denne redogör för sina negativa erfarenheter av bemödanden att åstadkomma en österbottnisk kusttrafik.

I konvolutet finns ytterligare ett brev vars okända författare berättar hurusom han under en färd med nämndemannen Pehr Isaaksson Norrgård från Lappo i Brändö diskuterat det avbräck som jordbruket där vållades av postforslingen. Denna borde enligt brevskrivarens mening överlåtas till de sommartid trafikerande ångbåtarna. Uppenbarligen gav brevet Böcker anledning att be kyrkoherden i Kumlinge C.G. Lundenius utveckla förslaget för postrotebönderna. Det desillusionerade svaret är daterat 10.8.1837 (BS 2 a s. 106). Bönderna ville inte avstå från postföringen sommartid.

Bland Arnells papper (D XXIII 19 s. 109–199) finns också anteckningar för ”Ångfartyg Uleåborgs” bolagsstämma 20.3.1844. De flesta anteckningarna gäller dock passagerarfartygen i trafik mellan Stockholm, Åbo och S:t Petersburg. Äldst är Arnells PM 8.8.1839 för Kingelin inför dennes avresa till S:t Petersburg. De

flesta pappren är koncept till föredragningslistor, mötesprotokoll och årsberättelser 1841–1844. I mappen ”Arnell” finns motsvarande papper gällande ”Transport Ångfartygsbolaget” och dess båt Murtaja.

När Ångfartygsbolaget drabbades av svårigheter skyndade sig sällskapet att återkräva det lån som det beviljat bolaget (A I 40 s. 56 – U § 10/22.5.1845).

7 Ålands sjöfart och sjöfartsutbildning kring mitten av 1800-talet

7.1 Sjöfartens omfattning och inriktning

Den fastlandsfödde Finströmsprosten Frans Petter von Knorring hade inte vistats många år på Åland när han år 1839 i ett brev till sällskapets sekreterare Lars Arnell framlade sina synpunkter på Ålands upphjälpande. Om sjöfarten antecknade han (D VI 3 s. 187): ”För en kortare förfluten tid (sedan) drevs åländska sjöfarten nästan av varje man, med ett ganska stort antal små och mindre farkoster till närmaste kuster utom Åland. Med spärrad rörelse till grannriket blev större fartyg nödvändiga för sjöfart åt avlägsnare orter och i följd därav behovet av sjömän vilka böra användas på åkerbruket. I närvarande förhållande bör en skarp gräns uppdragas emellan sjömän och lantbrukare.”

Med åren förändrades hans syn på saken. När han år 1852 framställde sitt förslag om en folkrealskola utgick han ifrån att Åland led brist på odlingsmark (D XXIII 18 s. 213): ”Av denna orsak är Ålandsbonden (...) anvisad till binäringar, förnämligast seglation och därmed sammanhängande handel, (...av) att tillika vara bonde och borgare har han det största behov (...) av tjänlig allmän medborgerlig bildning.”

I en 27.9.1860 daterad korrespondentrapport (D XXIV 7 nr 4670) betecknade von Knorring seglationen som en av de huvudsakligaste näringarna. Han angav antalet fartyg av olika slag och nämnde att resor gjordes ända till England och Frankrike samt att denna seglation år för år tilltog. Ett halvt år senare betecknade han seglationen som Ålands allra viktigaste näringsgren ”förutan vilken detta land alldeles ginge under”. Också nu gav han detaljerade uppgifter om sjöfarten (A I 56 – bilaga före Utskottets protokoll).

7.2 Sjöfartsutbildningen

7.2.1 Hur utbildningen inleddes

Också utan skolubildning hade duktigt folk på Åland redan i mitten av 1800-talet förvärvat sig förmågan att föra skepp ut på världshaven. När hemmansägaren Johan Jansson från Kattby i Hammarland år 1878 föreslogs till belöning intygade kyrkoherden om honom att han ”i egenskap av skeppare fört lantmannafartyg i över trettio års tid, därvid han såsom en bland de äldsta skeppare på Åland varit ibland de första, som med sina fartyg seglat ända till England, samt har alltid åtnjutit stort förtroende hos alla redare, vilkas fartyg han fört; genom självförvärvad praktik har Jansson ock vunnit en sådan skicklighet såsom sjöman att han av styrelsen genom dispens erhållit rättighet att föra fartyg till Medel- och Vita haven” (D XXIV 25 nr 242).

Sjöfartsutbildningen på Åland fick sin början i den av von Knorring grundade ”folkrealskolan med teknisk syftning”. Hans skolor blev med tiden fler och en av dem en navigationsskola. Alla drevs de i nära samverkan och med gemensam ledning. Skolorna har redan tidigare behandlats i det år 1980 utgivna stencilhäftet om Åland. I det följande medtages endast sådant som enkannerligen gäller sjöfartsutbildningen, dess organisation, lärare och elever, de kunskaper och färdigheter som eleverna bibringades och hur utbildningen ansågs motsvara ändamålet.

När von Knorring gjorde sitt förslag om en folkrealskola fick han stöd av kontraktsprosten P.U. Sadelin, som framhöll behovet av att ”bibringa ynglingar på denna landsort insikt i de kunskapsämnen som för jordbrukaren, hantverkaren och sjömannen äro nödvändiga” (D XXIII 18 s. 216). I ett brev till sällskapets ordförande angav von Knorring som ett motiv för att placera skolan i Finström att där inte saknades ”grundlig ledning i navigation, däri undervisning vore av största vikt, då seglationen har mycket utvidgats och än utvidgas” (D XXIII 18 s. 219). – Hösten 1853 kunde von Knorring underrätta sällskapet om att folkrealskolan i Godby invigts 4.10.1853 (D XXIII 18 s. 599). I sällskapets år 1856 tryckta *Handlingar* (4.1 s. 25) sägs att skolan anlagts år 1852.

Sällskapet visade stor förståelse för von Knorrings strävanden och lovade honom ekonomiskt stöd på vissa villkor (A I 48 – U § 3/16.2, § 4/31.3, § 2/27.4 och P § 5/1.6.1853, B I 22 s. 157). När skolan väl kommit i gång ökades stödet och preciserades villkoren (A I 49 – § 3/15.2.1854, B I 22 s. 215). I mars 1854 antecknades von Knorrings besked att av 60 inskrivna elever 8 bildat en särskild avdelning för undervisning i styrmanskonsten (A I 49 – U § 5/9.3.1854).

7.2.2 Översikt av skolverksamheten

Den sålunda inledda sjöfartsutbildningen bragtes redan samma år av krigshändelserna och kolerafaran att tillfälligt upphöra (A I 49 – U § 5/30.11.1854). I början av år 1855 var undervisningen emellertid åter i gång (A I 50 – U § 5/27.2.1855). Nu användes redan benämningen navigationsskola. Hösten 1855 anmälde sig likväl ingen elev (D XXIV 3 no 3722) och så länge kriget pågick tycks skolans verksamhet ha varit anspråkslös (Handlingar 4.1 s. 26 och 4.3 s. 16).

I sin verksamhetsberättelse för 1858 (Handlingar 4.4 s. 6) kunde sällskapet berätta om en avgörande förändring i skolornas ställning och i sitt förhållande till dem: i ett reskript 9.6.1858 hade KMt låtit veta att von Knorring beviljats ett årligt statsanslag för sina skolor och att sällskapet ålagts att övervaka deras verksamhet (A I 53 – U § 2/22.6 och P § 2/15.9.1858).

Bomarsunds förstöring ledde till att den invid fästningen i Skarpans verkande elementarskolan flyttades till Finström för att samordnas med von Knorrings skolor. Härav följde svårigheter (A I 57 – U § 3/25.4.1862, D XXIV 8 no 1055 och icke diarieförda). Senaten anmodade sällskapet att göra förslag till skolans framtida organisation (D I 3 s. 35). Sällskapets förslag (B I 25 s. 44) byggde på ett av A.J. Hornborg avgivet omdöme (A I 57 – U § 2/18.7 -bil. och P § 2/30.7.1862). Sällskapet ansåg det nödvändigt att von Knorring fick fortsätta med att utveckla ”bottenskolan med tillhörande fackskolor” och föreslog att von Knorring själv skulle få utforma detaljerna. KMt lät 5.3.1863 (D I 3 s. 80) veta att förslaget gillats och ålade sällskapet att med uppmärksamhet följa skolornas verksamhet samt årligen avge en berättelse (A I 58 – U § 4/21.3.1863, Handlingar 6.1 s. 9).

Den allmänna utvecklingen och främst etablerandet av vårt folkskoleväsende ledde småningom till att sällskapets befattning med de åländska skolorna upphörde. För navigationsskolans del skedde det vid slutet av läsåret 1867–68 (D I 4 s. 163, Handlingar 6.2 s. 19).

7.2.3 Närmare uppgifter om skolverksamheten

Lärare och inspektörer

När von Knorring första gången nämnde sina skolors undervisning i styrmanskonsten namngav han kofferdikaptenen Calonius som lärare (A I 49 – U § 5/9.3.1854). Ett år senare lät han veta att undervisningen leddes av kofferdikaptenen Mathias Sjögren, ”med berömliga intyg, vilken mot erhållande av rum, ljus och ved på skolans bekostnad fullt förnöjes med lärjungarnas inbetalningar såsom arvode för sitt besvär” (A I 50 – U § 5/27.2.1855). – År 1862 fann inspektören Palmfelt anledning att utlåta sig om Sjögrens lönevillkor och denne fick ett arvode (D XXIV 9 nr 83).

Sjögren kvarstod som navigationsskolans lärare ännu när sällskapets befattning med skolan upphörde. Då försökte det på von Knorrings förslag (C I 7 nr 64/1869) utverka en gratifikation av statsmedel åt honom, men framställningen avslogs (A I 64 – St § 3/5.2.1869). Sin uppskattning av Sjögren hade sällskapet redan tidigare visat genom att tilldela honom sin mindre medalj i silver (A I 60 – St § 6/28.11.1865, A I 61 – P § 9/28.2.1866).

När Sjögren genom skolans omorganisation blev friställd tycks han helt privat ha fortsatt sin lärarverksamhet. I sitt avslag på sällskapets framställning om en gratifikation angav senaten (D I 5 s. 13) som ett motiv ”helst han numera erhållit tillstånd till inrättande av en privat navigationsskola på Åland, som enligt vad upplyst blivit frekventeras av ett talrikt antal elever”.

Hösten 1860 skrev von Knorring att Sjögren biträtts av skepparen Johan Isaacsson (D XXIV 7 nr 4668). Då skulle skolan flytta in i ett nybyggt skolhus och de två lärarna mera uteslutande kunna ägna sig åt undervisningen i styrmanskonsten, medan undervisningen i övriga ämnen kunde skötas av lärarna i den i samma hus inrymda elementerskolan. Följande år biträddes Sjögren av skolaris G.A. Rosengren (D XXIV 8 – ej diarieförda). Uppenbarligen hade redan tidigare också andra lärare än skepparna varit engagerade i navigationsskoleelevernas undervisning. Redan vårvintern 1855 skrev von Knorring att han skulle med beredvillighet deltaga i undervisningen så snart hans hälsotillstånd det medgav (A I 50 – U § 5/27.2.1855).

Uppgiften att övervaka de av sällskapet stödda skolorna anförtroddes Sadelin (A I 48 – U § 10/10.10.1853, B I 22 s. 183). Han dog 1858, samma år som KMt anmodat sällskapet att svara för inspektionen av skolorna, och sällskapet bad kontraktsprosten J. Chydenius i Jomala övertaga uppdraget (B I 24 s. 111). Också han skötte det till sin död, år 1863, och efterträddes i sin tur av prosten N.F. Kurten (B I 25 s. 128). Då denne år 1865 bad om befrielse stod skolorna redan inför sin omorganisation och det visade sig svårt att finna någon villig att övertaga inspektionsuppdraget, varför posten lämnades obesatt (A I 61 – St § 23/30.1.1866).

Prostarnas kompetens att inspektera navigationsundervisningen kunde ifrågasättas och redan 1855 lät von Knorring veta att han anmodat lotsuppsynings-

mannen Otto Hallbäck att vid tillfälle inspektera navigationsskolan (A I 50 – U § 5/27.2.1855). Sedan sällskapet av statsmakten ålagts att övervaka skolorna utsåg det lotsuppsyningsmannen Axel Palmfelt ”till särskild inspektör över navigationsskolan” (A I 54 – U § 9/11.11.1859). När denne flyttade från orten vände sig sällskapet till hans efterträdare J.F. Nordberg (A I 57 – U § 5/5.12.1862), som likväl inte åtog sig uppdraget (D XXIV 10 nr 16). Budet gick då till kapten V.V. Mesterton i Godby (A I 58 – U § 5/7.3 och § 8/16.5.1863) och efter dennes snara död till kyrkoherden A. Eklöf i Lemland (A I 59 – St § 10/1.12.1864, B I 26 s. 72).

Mest givande är likväl de berättelser som avgavs av från Åbo utsända tillfälliga inspektörer. De första var domprosten T. Renvall och konsistorieamanuensen A.G. Rindell (A I 54 – U § 10/22.1 och U § 2/6.5.1859). Deras berättelse infördes i sällskapets *Handlingar* (4.4 s. 70–96). Fem år senare inspekterades skolorna av lektor W. Neovius och amanuensen C. Granqvist (A I 59 – St § 10/23.1, P § 7/23.2, St § 5/1.4.1864). Också deras berättelse gavs publicitet (Handlingar 5.3 s. 49–81). Deras uppdrag hade preciserats i 12 punkter (A I 59 – St § 10/11.3.1864, B I 26 s. 5–6).

Eleverna och vad de lärde sig

Ursprungligen var navigationsskolan tänkt som en biskola till bottenskolan. Den skulle ge sjöfarande ungdomar praktiska kunskaper och färdigheter, inte formell kompetens. Med tiden stegrades önskemålen.

Skolan omfattade två terminer och pågick under den tid av året då sjöfarten låg nere, några månader före och några efter årsskiftet. Många av eleverna tycks ha besökt skolan ganska oregelbundet och somliga under mer än ett läsår.

Närmare uppgifter om de åtta elever vilka som de första på Åland undervisats i styrmanskonsten saknas (A I 49 – U § 5/9.3.1854). Följande läsår var eleverna fem; om dem finns detaljerade uppgifter. Examensprotokollet 4.4.1855 (D XXIV 2 nr 3515) åtföljs av en tabell upptagande namn, hemort, ålder, förpraktik och i skolan inhämtade kunskaper samt ytterligare föräldrarnas yrke och hemort. Därpå följande läsår avslutades med examen 3.4.1856 (D XXIV 3 nr 3722). Av de då nio eleverna var två med också föregående år. Nu får vi veta elevernas vitsord i ettvart av 34 kunskapsämnen.

För de tre följande åren är uppgifterna knappa (Handlingar 4.1 s. 26 och 4.3 s. 16). Sadelins 1857 insända rapport har inte återfunnits, lika litet som hans uppgifter i juni 1858 (C I 6 nr 4123 och 4251). I Renvall-Rindells inspektionsberättelse våren 1859 (Handlingar 4.4 s. 99) säges att eleverna varit femton år 1857, tjuguåtta år 1858 och fyrtio år 1859. Av berättelsen framgår också vad eleverna fått lära sig.

Det hösten 1859 inledda läsåret fick skolan aderton lärjungar (D XXIV 7 nr 4560) och efter dess slut kunde von Knorring berätta att den tilltagande seglationen på Nordsjön ökat intresset för skolan (D XXIV 7 nr 4668). Chydenius var emellertid i sin 22.9.1860 daterade berättelse (D XXIV 7 nr 4669) ganska kritisk. Elevernas förkunskaper ansåg han alltför klena för att möjliggöra en effektiv fackutbildning. Ett år senare förnyade han sitt krav på en effektivare undervisning i de förberedande ämnena (D XXIV 8 nr 124).

För läsåren 1860–61 – 1867–68, frånsett 1862–63, föreligger rediga uppgifter:

1859–60	D XXIV 7	
	nr 4668	von Knorrings brev 14.8.1860
	nr 4669	Chydenius inspektionsberättelse 22.9.1860
1860–61	D XXIV 7	
	nr 4560	von Knorrings brev 2.2.1861
	D XXIV 8	
	nr 124	Chydenius brev 14.9.1861
		Vitsordstablå 12.4.1861
	D XXIV 9	
	nr 83	Palmfelts brev 19.4.1862
		Examensprotokoll 12.4.1861
	B I 24	
	s. 282	Sällskapets brev till KMt 14.6.1861
1861–62	D XXIV 9	
	nr 109	Chydenius brev 25.7.1862
		Examensprotokoll 14.4.1862
		Vitsordstablå
1862–63	D XXIV 10	
	nr 127	von Knorrings intetsägande brev 8.6.1863
	B I 25	
	s. 146	Sällskapets dito till KMt 2.11.1863
1863–64	D XXIV 11	
	nr 165	Examensprotokoll 8.4.1864
		Vitsordstablå
		von Knorrings brev 2.9.1864
	B I 26	
	s. 99	Sällskapets berättelse till KMt 4.4.1865
1864–65	D XXIV 12	
	nr 50	N.A. Kurtens brev 3.4.1865
	nr 57	Eklöfs brev 26.4.1865
		Examensprotokoll 12.4.1865
		Vitsordstablå
		Provuppgifter
	A I 61	
	St § 14/30.1.1866	Berättelsen till KMt
1865–66	D XXIV 13	
	nr 123	Eklöfs brev 21.4.1866
		Examensprotokoll 13.4.1866
		Vitsordstablå
		Provuppgifter med facit
	B I 27	
	s. 78	Berättelsen till KMt

1866–67 D XXIV 14
nr 361 Eklöfs brev 27.4.1867
Examensprotokoll 16.4.1867
Vitsordstablå
A I 63
St § 2/21.2.1868 Berättelsen till KMt

1867–68 D XXIV 15
nr 249 Eklöfs brev 15.4.1868
Examensprotokoll 8.4.1868
Vitsordstablå
Provuppgifter
D XXIV 16
nr 62 Eklöfs brev 24.2.1869
Elevförteckning
A I 64
St § 3/5.2.1869 Berättelsen till KMt

Elevernas liv och leverne

Om elevernas liv utanför skolsalen finns det få uppgifter. Den osämja som följde av att den från Skarpans förflyttade elementarskolan förenades med von Knorrings skolor i Godby ledde till att en hel del negativt togs fram. Sålunda framhöll elementerskolans rektor 18.2.1861 (D XXIV 8 – ej diarieförda) inkvarteringssvårigheterna i Godby: ”Även har det redan under den korta tid som navigationsskolan varit i Godby visat sig att lägre elementarskolans elever ej utan fara för sin sedlighet kunna vistas tillsammans med förstnämnda skolas äldre och med högst få undantag fullvuxna elever, av vilka en del genom sin sedeslöshet är för ungdomen högst farlig.”

Kanske var det denna beskyllning som gav Eklöf anledning att vid terminsavslutningen 1867 efter skolans förflyttning till Mariehamn tacka eleverna för deras av stadsborna vitsordade goda uppförande (D XXIV 14 nr 361).

7.2.4 Växande krav och skolans omorganisation

De flesta eleverna var rimligtvis inställda på att föra egna båtar eller att stanna ”för om masten” i tjänst hos andra. I ett memorial 14.6.1861 (D XXIV 8 – ej diarieförda) nämnde von Knorring att skolan betraktades med välbehag av skeppsredarna, men av hemmansägare i allmänhet beskylldes för att beröva dem drängar. Våren 1864 berättade han (D XXIV 11 – ej diarieförda): ”De sista tiderna infunno sig nästan dagligen skeppsredare att värva manskap, vilka genast avforo till de på åtskilliga orter infrusna fartygen.”

Den expanderande bygdesjöfarten lockade de driftigaste eleverna till vidare utbildning. I inspektionsberättelsen 1859 nämndes att sju elever hade presterat styrmansexamen vid navigationsskolan i Åbo (Handlingar 4.4 s. 81) och sommaren 1861 lät sällskapet i sin berättelse till KMt veta (B I 24 s. 282) att åtskilliga av eleverna med framgång fortsatt sina studier i Åbo. I sin inspektionsberättelse följande vår kallade Palmfelt skolan den nödvändigaste av alla de på Åland

inrättade skolorna och nämnde att av de 24 eleverna 4 åtnjutit undervisning i skeppare- och de övriga i styrmanskursen (D XXIV 9 nr 83). I det bifogade examensprotokollet talas om den större och om den mindre styrmanskursen. Vid inspektörernas besök 1864 (Handlingar 5.3 s. 66) framhöll Sjögren skolans uppgift att förbereda eleverna för fortsatt utbildning vid navigationsskolan i Åbo, ”då endast därstädes vederbörligen giltiga examina få avläggas”. När von Knorring senare samma år prisade Sjögrens då tioåriga lärargärning uppgav han att endast omkring 10 av inalles 261 lärjungar tagit en examen, men väl hade Ålands seglation genom skolan vunnit en förökad tillväxt och säkrare riktning (D XXIV 11 – ej diarieförda).

Den 24 juli 1866 lät senaten veta (D I 4 s. 99) att skolan enligt guvernörens framställning av 3.11.1865 skulle flyttas från Godby till Mariehamn (A I 61 – P § 4–5/2.10, St § 14/14.8.1866). Samtidigt som detta delgavs plenum föredrogs von Knorrings 21.7 daterade anhållan om att sällskapet måtte utverka rättighet för skolan att utexaminera Östersjöskeppare (D XXIV 13 nr 206). Sällskapets styrelse hade ställt sig avvisande, men plenum mjukade upp beslutet. Den 5 oktober återkom von Knorring (C I 7 nr 273/1866) med sin begäran och bad ytterligare att sällskapet skulle utverka att den till Mariehamn flyttade skolan ställdes ”på fast publik grund” (A I 61 – St § 14/5.12).

Som en första åtgärd tillsatte sällskapet på von Knorrings förslag en 9-manna direktion för skolan (A I 62 – St § 6/30.1.1867). Först därefter tog sällskapet ställning till von Knorrings framställning om skolans omorganisation (A I 62 – St § 17/26.2 och P § 9/14.3.1867, B I 27 s. 77). Sällskapet fann det inte befogat att det på Åland grundades en skola lik den i Åbo; det räckte om man fick en skola som utdimitterade Östersjöskeppare. Sällskapet beaktade synpunkter anförda av Åboskolan genom kapten Stenius. Till sin framställning hos KMt fogade sällskapet von Knorrings handlingar i ärendet. – Sällskapet föreslog självt att det skulle befrias från all befattning med skolan.

När sällskapet kort därefter fick Eklöfs positiva årsberättelse överlämnades den till Stenius för utlåtande (A I 62 – St § 6/10.5.1867). Det blev mycket kritiskt (D XXIV 14 nr 372), men sällskapet avstod från åtgärder då ju skolan stod inför en omorganisation (A I 62 – St § 7/25.5 och P § 10/19.7.1867).

Som nr 28/1867 i Finlands författningssamling emanerade 6.11.1867 en nådig kungörelse angående förändrad organisation av navigationsskolan på Åland. Skolan skulle utexaminera skeppare ”med rättighet att föra befäl å handelsfartyg, vilka segla inom Östersjön och Nordsjön, enligt stadgarna i nådiga reglementet för navigationsskolorne i landet av den 21 januari 1863 (...)” Skrivelsen om kungörelsen kom sällskapet till del 10.12.1867 (D I 4 s. 165, A I 62 – St § 9/28.12.1867).

Efter det då pågående läsårets avslutning skulle sällskapets befattning med skolan upphöra. Våren 1868 meddelade von Knorring att enligt Sjögren var fem elever beredda att undergå lägsta examen, varför han bad sällskapet utverka besök av någon lärare från Åbo navigationsskola för att övervara examen (D XXIV 15 nr 154).

Sin befattning med skolan avslutade sällskapet med att dra försorg om att skolan fick tjänliga utrymmen i Mariehamn (A I 62 – St § 13/19.6 och P § 11/19.7.1867, D XXIV 14 nr 435 och A I 63 – St § 15/29.9.1868). Efter läsårets avslutning sände sällskapet till guvernören en förteckning över skolans effekter (A

I 63 – St § 12/21.4.1868) och i början av år 1869 sin sista redogörelse till KMt (A I 64 – St § 3–7/5.2.1869).

7.3 Ålands behov av ett sjömanshus

Hur man på Åland under 1860-talet såg på den egna sjöfartens behov antyds av de utlåtanden som von Knorring insände då han av sällskapet ombetts utreda hur de i England efter Krimkriget insamlade medlen för fiskets främjande bäst kunde användas (B I 26 s. 37 och A I 59 – St § 5/13.9.1864 -bil.). Länsman P.A. Lignell och bonden C.J. Boman på Ryssö lät förstå att om pengarna kunde användas för något annat ändamål, så borde bidrag ges för avlönande av en sjömanshus-föreståndare: De framhöll ”vilka svårigheter och oerhörda kostnader fattigvården i varje kommun härstädes komma att vidkännas, då alla de nu, till en flotta av över 12000 läster fartyg, begagnade orkeslösa sjömäns underhåll kommer att drabba fattighusen, förtigande all den oreda och laglöshet som uppstå vid förhyrandet av alla dessa sjömän.” Prosten M. Forsström förenade sig härom och tillade: ”Vad Åland förnämligast behöver är en god navigationsskola och ett sjömanshus.”

8 Den reguljära ångbåtstrafiken på England inleds

När Hushållningssällskapet hunnit till 1800-talets sista kvartal var det redan nästan uteslutande inriktat på jordbrukets främjande. Som en hävstång för jordbrukets upphjälpande såg sällskapet tryggandet av den framväxande mejerihanteringens avsättning på den engelska marknaden. Det förutsatte regelbunden sjöfart året om. Så kom sällskapet att spela en roll även vid inledanet och utvecklandet av den reguljära ångbåtstrafiken på England.

Det började med att Jexp. år 1879 för utlåtande tillställde sällskapet handels-agenten Frithjof Foss förslag om att staten skulle anställe en agent i Hangö för att ombesörja smörtransporten till England (D I 6 s. 54 b, A I 74 – St § 2/30.9.1879). Ärendet bordlades för att styrelsen skulle hinna få del av protokollet från ett av smörproducenter 29.9 hållet möte i samma ärende. Under väntetiden fick sällskapet från Foss en skrivelse med planer på att inleda export också av slaktdjur till England. Alla skrivelser i ärendet förelåg ett par veckor senare då styrelsen formulerade sitt utlåtande (A I 74 – St § 1/14.10.1879 -bil. A–D, Handlingar 1878–1883 I s. 52–56). I det varnades för att ge agenturen officiell prägel, men tillstyrktes ett statsanslag för ett år i sänder. Innan året gick ut fick sällskapet Jexp:s besked om att Foss förslag avvisats (D I 6 s. 64).

Redan följande vår fick sällskapet av senatens finansexpedition för utlåtande kapten Karl Korsmans anhållan om ett räntefritt lån av 270 000 mark för inledande av regelbunden trafik mellan Hangö och England (D I 6 s. 71) samt en av firman W.Th. Holm & Co till KMt ingiven framställning om en subvention om 5 000 mark åt ett rederi i Hull för var resa som rederiet under sommaren gjorde till Hangö för smörtransport (A I 75 – St § 15/7.5.1880 -bil.). Firman ansåg att transportvägen Hangö-Stockholm-Göteborg-Hull kunde visa sig bättre än den direkta förbindelsen Hangö-Hull.

De inbegärda utlåtandena avgavs vart för sig (A I 75 – St § 1–2/19.5.1880 bil. A–B och Handlingar 1878–1883 I s. 56–62). Sällskapet trodde mer på trafiken via Sverige och avstyrkte Korsmans anhållan, främst kravet på fri konkurrens. Firman

Holm & Co:s framställning förordades på vissa villkor; anslaget borde beviljas blott för en försöksperiod. Det var närmast sommartrafikens alternativ som borde utrönas. Vintertid var det mindre risk för att smöret skulle ta skada till sin kvalitet även om exporten drabbades av trafikstörningar.

När M. von Haartman år 1885 ville att sällskapet skulle utverka anslag för en mejerikonsulent framlade han också synpunkter på smörtransporten till England (A I 80 s. 294 – St § 2/22.12 -bil.).

9 Isbrytare skall trygga trafiken

Smörexporten till England växte och därmed kraven på tryggad trafik året om. Hösten 1888 hölls i sällskapets sal ett möte av smörproducenter för att överlägga om frågor rörande vintertrafiken över Hangö. Då hade man under de senaste tolv åren haft vinterkommunikation över Hangö med Sverige, men nogsamt fått erfara behovet av en isbrytare. För att få del av de erfarenheter som man i Göteborg, Kristiania och Köpenhamn fått av isbrytare hade mötets arrangörer införskaffat svar på nio konkreta frågor. Mötet resulterade i en skrivelse som sällskapet ombads att med ett förordande översända till KMt. Den utmynnade i en framställning om att statsmakten måtte säkerställa vintertrafiken gneom att anskaffa en ”enkom för ändamålet konstruerad isbrytare” (A I 83 s. 130 – St § 3/18.12.1888 -bil. och Handlingar 1888 s. 45–49). Sällskapet förordade framställningen (B I 33 nr 721/18.12.1888).

FINSKA
HUSHÅLLNINGSSÄLLSKAPETS ARKIV OCH SKRIFTER
SOM KÄLLA FÖR FORSKNINGEN

Om synen på Finlands och på Finska Hushållningssällskapets ställning under slutet av vår svenska tid och början av vår kejsartid

Av
Lars Zilliacus

Åbo 2003

Innehållsförteckning

FÖRORD ... 197

1 SLUTET PÅ VÅR SVENSKA TID ... 199

1.1 HUR SÄLLSKAPETS STIFTARE SÅG PÅ FINLANDS OCH PÅ SÄLLSKAPETS STÄLLNING ... 199
1.2 HUR KONUNGEN UTTRYCKTE SIG ... 200
1.3 HUR SÄLLSKAPET YRKADE PÅ ATT FINLAND SKULLE FÅ SÄRBEHANDLING ... 201
1.4 HUR MAN VÄSTER OM ÅLANDS HAV SÅG PÅ FINLANDS OCH PÅ SÄLLSKAPETS STÄLLNING ... 202

2 ÅRET 1808 ... 203

3 BÖRJAN PÅ VÅR KEJSARTID ... 204

3.1 HUR SÄLLSKAPET BLEV KEJSERLIGT OCH VAD DET INNEBAR ... 204
3.1.1 Hur sällskapet blev kejserligt ... 204
3.1.2 Kejsaren anger sällskapets ställning ... 205
3.1.3 Kejsaren vidgar sitt storfurstendöme och därmed sällskapets verksamhetsområde ... 205
3.1.4 Kejsaren ger sällskapet ökat ekonomiskt stöd ... 206
3.1.5 Kejsarnåd och folkgunst ... 206
3.2 CARL CHRISTIAN BÖCKER OCH SYNEN PÅ FINLANDS OCH PÅ SÄLLSKAPETS STÄLLNING ... 207
3.2.1 Böcker ställs inför frågan om Finlands och om sällskapets ställning ... 207
3.2.2 Böcker hävdar sin syn på Finlands och sällskapets ställning ... 209
3.2.3 Av KMt inbegärda utlåtanden och betänkanden under Böckers tid ... 211
3.2.3.1 Utlåtande om den allmänna hushållningens främjande ... 211
3.2.3.2 Betänkanden om skogshushållning, om kärrodling och om fri lanthandel ... 213
3.2.4 Böckers koncept till svar på sällskapets prisfråga ... 214
3.2.5 Böckers koncept till framställning om Finlands penningverk ... 215
3.3 ICKE PROTOKOLLFÖRDA SAMMANKOMSTER UNDER BÖRJAN AV KEJSARTIDEN ... 215
3.4 RÖSTER UR MEDLEMSKÅREN UNDER SLUTET AV BÖCKERS TID ... 216
3.5 BÖCKERS TID GÅR UT OCH LARS ARNELLS TAR VID ... 217

4 BÖRJAN AV ALEXANDER II:S TID ... 218

4.1 DEN NYA KEJSAREN VILL HÖRA SITT STORFURSTENDÖME ... 218
4.2 INFÖR LANTDAGSINSTITUTIONENS ÅTERUPPVÄCKANDE ... 219

Förord

Finlands ställning inom Sveriges rike i slutet av vår svenska tid och som en del av det ryska riket under vår kejsartid har varit föremål för diskussion: Var det titulära storfurstendömet Finland blott ett halvt dussin län direkt underställda centralstyrelsen i Stockholm eller ett land med egen identitet? Och vad innebar erövraren Alexander I:s tal om att Finland upphöjts bland nationernas antal?

En förbisedd källa till kunskap om hur samtida såg på Finlands ställning ligger i det först kungliga och sedan kejserliga Finska Hushållningssällskapets arkiv och tryckta skrifter. De uppgifter som där finns är naturligtvis nära knutna till synen på sällskapets egen ställning.

Den ställning som sällskapet tillvunnit sig under Gustav IV Adolfs tid var det givetvis angeläget om att bibehålla också sedan dess kungliga beskyddare drivits från tronen och många inom sällskapet ville att det genom sin ställning skulle påverka landets. Den uppfattningen hävdades främst av sällskapets sekreterare åren 1813–1833, professor Carl Christian Böcker. För senare tider har sällskapets arkiv inte så mycket att ge som källa till kunskap om häftets tema.

1 Slutet på vår svenska tid

1.1 Hur sällskapets stiftare såg på Finlands och på sällskapets ställning

Protokollet från sällskapets stiftande möte har ingressen: ”År 1797 den första november sammankommo i Åbo stad ett stort antal finska medborgare att efter föregångne enskilte samtal överlägga och samråda angående nedannämnda stiftelse (...)” (A I 1 s. 1, Cygnaeus s. 94).

De föregående samtalen har inte satt spår i arkivet, men säkerligen fördes de med samma ord och vändningar som återfinns i det stiftande mötets protokoll: ”Storfurstendömet Finland har länge varit en tummelplats för krigare. Nation, grymt behandlad under krigen, har icke förmått undanröja gruset av förstörda och blodbestänkta hemvist innan åter hungersnöden tillstött och ödelagt landets arbetsstyrka (...)”.

Snarlika vändningar återfinns i några redan år 1760 av ”en förtjänt man uppsatta tankar om Finlands upphjälpande” (D IV 5 s. 23). Tydligen hade sådana tankar odlats länge innan de mognade och bar frukt och sällskapet föddes.

Som sin förebild såg sällskapet det Patriotiska sällskapet i Stockholm. Patriotism är ett i båda sällskapens äldre handlingar ofta återkommande ord. Då avsågs därmed närmast en uppoffrande omtanke om mindre lyckligt lottade samhällsmedlemmar.

Det stiftande mötet beslöt utfärda en proklamation om sällskapets tillkomst. Den infördes i *Åbo Tidningars* första nummer år 1798 och börjar så här:

> ”Till Finska Allmänheten
> Främmande länders erfarenhet vittnar huruledes enskilda sällskap lagt grunden till den förkovran och tillväxt åkerbruk, näringar, handaslöjder och handel vunnit (...). Finland ensamt har till närvarande tid saknat en så gagnande stiftelse” (Cygnaeus s. 113).

Sällskapets stiftare såg som en av sina första uppgifter att kartlägga förhållandena i Finlands olika delar (A I 1 s. 23 – P § 5/2.1.1798). Ett förslag till plan för sockenbeskrivningar inledde kammarrådet A.J. Winter med orden (D IV 5 s. 1): ”Då man kastar en uppmärksam blick på Finlands vidsträckta läge med dess olika luftsträck och jordmån samt tillika betraktar folkets skiljaktliga språk, lynne, arbetsdrift och levnadssätt, bliver man lätteligen övertygad (...).”

Ett par år senare utsåg sällskapet korrespondenter runt om i landet. De anlitades också som sällskapets ombud. Längst i norr verkade prosten M. Castrén i Kemi. År 1807 sände sällskapet till honom en kungörelse om potatisodlingen och anmodade honom att med det första ombestyra den till ”Sodankylä, Utsjoki och Enare församlingar av Västerbottens län att i kyrkorna därstädes påföljande söndag avkunnas” (B I 1 s. 108). – Lappmarken ansågs tydligen självklart ingå i sällskapets verksamhetsområde.

Sällskapets stiftare såg Finland som ett helt innefattande särpräglade delar. Den synen gav F.M. Franzén utryck för i den dikt ”Finlands uppodling” som han

tillägnade sällskapet och uppläste vid plenum 2.1.1800 (Cygnaeus s. 158). I början av dikten frågar skalden:

> ”O mina fäders bygd, o Finland, skall omsider
> du även lyfta dig bland jordens länder opp”

Diktens slutrader lyder:

> ”och Finland, lyft vid Sverges sida,
> beundras av en värld, som glömde att det fanns.”

Samma år började sällskapet utge ett månatligt medlemsblad ”Utdrag av Kongl. Finska Hushållnings-Sällskapets Dagbok”. Det inleddes med en deklaration av sällskapets syfte att ”närmare med sig uti enahanda bemödande förena dem av Finlands många upplysta och driftiga hushållare, som, lika med sällskapets å samlingsplatsen varande ledamöter, av bästa välmening nitälska för allmänhetens väl, men av ortens avlägsenhet, oftast äro hindrade att sällskapets överläggningar personligen bivista, (...) samt att, om möjligt vore, med enahanda varm känsla för fosterbygdens odling och dess näringars förkovran, uppelda varje finsk man som känner att han äger ett fädernesland.”

Om sällskapet som talesman för sådana män yttrade sig Olof Wibelius i ett memorial 1799 (D IV 2 s. 34): ”Jag ser inga grundade betänkligheter för sällskapet att till Kongl. Majt. i underdånighet frambära våra allmänna åligganden till landets och hushållningens upphjälpande. Måtte icke en otidig grannlagenhet förmå uppstapla ett skadligt avstånd emellan en god och välgörande konung samt trogna, för konungens ära och det allmänna bästa nitiska undersåtar. Offentligheten av våra göromål talar för renheten av vårt uppsåt.”

1.2 Hur konungen uttryckte sig

För att på högst ort vinna stöd för sina strävanden vände sig sällskapet till konungen. Det skedde genom landshövdingen E.G. von Willebrand (A I 1 s. 19 – P § 1/12.12.1797). Konungen ställde sig nådigt och lät veta (D I 1 s. 1) att han, emedan ”Finska hushållningen förbättring och upphjälpande Oss högt om hjärtat ligger” inte bara gav sitt samtycke till sällskapets stiftande, utan också gav det hägn och beskydd som ett kungligt sällskap (Cygnaeus s. 120).

Mer eller mindre på eget bevåg utverkade von Willebrand som sällskapets ordförande (D II 7 s. B 8) konungens tillstånd för sällskapet att direkt inför tronen frambära allt vad för hushållningen och näringarnas tillväxt i Finland kunde vara hinderligt (A I 2 s. 6 – P § 11/1.11.1799, D I 1 s. 4, Cygnaeus s. 122).

För att stöda sällskapets arbete för potatisodlingens främjande utfärdade KMt år 1801 en kungörelse ”Om Potatoes-planteringens upmuntran och utvidgande i Stor-Furstendömet Finland” (D V 5 s. 30). I den framhölls att det knappast fanns någon för fäderneslandet och i synnerhet för storfurstendömet nyttigare växt än potatisen. Kungörelsen lät veta att KMt för Finlands upphjälpande hade anslagit medel för potatisodlingens främjande och emotsåg att allmogen i gärning skulle visa sin tacksamhet för detta understöd, ”varav endast finska allmogen kommit i åtnjutande”.

Tre år senare emanerade på sällskapets begäran en liknande kungörelse för att stöda sällskapet i dess kamp mot smittkopporna (D XIII 5 B s. 1). Också nu framhölls att konungen visat sina i Finland boende undersåtar sin särskilda ynnest.

1.3 Hur sällskapet yrkade på att Finland skulle få särbehandling

Den förste som framlade ett förslag om att Finland vid lagstiftningen borde få särbehandling var kammarrådet A.J. Winter. Han fick genast stöd av professor Jakob Tengström. Winter daterade 1.5.1801 ett vidlyftigt memorial om svårigheter vid landets hushållning och Tengström gav skriftliga reflexioner kring memorialet (D IV 2 s. 72 och 127).

Winter yrkade på (s. 93) att lagstiftningen borde beakta de olika landsdelarnas särförhållanden, såsom redan skett i storskiftesförfattningarna. ”Och vad i synnerhet Finland angår, vore önskligt, om alla dessa stadgar kunde bliva närmare granskade, lämpade efter landets beskaffenhet och folkets verkliga behov samt därpå uti naturlig ordning sammandragne uti ett verk, som skulle utgöra vår ekonomiska lag och den vi skulle förbinda oss att obrottsligen hålla, efterleva och fullborda.”

Tengström gick ännu längre (s. 164) och undrade om ej sällskapet hos KMt ”måtte i underdånighet anhålla om nådigt tillstånd att vid alla tillfällen, då fråga kan uppstå om en ny ekonomisk stadga KMt då däröver och så vitt den kan angå Finland, ville i nåder inhämta Kungliga Finska Hushållnings Sällskapets underdåniga utlåtande innan den till allmän efterrättelse utsändes, på det KMt därigenom måtte komma så mycket bättre i tillfälle att lämpa sina höga författningar efter landets krav och dess invånares både önskan och största fördel.”

Förslaget gillades av BU (A I 3 s. 267 – § 2/21.3.1801) men kom inte till utförande. När memorialen behandlades av sällskapets plenum tog man fasta på sådant som gällde sytning och hemmansklyvning och beslöt göra en framställning därom hos KMt (A I 4 s. 165 – P § 4/2.8.1802). Sekreteraren J.F. Wallenius uppgjorde ett förslag till framställning (B I 1 s. 192), men det lämnades vilande, emedan sällskapet ”ansåg nödigt att sig häruppå än ytterligare besinna” (A I 5 s. 5 – P § 7/15.11.1802). Man besinnade sig länge och väl och sedan H.G. Porthan yrkat på ytterligare betänketid beslöts ”att den tillämnade expeditionen, emot vars esprit, så väl som emot nyttan och utförligheten av det däruti anmälda förslag flere grundade betänkligheter blivit väckta, skulle inställas och förfalla” (A I 6 s. 11, 32 och 108 – P § 6/1.12.1803, § 3/2.1. och § 6/16.4.1804). – Egendomligt nog finns trots detta beslut sällskapets hemställan införd i den år 1819 tryckta tredje tomen av dess *Handlingar*, daterad 1.11.1802 och med Tengström och Wallenius som undertecknare. Tydligen har den av den dåvarande sekreteraren tagits ur den gamla konceptboken.

När sällskapet fattade sitt beslut om att låta ärendet förfalla hade det redan utan framgång gjort en framställning om särbehandling av Finland i en mindre ömtålig fråga. Den gällde tjänstehjonens flyttningstid. Initiativet var också nu Winters. I ett 9.6.1800 daterat memorial (D IV 2 s. 108) säger han sig redan 1.10.1798 ha yrkat på att sällskapet hos KMt skulle anmäla landets önskan om ändrad flyttningstid. Det åsyftade memorialet finns inte i arkivet, men ingår i sällskapets Dagbok (1800 s. 49). Nu påpekade Winter att tjänstehjonsstadgan tagits upp av riksdagen. Vad flyttningstiden beträffade sade han sig vara övertygad om ”att

finska nationens fullmäktige vid riksdagen" enhälligt ansåg den 1 november vara den tjänligaste flyttningsdagen.

Om ärendets behandling vid plenum berättar protokollet (A I 2 s. 116 – P § 14/9.6.1800): "Vidare ansåg herr kammarrådet tiden nu vara inne att inför KMt i underdånighet ådagalägga nödvändigheten av andra hushållslagar för Finland än dem som för Sveriges södra orter äro gällande (...) i synnerhet som man borde förmoda att riksens ständer hos KMt i underdånighet anmält åtskilliga ämnen uti allmänna hushållningen, som tarva rättelse och förbättring, och sällskapet igenom ett sådant steg skulle bana sig väg till de på landets upphjälpande syftande förslag, vilka väl icke ännu hunnit utarbetas, men likväl framdeles torde komma att konungens nådiga prövning i underdånighet underställas."

Sällskapet biföll genast till förslaget om en framställning gällande flyttningstiden, "men vad angick herr kammarrådets hemställan i den senare punkten ansåg sällskapet för betänkligt att däri ännu ingå, likväl, och för att till en framtid samla ytterligare upplysningar om alla de punkter, uti vilka Finland kan vara i behov av enskilda hushållningsförfattningar, ville sällskapet till en början nu anmoda sina korrespondenter att till sällskapet uppgiva sina tankar angående hållskjutsen och stängselskyldigheten i relation på detta storfurstendöme och dess särskilda landskaper, så vida KMt vid påstående riksdag därom i allmänhet äskat ständernas utlåtande."

Konceptet till framställningen hos KMt (B I 1 s. 17) är av dåvarande ordförande Olof Wibelius hand och däri säges bl.a.: "Sveriges rikes landskaper från Skåne till Lappland och därifrån till Finska viken skilja sig emellan oändeligen till klimat och hushållsbruk. Då södra landsorternas innevånare redan plocka blommor, åka ännu de mesta finnar på skidor." Framställningen utmynnar i en förhoppning om att KMt måtte "sina trogna finnars allmänna önskan nådigt tillsvara." – Det gjorde KMt den gången inte.

Så mycket nådigare ställde sig konungen följande år till sällskapets framställning om statsanslag för potatisodlingens främjande i Finland (Cygnaeus s. 227). I sin redogörelse för anslagets användning gav sällskapet detaljerade upplysningar skilt för varje län (B I 1–2). Detsamma gäller om KMt:s stöd för kampen mot kopporna (Cygnaeus s. 235).

Sällskapets senare framställningar hos KMt finns införda i dess *Handlingar* (3 s. 45 – 68). De gäller lantmätararvodena, lanthandeln (D III 2 s. 20) och en discontinrättning. De inleds alla med en hänvisning till konungens löfte av 15.10.1799 och i alla behandlar sällskapet Finland som en helhet. Detta gäller också om sällskapets till KMt på anmodan avgivna utlåtanden, införda i samma tom av dess *Handlingar*.

1.4 Hur man väster om Ålands hav såg på Finlands och på sällskapets ställning

När den i Finland födde statssekreteraren M. Rosenblad i ett 16.2.1798 daterat brev lät veta att konungen tagit sällskapet under sitt beskydd tillade han: "För min del räknar jag de för mina gladaste stunder, som jag kan använda till befrämjande av gagneliga företag för mitt fosterland" (D II 7 s. S 1). Samma dag daterade Mauritz Klingspor i Stockholm sitt tack för att ha kallats till ledamot av sällskapet och skrev: "Jag hoppas vara känd med det tänkesätt att hava Finlands väl och förkovran till föremål" (D II 7 s. T 1). Följande år tackade Carl Cavander i

Stockholm för sitt inval och betygade sin håg att vara sitt fädernesland och i synnerhet Finland såsom sin fosterbygd gagnelig (D II 7 s. D 7).

Tydligast framträder kanske synen på Finland som ett land för sig i en av C.B. Rutström kontrasignerad skrivelse år 1801 från Patriotiska Sällskapet. Rutström hade knutits till Åbo Akademi och år 1799 kallats till Hushållningssällskapets sekreterare, men inte tillträtt posten, utan blivit sekreterare i Patriotiska Sällskapet. I skrivelsen (D II 2 s. 9) sades att Patriotiska Sällskapet ”fattat beslut rörande en viss naturlig gräns, som Sällskapet trott böra fastställas emellan båda sällskapens verkningskrets, vad hedersbelöningars utdelande vidkommer, och ansett sin egen befattning i denna del böra inskränkas till Svea och Göthe rike allenast, samt Norrland, på den grund, vars billighet Kungliga Finska Hushållnings-Sällskapet själv torde inse, att detta senare sällskap, bättre än det Svenska Patriotiska, är i stånd att känna och pröva de omständigheter, som kunna berättiga eller icke de sökande inom Storfurstendömet till de ifrågavarande belöningar (...) Sällskapet har så mycket snarare ålagt sig denna lag, som det föreställer sig att Kungliga Finska Hushållnings-Sällskapet redan från sin början lärer föresatt sig, att endast tilll Finlands provinser sträcka sin verksamma åtgärd i hushållningen.”

Hushållningssällskapet svarade (B I 1 s. 97) att det Patriotiska Sällskapets beslut att ”utesluta Finland vilar enligt det Finska Hushållningssällskapets övertygelse på så goda grunder, och är så enligt med de regler detta senare sällskap sig föreskrivit, att sällskapet däruti för sin del helt och hållet instämmer. Det har aldrig hänt att någon jordbrukare i Sverige blivit anmäld till belöning hos det Finska Hushållnings-Sällskapet”.

Åland nämndes inte i Patriotiska Sällskapets förslag, men ansågs uppenbarligen självklart ingå i ”Finlands provinser”. Sålunda översände Rutström inom kort en till hans sällskap av riksrådet greve Ridderstolpe inlämnad framställning om belöning för trogen tjänst på Haga kungsgård på Åland (D VIII 1 s. 112 och 114, B I 1 s. 98).

Så sent som hösten 1807 höll statssekreteraren Rosenblad ett tal, där Finland nämndes som en helhet för sig och Hushållningssällskapets arbete för landsdelens förkovran prisades. Sitt ”Tal om de i senare tider vidtagna allmänna författningar till jordbrukets upphjälpande uti fäderneslandet, hållet för Kongl. Vetenskaps-Academien vid presidii nedläggande andra gången den 19 augusti 1807” tillställde Rosenblad sällskapet (A I 10 s. 8 b – P § 6/2.1.1808), i vars boksamling det ingår.

2 Året 1808

Under Finlands ödesår 1808 måste diskussionen om landets ställning ha gått het mellan sällskapets medlemmar, allt medan krigslyckan vacklade. Av sällskapets tidigare ordförande hade general Aminoff och överste Palmfelt dragit ut i fält. I Kuopio spelade Wibelius sin roll som Landshövdingen i Fänrik Ståls sägner, men i Åbo hälsade biskop Tengström de ryska trupperna välkomna när de i mars under musik gjorde sitt intåg i staden. Kort därefter valdes han ånyo till sällskapets ordförande och den 1 juni uppmanade han som biskop sitt stift till fredlig underkastelse under försynens tillskickelser. Knappt tre veckor senare gjorde svenska trupper sitt landstigningsförsök i Alalemo, en knapp mil söder om Åbo. När allt hopp om ett segerrikt slut på kriget var ute ledde sällskapets tidigare ordförande Carl Mannerheim i november den deputation som i S:t Petersburg uppvaktade

kejsaren och bad honom sammankalla Finlands ständer till lantdag; allt medan sällskapets beskyddare Gustav IV Adolf satt på rikets tron.

I sällskapets protokoll har krigshändelserna satt få spår. Man följde biskopens bud att ”i fridsamt lugn fortsätta sina vanliga näringar och avhålla sig ifrån alla oroliga och brottsliga företag som avlägsna den ljuva friden från våra hemvister.”

Sällskapet höll sina regelbundna sammanträden. ”År 1808 den 1 mars sammanträdde Kongl. Finska Hushållnings Sällskapets ordförande och ledamöter.” Så inleds det protokoll där kriget första gången skymtar. Skattmästaren meddelade att han på länsstyrelsen som vanligt velat utkvittera sällskapets statsanslag, men avspisats med beskedet att alla kronans medel ställts till generalfältkommissariatets disposition (A I 10 s. 17). I ingressen till protokollet från följande sammanträde, den 1 april, har epitetet Kongliga fallit bort. Likväl antecknades under § 3 att sedan senaste plenum inkomna skrivelser föredrogs ”och blev då först med djup undersåtelig vördnad uppläst följande Kongl. Majts Nådiga skrivelse” (A I 10 s. 18). Skrivelsen gällde donationsmedel och återgavs in extenso.

Kriget skymtar också i § 8 i samma protokoll, enligt vilken sällskapet beslöt stöda Hatanpää gårds underhavande med medel ur Ahlmans fond. Gårdens innehavare hade låtit veta (D X 16 s. 64) ”att tvenne arméer som genom den trakten nyss framtågat, så medtagit alla böndernas förråd i spannmål och hö att icke det ringaste därav är övrigt; att minst 30 stycken av deras hästar gneom skjutsen blivit förlorade samt att de detta oaktat nu måste fullgöra den rekvisition av proviant som för kejserliga ryska trupperna blivit anbefalld.”

I protokollet för maj–juni kallar sig sällskapet åter kongligt, men från och med protokollet för den 1 juli är epitetet utelämnat.

3 Början på vår kejsartid

3.1 Hur sällskapet blev kejserligt och vad det innebar

3.1.1 Hur sällskapet blev kejserligt

Det finns inte något protokollfört beslut om hur sällskapet skulle ställa sig när det upphört att vara kungligt. Vid plenum den 1 augusti 1809 antecknades att en tidningsnotis låtit veta att kejsaren i nåder tillagt sällskapet de förmåner detsamma under svenska regeringens tid åtnjutit (A I 10 s. 40). Redan följande dag fick sällskapet del av kejsarens i Borgå 7.7.1809 daterade skrivelse jämte generalguvernören Barclay de Tollys följebrev (D I 1 s. 43, Handlingar 3 s. 1, Cygnaeus s. 279).

Kejsarens skrivelse är på franska och riktad till generalguvernören, inte till sällskapet. Kejsaren låter veta att han för att visa vad värde han fäster vid alla inrättningar av allmän och erkänd nytta funnit gott att bifalla till i sällskapets namn anförda önskemål.

Initiativet var givetvis sällskapets. I brevboken (B I 2 s. 119) finns ett odaterat koncept på svenska, undertecknat av ordföranden Samuel Ehrenmalm och sekreteraren Fr. W. Radloff. Skrivelsen inleds med orden: ”Inför EKM vågar Finska Hushållningssällskapet i djupaste underdånighet bönfalla att under EKM:ts ärorika

och milda regering få fortsätta sina yrken och njuta sina förut innehavda förmåner.”

Så snart sällskapet fått del av kejsarens skrivelse beslöt det be generalguvernören att till kejsaren överlämna en på franska avfattad tackskrivelse (B I 2 s. 117, Cygnaeus s. 280). Däri angav det närmare föremålet för sin verksamhet.

3.1.2 Kejsaren anger sällskapets ställning

I sin till kejsaren riktade framställning hade sällskapet redogjort för sin tillkomst, sin verksamhet och sina av statsmakten beviljade ekonomiska förmåner. Det kanske viktigaste som sällskapet utbad sig fick i konceptboken följande formulering: ”Flera gånger har sällskapet under förra regeringen haft den nåden att inför tronen framställa ämnen rörande hushållningen och som i Finland ännu flere föremål torde finnas EKM:ts uppmärksamhet ej ovärdige (i marginalen: finnas som torde förtjäna EKM:ts nådigste omvårdnad) fördristar sig sällskapet i djupaste underdånighet bönfalla att vid yppade tillfällen över detta inför Eders KM få frambära så beskaffade ämnen.”

På denna punkt lyder kejsarens besked om sällskapets rättigheter helt kort: ”Elle me presentera directment le resultat de ses travaux.” Detta motsvarade knappast ordalagen i konungens skrivelse av år 1799 (D I 1 s. 4) då han biföll till sällskapets ”anhållan om nådigt tillstånd att inför Oss såsom Eder beskyddare få frambära allt vad för hushållningen och näringarnas tillväxt i Finland kan vara hinderligt.”

När man inom sällskapet senare gjorde gällande att kejsaren inte bara upphöjt Finland bland nationernas antal, utan också bibehållit sällskapet vid alla dess av konungen givna rättigheter, så tillät man sig en fri tolkning av vad som skett i samband med Borgå lantdag. Denna tolkning protokollfördes år 1817 då sällskapet beslöt att i sina *Handlingar* införa kejsarens skrivelse ”innehållande stadfästelse av sällskapets under kungliga svenska regeringen åtnjuta förmåner” (A I 13 s. 158 b – BU § 1/25.6.1817). – Att sällskapet självt var medvetet om osäkerheten i tolkningen påpekas av Cygnaeus (s. 323) med en hänvisning till de tryckta årsredogörelserna.

De flesta beslut som rörde sällskapet och utfärdades i kejsarens namn fattades av regeringskonseljen i Åbo, senare av senaten i Helsingfors. Sällskapets från början starka ställning inför statsmakten beästes av att fem av regeringskonseljens första ledamöter tidigare beklätt ordförandeposten i sällskapet och av att sällskapet skyndade sig att till medlemmar kalla andra ledamöter i konseljen och ledande män nära tronen (Cygnaeus s. 282).

3.1.3 Kejsaren vidgar sitt storfurstendöme och därmed sällskapets verksamhetsområde

I motsats till vad fallet varit i de kungliga skrivelserna till sällskapet inleddes de kejserliga alltid med ett omnämnande av regenten som storfurste av Finland. När storfurstendömets gräns i nordväst fick sin utformning vid fredsslutet några månader efter det att sällskapet blivit kejserligt satte detta inga spår i sällskapets arkiv.

Återföreningen av Gamla Finland vidgade väsentligt storfurstendömet och därmed sällskapets verksamhetsområde. Generalguvernören Fabian Steinheil lät (D II 2 s. 125) sällskapet veta att ordföranden i kommittén för de finska ärendena G.M. Armfelt i en 19.1.1812 daterad skrivelse tillkännagivit kejsarens vilja att sällskapet skulle utsträcka sin verksamhet att omfatta även Viborgs län (A I 11 s. 49 – P § 4/1.4.1812, Cygnaeus s. 286). Enligt skrivelsen hade kejsaren fäst nådigt avseende vid hur sällskapet genom sin verksamhet befordrat regeringens avsikter till nationalindustrins utvidgande och fullkomnande i Finland.

3.1.4 Kejsaren ger sällskapet ökat ekonomiskt stöd

Kejsaren inte bara tillförsäkrade sällskapet fortsatt portofrihet och stöd för potatisodlingens och vaccinationens främjande, utan skänkte det också tvåtusen rubel ur sin handkassa (D I 1 s. 45, Cygnaeus s. 280).

Från och med år 1813 fick sällskapet utan att ha anhållit därom ett årligt anslag om tiotusen rubel för lin- och hampkulturens främjande (D I 1 s. 246, Cygnaeus s. 288).

Trots sina betydande statsanslag såg sig sällskapet år 1816 föranlett att inför kejsaren framlägga sina bekymmer för sin ekonomi. Protokollen saknas men brevboken (B I 4 s. 65) upptar den detaljerade framställningen som utmynnar i en anhållan om ytterligare ett årligt anslag, förslagsvis om ettusen rubel. Även denna begäran villfors (D I 1 s. 63, A I 13 s. 6 – P § 2/2.1.1817).

3.1.5 Kejsarnåd och folkgunst

Kejsarens bevågenhet stärkte sällskapets ställning och gav det förbättrade verksamhetsmöjligheter. Sällskapet visade sin tacksamhet inte bara i sina till kejsaren riktade skrivelser, utan också när det riktade sig till allmänheten. Oftast skedde det i samband med utdelandet av belöningar för föredömlig odlargärning. Den främsta belöningen var ju medaljen med kejsarens bild. Belöningarna överlämnades vanligen på sällskapets vägnar under högtidliga former inför den belönades hemförsamling av kyrkoherden med ett tal som påminde om regentens nåd och välgärningar. Så hade skett också då medaljen bar konungens bild. – Allmogens tillgivenhet överflyttades från konungen på kejsaren.

Något om folkets inställning till kejsaren berättar tvenne brev i arkivet. Den 6 september 1819 skrev kyrkoherden i Oravais Jakob Wegelius (BS 9 s. 21): ”Jag blev i lördags överraskad med ett besök av vår Höge Monark. Utan minsta aning om en så stor nåd uppväcktes jag om morgonen av hans hovmästare, som kom med köket att tillreda måltiden och vi hade fullt att göra att hinna putsa rummen och oss själva innan han anlände. Både vid hans ankomst och före hans avresa inkallades jag jämte min hustru och bemöttes av honom på det nådigaste, samt hugnades med en skänk bestående av en kostbar gulddosa. Så stor nåd och ära hade jag icke kunnat drömma om att mig skulle vederfaras.”

Sex år senare berättade lanthushållaren R. Sumelius i Kangasala om hur hans lilla dotter inför flera hundrade åskådare fått överräcka blommor till kejsaren, som med en nådig och faderlig blick betygat den lilla flickan sitt synnerliga välbehag (D VIII 4 s. 51).

3.2 Carl Christian Böcker och synen på Finlands och på sällskapets ställning

3.2.1 Böcker ställs inför frågan om Finlands och om sällskapets ställning

Armfelt ville utnyttja sällskapet, men han var inte till freds med dess passiva sätt att sköta sig. Det lät han förstå när han gästade sällskapets plenum 27.1.1813 (A I 12 s. 10, Cygnaeus s. 289). Ansvaret för sällskapets passivitet föll på sekreteraren Radloff. Denne frånträdde sin post och efterträddes av den då 27-årige Carl Christian Böcker (A I 12 s. 53 – P § 11/1.7.1813, Cygnaeus s. 295). – Böcker har ägnats ett eget häfte nr 14 i stencilserien.

Sannolikt på initiativ av sällskapets ordförande och tidigare sekreterare professor J.Fr. Wallenius sändes Böcker inför sekreterarvalet till S:t Petersburg för en uppvaktning hos Armfelt. I kort efter resan skrivna brev till sin mor berättar Böcker om besöket hos Armfelt (BS 10). Denne hade låtit veta vad han väntade sig av sällskapet och bl.a. sagt: ”Jag anser en noga kännedom av landet så viktig för staten att den därför ej kan uppoffra för mycket.” Slutligen hade han ställt frågan: ”Vill ni då uppoffra er med liv och själ för Finlands hushållning och statistik?”

För att förbereda sig för sitt värv som sällskapets sekreterare hade Böcker fått två månaders tjänstledighet från sin syssla som kopist vid regeringskonseljen. Den ville han få förlängd med minst tre månader och hoppades på Armfelts förord. Därom vittnar ett brevkoncept (BS 11), som också antyder vad som berörts under Böckers uppvaktning hos Armfelt: ”I denna tid av förvirring, då finska nation varken kan anse sig som hörande till den härskande nationen eller utgörande en särskild, då de flesta anse sig ej mera äga något fädernesland, utan tänkte blott på sig, har EH med en kraftig hand fattat statsrodret som var lämnat åt slumpen. Måtte EE dagar skonas till Finland hunnit få en stadgad konstitution! EE har behagat fästa en synnerlig uppmärksamhet vid FHS; jag har föreställt mig att EE ansett det kunna verka utom ekonomiska förmåner även något till patriotismens väckande, åtminstone skall dess verksamhet kunna anses för en termometer som visar vid vad grad den patriotiska värmen står.”

Armfelt hade gjort ett djupt intryck på den unge Böcker. Under sina tjugu år som sekreterare återkom Böcker ofta till frågan om Finlands ställning och om sällskapets roll. Hans syn på saken delades inte av alla inom sällskapet. Åsiktsbrytningarna belyser den samtida synen på Finlands ställning.

Sin grundsyn på statistikens uppgift fick Böcker uppenbarligen av Armfelt. Långt senare framlade han den så här (D XXIII 19 s. 106): ”Då vi finnar lära oss känna vårt i så många avseenden härliga land, är det att hoppas det vi även skola med mera värme omfatta dess angelägenheter. Dess vikt för statsmakten: En utväg att vid blivande lantdagar spara den tid som av nationens representanter genom bristande sakkännedom förspilles på onödiga debatter.”

I den Böckerska samlingen finns en text som måhända varit avsedd att införas i sällskapets årsberättelse för något av Böckers första år som sekreterare (BS 16 s. 86). Han nämner där att krigets utgång inte förändrat ”Finlands öden i anseende till lagar och självständig administration” och motser att landet efter fyrahundra år med krig nu skall få njuta ett lugnt och sorgfritt liv. ”Sådan är Kejs. F. Hspts åsikt av Finlands ställning.”

För att kunna stå i nära och regelbunden kontakt med landets olika delar hade sällskapet redan under vår svenska tid utsett korresponderande ledamöter. Under

Böckers tid förnyades nätet av korrespondenter. I ett cirkulär (B I 3 s. 113) till de 1.5.1815 utsedda korrespondenterna framhöll Böcker att landets närvarande förening med den mäktiga ryska monarkin gav ett grundat hopp om framtida trygghet. Nu gällde det att i hägnet av denna trygghet gripa sig an med att både på kända och nya vägar besegra naturen. ”Genom vår vördade och älskade kejsares nåd har Finland fått behålla sin förra frihet, sina lagar och inrättningar. Ingen ny sakernas ordning är hos oss införd eller oss påtrugad.” Sällskapet ville vara den föreningspunkt där nationens spridda erfarenhet skulle samlas och utbyte av idéer ske.

I sällskapets årsredogörelse (1816– s. 7) tackade Böcker korrespondenterna och hoppades att samarbetet med dem skulle så utvecklas ”att intet ärende av vikt och allmännare inflytande skall uti sällskapet avgöras förrän korrespondenternas utlåtande blivit däröver inhämtat. När en gång emellan de distrikter till vilka korrespondenterna igenom öppnade relationer och knutna bekantskapet kunna sträcka åtminstone en allmän överblick inga luckor vidare finnas, då har, i synnerhet om varje korrespondent inom sitt distrikt kunde bliva en föreningspunkt för ortens tänkande och patriotiska landsmän, den organisation vunnit sin fullkomning genom vilken sällskapet skall vinna och bibehålla en jämn översikt av näringarnas tillstånd och kunna enligt idén av sin stiftelse hos regeringen vara ett organ för den allmänna rösten.” – Sällskapet borde vara både opinionsbildare och en talesman för opinionen.

Av sin företrädare hade Böcker ärvt uppdraget att utarbeta en framställning till KMt om ändrad flyttningstid för tjänstefolket. Förslag om en ny sådan framställning hade gjorts av Tengström (A I 11 s. 35 – P § 3/15.10.1811). Det var första gången sällskapet skulle hävda sin rätt att göra hemställningar hos regenten, och det grannlaga ärendet förhalades.

I slutet av år 1813 blev sällskapet i en anonym skrivelse (D IV 2 s. 274) påmint om att det för landets väl borde hos KMt göra en framställning om flyttningstiden. ”Då vi voro ett rike med Sverige var förhållandet helt annorlunda, ty som blott en tredjedel av riket vant den större delen alltid då denna sak vid riksdagaran förehades”, sade författaren, och frågade: ”varför skall en skadlig sak fortfara, då den kan bliva rättad efter Finlands intresse? Vår nådige kejsare kan aldrig illa upptaga en föreställning om rättelse till allmänt väl.”

Ärendets behandling inom sällskapet kan inte följas, emedan protokollen saknas. Det slutade med en 1.6.1814 daterad hemställan hos KMt och ett följebrev av samma datum till generalguvernören (B I 3 s. 69 och 84, Handlingar 3 s. 103). Följebrevet ansågs sannolikt påkallat av att sällskapet också inför generalguvernören ville hävda sin rätt att vända sig till tronen.

Sin underdåniga hemställan inledde sällskapet med att framlägga sin uppfattning att kejsaren bibehållit det vid dess rätt att hos regenten frambära sina tankar angående de omständigheter som det ansåg vara för Finlands hushållning och näringar hinderliga. Denna sin uppfattning gjorde sällskapet allmänt känd och kanske vedertagen genom att i sin årsbok omnämna sitt initiativ: ”Den dyrbara rättighet att omedelbarligen inför Tronen anmäla allt vad sällskapet kunde finna för näringarnas och hushållningens förkovran nyttigt eller hinderligt, som sällskapet under den 15 oktober 1799 av Kongl. svenska regeringen erhöll, och vid vilken sällskapet blivit av Hans Majestät Kejsaren i nåder bibehållen, har sällskapet under loppet av innevarande år för första gången begagnat (...) (Redogörelse 1813– s. 13).

Något svar på sin hemställan om flyttningstiden fick sällskapet inte, men i den nådiga förordningen 15.4.1816 om ändrad flyttningstid sades att den föranletts av sällskapets framställning (Cygnaeus s. 324).

Uppmuntrad av framgången förklarade Böcker i sällskapets följande årsredogörelse (1815– s. 4): ”Enligt idén av sin stiftelse, och i synnerhet så länge en allmännare håg för grundligare forskningar uti jordbruket och lanthushållningen ännu icke ibland oss vaknat, är det huvudsakligen såsom en ekonomisk beredning, där de ämnen som förutses eller supponeras skola fästa ständernas uppmärksamhet på förhand utarbetas, som sällskapet kan vara för landet gagneligt.”

Att Böcker inte var ensam om att hoppas på nya lantdagar visar en 1818 inlämnad anonym prisskrift (D VI 1 s. 288).

3.2.2 Böcker hävdar sin syn på Finlands och sällskapets ställning

När Böcker väl blivit varm i kläderna som sekreterare fick han i uppdrag att förbereda en genomgripande stadgeändring (Cygnaeus s. 298). Sitt 14.8.1815 daterade vidlyftiga förslag inledde han med att framlägga sin syn på Finlands ställning och på sällskapets roll (D II 1 s. 102).

”Uti Finlands nuvarande ställning torde ett patriotiskt sällskap vara av större vikt än någonsin förut; mig förekommer som sinnena därigenom vänjas att tänka sig Finland såsom något för sig självt bestående, och dess välgång såsom något, även utan gemenskap med moderstaten möjligt; och att en rent finskt patriotisk anda sålunda kan småningom danas, varigenom Finland säkerligen även skall svara emot vår hulda kejsares avsikt med den egna konstitutionens och lagars helgd, och jag skulle anse den kunna existera uti en provins utan att nitet för hela rikets väl därför störes mera, än av den känsla varmed individer sluta sig till familjen. Om på den ena sidan sällskapets verksamhet är en produkt av patriotismen, och likasom en termometer som utvisar graden av dess värme, så torde man även, i omvänt förhållande, kunna vänta att sällskapets verksamhet skall förmå väcka och liva patriotismen. I från denna sida betraktat vågar jag hoppas att Utskottets herrar ledamöter överse om jag anser sällskapet äga större vikt än man i allmänhet giver det (...).”

Liknande tankar lade Böcker fram i tryck (Redogörelse 1814– s. 4) på tal om sällskapets nät av korrespondenter:

”Övertygat att allt som i något avseende kan bliva för det allmänna gagneligt även äger intresse för dem som inträtt uti Finlands Patriotiska Sällskap, hoppas sällskapet att genom sina korrespondenter vinna den allmänna översikt av landets tillstånd, som sällskapet borde äga och som regeringen äger rätt att hos sällskapet söka, och att jämväl hava för välmenande landsmän öppnat en bekvämare väg att få inför Tronen anmäla vad de kunna anse vara för landet menligt eller vilja till dess upphjälpande föreslå.”

Protokollen för den ifrågavarande tiden saknas och därmed kunskap om hur man inom sällskapet ställde sig till Böckers tankar. I varje fall gick det långsamt med stadgeändringen. Det utskott som skulle behandla stadeförslaget bestod till stor del av medlemmar i regeringskonseljen/senaten och utskottets verksamhet försvårades när senaten flyttade till Helsingfors.

I slutet av år 1820 framlade Böcker ett nytt stadgeförslag (A I 17 s. 21 – P § 10/1.12). Även nu inledde han sitt förslag (A I 17 s. 185) med att framlägga sin syn på landets och på sällskapets ställning:

”Att sällskapet genast ifrån sin stiftelse tog sin syftning åt statsekonomiska ämnen mer än rent ekonomiska och litterata, var en stor idé som aldrig nog kan prisas. Om denna syftning uti landets forna förhållanden var av vikt för att upplysa en regering, vilken med all dess prisvärda omsorg för detta land, likväl icke kan helt och hållet fritagas från den förebråelsen att hava velat inpressa dess hushållning i former som för den icke voro lämpliga, så är den i dubbelt mått för landet dyrbar nu, då landet blivit hugnat med den oskattbara förmån att utgöra en stat i staten, och då, under det lantdagar bliva sällsynta och representationen sker egentligen av ämbetsmän, och till en ganska liten del av självständiga medborgare, varje utväg för den allmänna rösten att, om också icke i tryck, likväl i skrift och inom sällskapet fritt få yttra sig över landets ömtåligaste angelägenheter, måste anses dubbelt dyrbar.”

Sällskapet tillsatte åter ett utskott för att utlåta sig om stadgeförslaget. Utskottet leddes av Tengström och dess protokoll finns i behåll (A I 17 s. 215). Till Böckers principdeklaration ställde man sig försiktigt avvisande och ansåg ”sällskapet mera varsamt böra våga sig ut i statsekonomiska ämnen, utan hellre söka upplysa den enskilta eknomin.” Sällskapet antog sina nya stadgar utan att protokollföra något ställningstagande till Böckers syn på landets och på sällskapets ställning (A I 17 s. 91 och 116 – P § 7/1.12.1821).

Böcker tycks ha funnit det lönlöst att framhärda. När han enligt plenums beslut sände stadgeförslaget till sällskapets korrespondenter för utlåtande framhöll han fogligt: ”Då Finland numera njuter den oskattbara förmån att inom sig utgöra ett helt, och då dess närmaste regering är sammansatt endast och allenast av landsmän, måste det även inträffa att allmänna hushållsfrågor mera sällan skola påkalla sällskapets uppmärksamhet” (B I 9 – 1.6.1821).

Några år senare kom Böcker på en väg att upplysa folkets breda lager om sällskapets syfte, så som han såg saken. Den möjligheten erbjöd sällskapets upppdrag att förse den officiella almanacken med dess folkupplysande uppsatser. I almanacken för år 1823 inledde Böcker en serie ”Underrättelser för menige man, från Kejserliga Finska Hushållningssällskapet i Åbo”. Läsarna uppmanades spara uppsatserna; de var avsedda att hänvisande till varandra bilda ett helt. Först redogjordes för sällskapets uppkomst och syfte och sades att man i tiden hade sammankommit för att ”överlägga om landets hushållning och vad därvid i särskilda landsdelar kunde vara att anmärka och förbättra, och att man tyckte någon författning ifrån regeringens sida kunna och böra göras, eller vid någon utkommen och redan vidtagen författning något vara att erinra eller rätta, att då i underdånighet därom hos regeringen anmäla.”

När Finland kort därefter fick en ny generalguvernör i Arseni Zakrewski och denne genast kallades till medlem i sällskapet (A I 20 s. 5 b – P § 5/24.2.1824), ville Böcker bibringa också honom sin uppfattning om Finlands och om sällskapets ställning. I sitt koncept till kallelsebrev sade han att ”sällskapet, som genom sina vidsträckta relationer, och emellan de tider då folket självt uppå lantdagar äger tillfälle att yttra sina tankar, anser sig förbundet att till Regering och Tron frambära vad det sport vara den allmänna rösten, utber sig få betyga huru stort förtroende vi finnar fattat till Eders Excellens vidsträckta omtanke att lära

känna landet, dess lagar och ställning (...)” (B I 12 – 24.2.1824). Allt detta är överkorsat i brevboken.

3.2.3 Av KMt inbegärda utlåtanden och betänkanden under Böckers tid

3.2.3.1 Utlåtande om den allmänna hushållningens främjande

Kort efter det att Böcker inför sällskapet framlagt sin syn på landets och på sällskapets ställning bereddes sällskapet genom en 12.3.1816 daterad skrivelse från KMt (D I 1 s. 56) tillfälle att utlåta sig om den allmänna hushållningen och dess upphjälpande. I den kejserliga skrivelsen sades: ”Ehuru övertygade, att de åtgärder Wi under den tid Finland lytt under Wår spira vidtagit till uppmuntrande av alla grenar utav allmänna hushållningen, samt den enskilda näringsflitens ledande på ett för den och det allmänna mest förmånligt sätt, redan haft de lyckligaste följder för detta land, och i framtiden skola befordra dess större välstånd; har det dock ej kunnat undfalla Oss, att alla inrättningar, och i synnerhet de som hava allmänna hushållningen till föremål, endast med tiden och när deras lämplighet och deras brister genom flera års erfarenhet blivit beprövade, kunna vinna fullkomlighet, sedan nya behov och nya åsikter föranlett till förändringar och rättelse uti desamma (...).” Sällskapet anmodades att inom en månad inkomma med synpunkter och förslag.

Protokollen saknas. Det 13.4.1816 daterade konceptet till sällskapets utlåtande är undertecknat av Johan Gadolin som sällskapets ordförande och av Böcker (B I 4 s. 18–40). Det finns också ett annat koncept (D XXIII 4 s. 126–139), utan underskrift. Koncepten med deras strykningar och ändringar visar hur grannlaga de två författarna funnit sin uppgift och antyder hur deras åsikter avvek från varandra. – Hur det slutliga utlåtandet formulerades är ovisst.

Redan de inledande lovorden i det undertecknade konceptet har omformulerats och lyder: ”Genom EKMt:s oskattbara nåd att trygga Finland vid dess lagar och konstitution och under det lugn Finland haft den lyckan att åtnjuta, medan de våldsammaste skakningar drabbat största delen av Europa, hava alla näringsgrenar sedan landet lades under EKMt:s spira haft en jämn och ostörd fortgång.”

Till det som strukits hör tacksamheten för kejsarens ”faderliga omsorg att befordra kännedomen utav ryska språket i Finland, som på det kraftigaste skall förekomma allt missförstånd mellan nationerna och befordra endräkt emellan EKMt:s undersåtar.” Överstrukna är också de sidor som behandlar önskemålet att det svenska myntet måtte förbli gångbart i Finland (Cygnaeus s. 326).

Till de känsliga punkter som krävt många omskrivningar hör den militära inkvarteringen. Av okänd anledning finns i sällskapets arkiv (D VII 7 s. 153) en odaterad ”Underdånig Berättelse ifrån Regerings Conseilens Oeconomie Departements Cansellie Expedition”. Den redogör för vad som gjorts för att anpassa landet till dess nya ställning. Här säges: ”Till Hans Kejserliga Majestäts allernådigste gottfinnande och stadfästelse har regerings Conseilen underdånigst insänt ett av Expedition utarbetat förslag till en förnyad Inkvarteringsordning för Finland, ett ämne av mycken grannlagenhet (...)”.

Hur grannlaga frågan om inkvarteringen var framgår nogsamt av dess behandling inom sällskapet. Inkvarteringen var givetvis ekonomiskt betungande, men: ”Aldrig skulle likväl landet allt detta oaktat kunna yppa eller ens våga hysa den, såsom sällskapet vågar försäkra, allmänna önskan att bliva i nåder förskonad från

all inkvartering på landet, om blott ekonomiska betänkligheter härvid förekomma. Men då folkets moralité hotas att i grund fördärvas vore en tystnad i detta avseende inför Gud och människor oförsvarlig. Yttrandet av denna önskan, törhända för första gången vågat utav en erövrad nation, värdes EKMt anse såsom ett bevis uppå huru gränslöst förtroende finnarna hysa till den faderliga huldhet EKMt alltid för Finland ådagalagt, och EKMt:s Finska Hushållningssällskap som uti denna, efter sällskapets övertygelse för Finlands framtida bestånd allra viktigaste omständighet, vågat framföra den så vitt sällskapet känner allmänna rösten, utber sig uti djupaste underdånighet att få förbliva uti EKMt:s höga ynnest och bevågenhet inneslutet (...)."

Sällskapets utlåtande var till art och innehåll av större vikt än en hel del andra av dess framställningar hos KMt. Det föreföll sålunda naturligt att det skulle få en plats i sällskapets *Handlingar* (A I 13 s. 158 – § 1/18.6.1817). Under ordförandeskap av Tengström resolverade likväl plenum (A I 13 s. 103 – P § 16/1.10.1817): "Men under övervägande därav att inkvarteringen är ett ont som för det närvarande icke står i regeringens makt att undanröja och som först då kan avhjälpas när nationen, utan avseende å de därmed förenade uppoffringar, själv åtager sig landets försvar, genom uppsättande av en tillräcklig militärisk styrka, och att det således vore överflödigt att därvid fästa allmänhetens uppmärksamhet: ansåg sällskapet betänkligt att till allmänhetens kunskap låta utgå en framställning, varav den mindre tänkande delen av publiken skulle finna en anledning till missnöje med regeringen. Och beslöt sällskapet med avseende å dessa omständigheter att det av utskottet projekterade betänkandet icke kommer att i Handlingarna införas."

I årsboken fick betänkandet likväl ett omnämnande (Redogörelse 1815– s. 3): "Den korta tid som var utsatt för detta betänkandes avgivande tillät likväl icke sällskapet att så omständeligen utgöra allt som sakens vikt och vida omfattning fordrat, men sällskapet begagnade likväl med underdånig vördnad och tacksamhet detta tillfälle att till Tronen framföra flere allmänt yttrade önskningar, särdeles om landets förskonande, så vitt möjligt är, för den militära inkvarteringen. Den korthet sällskapet uti denna Redogörelse måste iakttaga medgiver väl icke att omständligare inför allmänheten redovisa huruvida sällskapet riktigt uppfattat den rådande tanken och troget utfört sin plikt att inför Tronen framföra den allmänna rösten, men törhända skall sällskapet därtill äga tillfälle uti sina andra utkommande skrifter."

Bland Böckers efterlämnade papper (BS 16 s. 47) finns ett odaterat brevkoncept, som att döma av dess slutharang kunde vara riktat till Robert Rehbinder i S:t Petersburg: "en man som äger så stor del av landets styrelse och törhända snart skall hava dess öde uti sina händer." Böcker tackar för rådet att inte trycka utlåtandet. Framför allt vill han dock framlägga sin övertygelse att varje stat behöver en vaksam opposition och att sällskapet bör ikläda sig den rollen:

"Min önskan vore därför att sällskapet finge taga sig en ton likasom framförde det den allmänna rösten; visst är åtminstone det att upplysningar ifrån alla orter här samlas och att föga någon i landet kommer uti kontakt med flera personer än sällsakpet. Den synpunkt varunder jag betraktade sällskapets förhållande till landet måste sålunda nödvändigt hos mig väcka den önskan att sällskapet måtte kunna inför a(llmänheten) visa huruvida det troget fullgjort sin plikt attt inför tronen framföra den allmänna rösten."

Sällskapets beslut att inte offentliggöra sitt utlåtande föranledde Böcker att omedelbart föreslå att sällskapet skulle uppställa en prisfråga om hur landets

försvar kunde tryggas genom en egen militär (A I 13 s. 182 och 188 b – BU § 2/9.10.1817). Förslaget avvisades redan i beredningsutskottet, som fann att frågan visserligen påkallade nationens fria och offentliga yttrande, men att den rörde ett grannlaga ämne ”över vilket uti landets nuvarande ställning offentligt yttrande utan regeringens tillstånd icke kan tillåtas.”

Böckers besvikelse kvällde fram ännu tre år senare då han framlade sitt stadgeförslag (A I 17 s. 187 b): ”Till ökande av sällskapets inflytande och anseende såsom utgörande ett organ för den allmänna rösten skulle jag till följe av dessa åsikter anse följande utvägar tjänliga: 1. Att sällskapet borde lämna en värdig föresyn av den frihet uti offentliga yttranden, som vi enligt gällande lagar äga. Jag tror mig känna, såväl som mången annan, huru många kinkiga sidor begagnandet av denna frihet har, även i vårt land, ehuru nationens lugna karaktär aldrig kan göra den vådelig; men då sällskapet bör hava sin blick riktad, icke på samtidens bifall, utan på eftervärldens rättvisa dom, så skulle det synas mig som den stora välgärning sällskapet härigenom visar nationen, borde övervinna alla de små considerationer, som kunna rikta sig emot begagnandet av denna stora förmån. Jag undrar vad eftervärlden skulle säga om den visste att då fråga blivit inom sällskapet väckt att till prisämne uppgiva undersökningen av vad organisation utav landets militär vore för landet mest tjänlig, man ansett detta så betänkligt att icke en gång någon underdånig anhållan om att få uppgiva ett slikt frågeämne kunde göras.”

Inkvarteringstungan lyckades Böcker få med ännu då han år 1820 formulerade BU:s förslag till en prisfråga om landets handel under de förändrade förhållandena (A I 16 s. 178 – BU § 5/26.10.1820). Intet svar inlämnades på frågan.

3.2.3.2 Betänkanden om skogshushållning, om kärrodling och om fri lanthandel

Böcker hade fog för sin uppfattning att sällskapet hade en uppgift som sakkunnigorgan för statsmakten. År 1817 anmodade senaten sällskapet att utlåta sig om utvägar till skogshushållningens främjande och om uppodlandet av landets kärr och mossar (D I 1 s. 79 och 81).

Tiden för avgivandet av betänkandet om skogshushållningen förlängdes. Så blev det också utförligt (B I 7 nr 1199). I det uttryckte sällskapet förhoppningen att betänkandet skulle utges i tryck och att KMt ”i anseende till ämnets höga vikt, likasom tillförne skett, i nåder ville inhämta ständernas utlåtande.”

Sitt 13.5.1821 daterade betänkande om kärrodlingen avslutade sällskapet med en anhållan om att få publicera betänkandet i syfte att framkalla utlåtanden också av enskilda sakkunniga. Något svar finns ej i arkivet, men betänkandet ingår i sällskapets *Underrättelser* (7/1826 s. 1–25).

Samma år gjorde sällskapet på eget bevåg en framställning hos KMt om fri lanthandel (B I 9 – 5.4.1821). Framställningen är undertecknad av Tengström och Böcker och inleds i konceptboken så här: ”Den dyrbara rättighet Finska Hushållningssällskapet redan under kungliga svenska regeringen ägde, att vid tronen framställa sin tanke om landets behov, begagnade för snart sjutton år sedan sällskapet för att hos landets dåvarande regering i underdånighet anmäla Finlands (...) Sällskapet har därföre ansett sin plikt vara att begagna sitt tillträde till tronen för att (...).”

Ett tryckt förslag till denna framställning hade sällskapet tidigare (A I 14 s. 49 – P § 5/15.4.1818, B I 9 och A I 16 s. 155) sänt till sina korrespondenter för kommentarer. I detta förslag antyddes att vissa önskvärda åtgärder ”enligt vår konstitution endast vid en lantdag kunna avgöras”. Detta och mycket annat saknas i den slutliga framställningen hos KMt (Cygnaeus s. 330).

Så sent som år 1829 skrev Böcker ett förslag till betänkande om brännvinet och hänvisade då till sällskapets rättighet att vända sig till kejsaren (Redogörelse 1829– s. 14). – Betänkandet inlämnades aldrig till KMt.

3.2.4 Böckers koncept till svar på sällskapets prisfråga

När Böcker utarbetade sällskapets utlåtande om Finlands ställning hade sällskapet nyss (Redogörelse 1816– s. 30) för tredje gången utlyst en prisfråga, som inleddes så här: ”Vilka anstalter äro, dels för Finland i allmänhet, dels och i synnerhet för dess nordligaste provinser att påtänka och vidtagas till hävande och förekommande av de så ofta inträffande missväxternas svåra och förstörande följder?”

Uppenbarligen var Böcker betänkt på att anonymt tävla om det uppställda priset. Bland hans efterlämnade papper finns ett utkast till disposition för en prisskrift (BS 16 s. 70) och ett långt koncept (s. 52–69) till en prisskrift med mottot ”Fiat justitia et pereat mundus”. I inledningen säges: ”Det blir således nödvändigt att vid besvarandet av KFHS för tredje gången uppgivna prisfråga (...) först uppstiga till en undersökning huruvida de allmänna villkoren för näringarnas trevnad och statens välstånd inom vår kära fäderneort äro fyllda, förrän det blir möjligt att finna huru den landsort, vars av naturen vanlottade tillstånd fäst sällskapets ömmande uppmärksamhet (...).”

Konceptet behandlar inte explicit norra Finland, utan Böcker låter sina tankar svalla fritt kring samma problem som han lagt fram i sällskapets utlåtande och uttrycker en förhoppning: ”Måtte den vidlyftighet (...) icke trötta sällskapet, och det fria yttrandet av en enskild mans tanke över landets viktigaste angelägenheter icke stämplas med namn av fronderi.”

”Utav alla de välgärningar Finland redan av sin monark åtnjutit är ingen mera oskattbar än garanterandet av dess egen konstitution och lagar. Törhända avundas moderlandet oss den, törhända se dess statsmän däruti ett hinder emot vinnandet av den organisation och enhet förutan vilken staten förlorar mycket av sin kraft, ja hotas med upplösning. Måtte det tillåtas mig att även uti detta kinkiga ämne yttra några ord. (...) Det vore således en dårskap att kunna föreställa sig det hundrade folkslag, utbredda över halva jorden skola kunna tvingas i samma form och ledas efter samma lagar, och om det möjligen kunde ske, vore även den inre principen till liv och verksamhet i och med detsamma förlorad (...).”

”Vad fara äger då den stora monarkin om ock varje nation inom sig styres efter egna lagar, ja ock om dessa vore rent demokratiska. Om uti denna landets högsta angelägenhet någon önskan ännu återstår och det vore tillständigt att yttra en sådan, synes lantdagar på bestämda tider, en ovillkorlig tryckfrihet och törhända även rättigheten för frälse och ofrälse stånden att få, vardera inom sig utnämna ledamöter, eller åtminstone kandidater till ledamöter av kommittén för ärendenas beredning i S:t Petersburg samt kejserliga senaten i Helsingfors, vara omständigheter av högsta vikt, ja sådana att dem förutan hela konstitutionen med tiden kunde bliva en nullitet” (s. 54 b).

Böcker gjorde gällande att ett stort rike väl kunde innefatta flera olika delar, vilka envar enligt sin art verkade för eget och helhetens bästa: ”Betraktas vad jag kallat nationalanda under denna synpunkt, torde även ifall den leder till en viss jalousi den icke synas mera betänklig än den egna esprit man ofta träffar inom en socken eller by eller en skråordning att utmärka sig framför sina grannar eller andra skrån eller soutinera ett vunnet företräde” (s. 57).

Böcker tog också här upp den ömtåliga frågan om militär: ”Uti fordna dagar ansågs det såsom ett bevis uppå slaveri då en erövrad nation förlorade sin rättighet att bära vapen.” Nu yrkade han på ett återupprättande av en egen indelt armé (s. 64).

Uppenbarligen fann Böcker det lönlöst att än en gång framlägga sina redan av sällskapet förkastade yrkanden: Någon av honom inlämnad prisskrift finns inte nämnd i protokollen.

3.2.5 Böckers koncept till framställning om Finlands penningverk

Sannolikt från samma tid som utkastet till prisskriften och tydligen lika privat är ett annat koncept bland Böckers efterlämnade papper. Det är ett ”Förslag till ett underdånigt betänkande om Finlands penningverk” (BS 16 s. 20–32). Något motsvarande förslag finns inte nämnt i protokollen och skulle knappast ha lett till en framställning hos KMt, konceptets adressat.

Böcker hänvisar till vid Borgå lantdag uttryckta önskemål. De svårigheter han vill eliminera hör samman med att både den svenska och den ryska valutan var gångbara i Finland. Böcker finner det möjligt att en egen bank ”ställdes under ständernas förvaltning; Finlands statsmän äga mod att oaktat de betänkligheter mången därvid kan yttra, begagna detta medel till reglerande av dess penningverk, och väckande utav ett länge saknat liv uti dess intre rörelse” (BS 16 s. 31 b).

3.3 Icke protokollförda sammankomster under början av kejsartiden

Vad som behandlades och beslöts vid sällskapets och dess olika utskotts sammanträden blev protokollfört. Det som sades före och efter sammanträdena stannade utanför protokollet. Det gäller också det som yttrades vid medlemmarnas inofficiella sammankomster.

Redan under vår svenska tid utvecklades ett klubbliv i sällskapets lokaliteter (Cygnaeus s. 118). I de första stadgarna (D II 1 s. 66 – § 39) sades att sällskapets rum skulle vara öppna för medlemmarna en dag i veckan. Sällskapets protokoll låter förstå att det var gemytligt ställt för dem som önskade begagna sig av denna bestämmelse: ”I anseende till de genom inrättningen av sällskapets klubb tillkomna utgifter för svagdricka, tobak, pipor m.m. (...)” (A I 1 s. 96 – P § 1,3/1.12.1798). – Också det Hushållningssällskapet närstående Läsesällskapet fick sammankomma i sällskapets rum (A I 1 s. 122 – P § 10/1.3.1799 och D IV 2 s. 282).

Sällskapets öppna veckosammankomster finns kvar i § 27 i de på Böckers tid antagna nya stadgarna (A I 17 s. 96 b): ”Till de ledamöters tjänst, som vilja dessa sammankomster bevista, håller sällskapet utom de i Finland utkommande tidningar och periodiska blad, en eller flere utländska journaler. Var och en

ledamot äge ock rättighet att till veckosammankomsterna införa resande lärde, lanthushållare och konstnärer.”

När sällskapet behandlade sitt ekonomieutskotts förslag till utgiftesstat för veckosammankomsterna ställde sig Tengström kritisk (A I 17 s. 181, A I 18 s. 6 – P § 3/7.2.1822 och Cygnaeus s. 303) och det beslöts att sällskapet skulle bestå endast tobak och svagdricka samt att tidningarna ”böra vara egentligen ekonomiska”. Löjtnant P.J. Gylich ”ansåg även politiska tidningar böra av sällskapet hållas så vida detta enligt löjtnantens tanke skulle i betydlig mån bidraga till att göra ifrågavarande klubbar mera talrikt besökta.”

Böckers i slutet av år 1825 godkända räkning för de utgifter han under året haft för olika sammanträden upptog ”för 36 klubbdagar beräknas ljus, tobak och svagdricka 1,24 och för the lika mycket eller tillsammans 3 riksdaler och för året 108” (A I 21 s. 38). Följande år uppgavs antalet klubbaftnar ha varit 1/3 färre (F I 72 s. 99). Sedan satte Åbo brand rimligtvis punkt för de fria sammankomsterna. Själva samlingsplatsen gick upp i rök. Likväl beslöt sällskapet i början av år 1828 prenumerera ”icke blott på alla i Finland utkommande tidningar”, utan också på fyra i Sverige utkommande ekonomiska tidskrifter (A I 23 s. 18 b – P § 10/8.3).

När sällskapet efter branden började etablera sig i sitt nya hus ansågs tiden vara inne att återuppväcka veckosammankomsterna (A I 25 s. 106 b och 107 b – EU §§ 3–4/13.11 och § 2/26.11.1830). Under diskussionen uppläste andre sekreteraren G. Costiander ett avstyrkande andragande, vari bland annat sades: ”Att för dessa sammankomster hålla sådana tidningar, som förnämligast sysselsätta sig med politik och nyheterna för dagen, skulle endast tjäna till att leda uppmärksamheten och samtalet ifrån de ämnen, vilka för sällskapet äro av vikt och således motarbeta klubbens uppgivna ändamål.” Det slutade med att frågan om veckoklubbarna lämnades vilande i väntan på att sällskapets ekonomi skulle regleras (A I 26 – P § 4/1.3.1831).

Kort därefter trädde Böcker tillbaka. Han efterträddes av Lars Arnell. Denne föreslog att ”torsdagsklubbarna” skulle återupptagas från och med 1.11.1832 samt erbjöd sig att för 50 riksdaler ombesörja deras the, tobak, dricka och eklarering till 1.4.1833 (A I 27 – EU § 7/25.10.1832). Klubbarnas verksamhet under hans tid har inte satt spår i arkivet. En mansålder senare bildades inom sällskapet en läseklubb, men den blev inte långlivad (Handlingar 6.2 s. 26).

Under Böckers tid med dess åsiktsbrytningar måste klubbarna ha haft betydelse för opinionsbildningen. Själv bodde han ju på platsen och måste ha setts som värd för samvaron. Vad som vid dessa sammankomster förehades finns måhända nedtecknat i dagböcker och brev. I sällskapets arkiv har det inte satt spår.

3.4 Röster ur medlemskåren under slutet av Böckers tid

Även om sällskapet försiktigt avstod från att framlocka politiskt färgade åsikter och ställningstaganden fanns det inom medlemskåren sådana som önskade att sällskapet skulle påverka statsmakten för att åstadkomma förändringar.

Våren 1829 föredrog Böcker inför BU en till honom anonymt insänd skrift ”om Finlands statshushållning, dess brister samt medlen till deras avhjälpande” (D VI 3 s. 52). Dess utsvävande stil påminner om Böckers egen. Författaren påtalar missförhållanden gällande hemmansklyvningen, besittningsrätten till kronohemman, kronojordarnas kolonisering, hållskjutsen m.m. Han hävdar medbor-

garnas rätt och skyldighet ”att oförställt upptäcka” begynnande sprickor i samhällsbyggnades och tadlar den allmänna liknöjdheten och kallsinnigheten.

Det rådande kritiserar författaren genom att apostrofera det gångna: ”O Du evigt vördade skugga och Du härligt förklarade ande av en saligt hängången furste och landsfader, Du, vars oförgätliga dyrbara minne lever i en oupphörlig välsignelse, Du, av vars outsägliga mildhet, bland mängder av välgärningar, oss jämväl förläntes att oss självom överlåtne själve efter önskan få grunda och ombestyra vår välfärd – om svaga människor våga mästra något i Din prisvärda regerings dråpliga verk och åtgärder, så vore det endast det att Du ej misstrodde oss om en sådan förmåga och om kännedomen av denna stora konst.”

BU ansåg det författaren anfört om besittningsrätten till kronohemman vara ömmande men ofullständigt och hans övriga anmärkningar gälla sådant som redan varit föremål för regeringens omsorger och därför ännu mindre ägnade att giva anledning till närmare överläggningar (A I 24 s. 48 – BU § 1/10.4.1829).

Kort därefter tog BU del av en av kyrkoherden i Karislojo Daniel Ekwall insänd skrift ”Finland i dess nuvarande skick, jämte några erinringar till dess upphjälpande” (D VI 3 s. 60). Skriften inleds med orden: ”Knappt utom det forna Rom lär något folk mera missbrukat sin frihet, sina krafter och övriga fördelar än vårt Finland i senare tider.” Ekwall ondgör sig över sedefördärvet och påpekar brister i allmogens sätt att sköta sitt jordbruk och frågar: ”Men huru skall allt detta avhjälpas?” Själv ger han svaret: ”Icke annorlunda än genom de maktägandes biträde och en oskiljaktig national enighet.”

Denna skrift ansåg utskottet ”varken för sitt innehåll eller framställningssätt förtjäna någon uppmärksamhet eller ringaste avseende av sällskapet” (A I 24 s. 49 – BU § 3/6.5.1829).

3.5 Böckers tid går ut och Lars Arnells tar vid

Mot slutet av 1820-talet blev motsättningarna mellan Böcker och ledande män i sällskapet allt större. Distraherad av sina ekonomiska bekymmer gjorde sig Böcker skyldig till försummelser i tjänsten. De påtalades av greve Carl Mannerheim när han hösten 1831 frånträdde ordförandeposten (A I 26 – P § 2/1.11.1831 -bil.). Anmärkningarna gällde också sällskapets årsberättelse. Dagen innan hade BU tagit del av Böckers förslag till berättelse för det utgångna verksamhetsåret och ansett att berättelsen upptagit sådant ”som alldeles icke utgjort eller ens kunnat utgöra föremål för sällskapets verksamhet”.

Böcker hade då hävdat att ”det vore överensstämmande med sällskapets ändamål att uppmärksamt följa och i sin verkningskrets omfatta allt vad som kan i ett eller annat avseende verka på landets välstånd, och undervisning, i vad form den ock meddelades, alltid vore gagnelig” (A I 26 – BU § 5/31.10.1831). Plenum ålade Böcker att omarbeta berättelsen (A I 26 – P § 2/1.12.1831).

Kort därefter anhöll Böcker om ett års tjänstledighet och föreslog den från Sverige överflyttade Lars Arnell som vikarie. Framställningen godkändes (A I 27 – P § 6/26.3.1832). När tjänstledigheten gick ut avgick Böcker och Arnell blev ordinarie sekreterare (A I 28 – P § 2/22.4 och § 15/1.11.1833).

I ett brevkoncept utan angiven adressat berättar Böcker om sin avgång: ”Du torde hava dig bekant huru sedan Acad. flyttning och då Hushspts partes constituentes förnäml. kommo att bestå dels av några desp. magnater, dels och i

synnerhet av unga hetsiga jurister jag såg mig intet vidare där kunna uträtta, och huru spt (nota bene det i Åbo vistande) och jag blevo till den grad ledsna vid varandra att de med fägnad sågo mig begära ett avsked som jag annars ofelbart fått obegärt" (D XXIII 25).

Arnell var en från sina spelskulder i Sverige flyktad dugande ämbetsman, tidigare landshövding och senare statssekreterare. I Sverige var landshövdingarna självskrivna ordförande i sitt läns hushållningssällskap och Arnell var sålunda väl förtrogen med de svenska sällskapens arbetssätt. Under hans tid som Finska Hushållningssällskapets sekreterare tystnade sällskapet som tolk för "den allmänna rösten" och sällskapet infogades smidigt i samarbetet med storfurstendömets tjänstemannabyråkrati.

Hurusom sällskapet såg sig självt som en del av statsmaskineriet visar behandlingen av HKMts nådiga kungörelse av den 4 juni 1849 angående privata sällskaper eller föreningar i Finland. Man var enig om att kungörelsen inte berörde sällskapet som ju uttryckligen tagits under kejsarens beskydd, bibehållits vid sina "under svenska tiden erhållna prerogativer" och därtill av kejsaren tilldelats konkreta uppgifter (A I 44 s. 57 och 14 – U § 2/25.10 och P § 4/1.11.1849).

4 Början av Alexander II:s tid

4.1 Den nya kejsaren vill höra sitt storfurstendöme

Envetet hade Böcker för allt dövare öron hävdat åsikten att sällskapet hade en uppgift i "att inför tronen framföra den allmänna rösten". Under Nikolaj I:s tid skulle sällskapet knappast ens om det så önskat ha kunnat göra den rösten hörd. Tronskiftet år 1855 förändrade läget.

I maj 1856 tillställde senatens finansexpedition sällskapet ett så lydande memorial (D I 2 s. 130): "Vid dess nyligen avlagda Höga besök i Finlands huvudstad har Hans Kejserliga Majestät i Nåder täckts anbefalla Senaten, bland annat, att taga i övervägande att hos Hans Majestät i underdånighet hemställa om de ändamålsenligaste medlen för utvecklingen av landets industri i allmänhet. Och får Finansexpeditionen med anledning härav och enligt Kejserliga Senatens beslut härigenom anmoda Kejserliga Finska Hushållningssällskapet, att hos Kejserliga Senaten oförtövat föreslå de åtgärder, Sällskapet, med avseende å jordbrukets och lantmanna näringarnas nuvarande ståndpunkt och behover, anser vara närmast ägnade att befrämja desammas uppkomst och förkovran."

Memorialet var undertecknat av Lars Gabriel von Haartman. Denne hade redan år 1821 första gången valts till sällskapets ordförande och allt sedan dess kraftfullt påverkat sällskapets arbete. Uppenbarligen hade memorialet tillkommit på hans initiativ. För att förvissa sig om att det ledde till åsyftat resultat vände han sig i ett personligt brev till sällskapets ordförande överste Christer Jegerskjöld (D XXIV 3 – icke diarieförda): "Jag tager mig friheten å denna viktiga och grannlaga fråga fästa Herr Överstens särskilda uppmärksamhet. Ett bättre tillfälle att få en angelägenhet, av vars omsorgsfulla utredning landets välstånd i den närmaste framtiden är ytterst beroende, fullständigare utarbetad, yppas icke snart."

I sitt brev lät von Haartman nogsamt veta hur han ansåg att sällskapet borde begå. Det borde tillsätta ett särskilt utskott av landets främsta förmågor. Tretton

namn nämndes. I fem punkter preciserades vad utskottet borde ta upp i fråga om lantbruket. Därutöver borde förslag göras gällande en utvidgad näringsfrihet.

Brevet angav inte bara vad som borde behandlas, utan antydde också vad sällskapet borde föreslå. Brevet blev knappast mindre uppfordrande av dess avslutning: ”Må det tillgivas mig att jag prövat Herr Överstens tålamod med yttranden, som kanske ej äga något egentligt värde. Men vi äro bägge vid livets afton; det är ock vår gemensamma önskan att åt barn och efterkommande lämna ett i kultur och civilisation framgående fosterland. Vid denna ålder påminnes man om den kända piecen: On fait ce qu´on peut, et pas tout ce, qu´on veut.

Sällskapet följde nära von Haartmans direktiv. Innan året gick ut inlämnade det resultatet av sitt arbete. Dettas opinionsbildande betydelse ökades genom att det genast utgavs i tryck: *Kejserliga Finska Hushållnings-Sällskapets underdåniga utlåtande angående åtgärder till befrämjande af finska landtbruket och dess binäringar, med dertill hörande bilagor*, inalles 316 sidor.

Sitt uppdrag hade sällskapet fått av senaten, men sitt utlåtande riktade det till ”Stormäktigste, Allernådigste Kejsare och Storfurste”. I sitt brev hade von Haartman låtit förstå att sällskapet kunde utlåta sig också om annat än om ”jordbrukets och lantmannanäringarnas ståndpunkt och behover”. Sällskapet tog sig friheten att inför tronen framställa önskemål också gällande ett allmänt folkskoleväsende, kreditväsendet och den kommunala självstyrelsen.

4.2 Inför lantdagsinstitutionens återuppväckande

En av dem vilkas åsikter sällskapet inhämtade förrän det avgav sitt utlåtande var Sebastian Gripenberg. Denne hade i sällskapets tjänst lett grundandet och uppbyggandet av Mustiala lantbruksinstitut. Efter några år i enskild tjänst kallades han till chef för den år 1860 inom senaten inrättade expeditionen för jordbruket och de allmänna arbetena.

Sommaren 1857 satt Gripenberg med kejsarens begivande (D I 2 s. 139) som ordförande vid det av sällskapet anordnade fjärde allmänna lantbruksmötet i Finland. Mötet hölls på Mustiala. Han inledde mötet med att erinra om kejsarens välvilja och åberopade dennes nyss uttalade åsikt ”att vi kunna förbliva goda finnar utan att därföre glömma att vi äro medlemmar av den stora familj, vars chef kejsaren är; den innefattar vidare enligt min åsikt en tillförsäkran att vi kunna trygga oss vid hoppet om en tidsenlig samhällsutveckling, utan att åsidosätta uppfyllandet av våra förbindelser till det mäktiga rike, med vilket vi äro förenad” (Lantbruksmötet s. 1).

När mötet avslutades avtackades ordföranden av löjtnant Gustav Silfversvan. I sitt tal framhöll denne de allmänna lantbruksmötenas uppgift som politiska opinionsbildare och påverkare: ”Regering och folk upplysas av de hållna diskussionerna om många föråldrade och tidsvidriga stadganden i landets lagstiftning, och utgöra de även för medborgaren en nyttig skola, där han lär sig att offentligen behandla olika samhällsfrågor.” ”Vi skola också hoppas att en huld monark, som säkert med uppmärksamhet skall taga kännedom om våra överläggningar, av dem skall pröva när hans folk är moget för ett sådant deltagande i deras avgörande” (Lantbruksmötet 1857 s. 139).

Tre år senare hölls följande allmänna lantbruksmöte, nu i Fredrikshamn. Också nu leddes mötet av Gripenberg. I sitt öppningsanförande uttalade han förhopp-

ningen att den finske jordbrukaren inte måtte besmittas av tidens oro: ”Måtte vi rätt uppfatta vår ställning, avmäta våra tillgångar och icke genom överdrivna eller okloka anspråk skada oss själva. Jag tvekar icke, mine Herrar, att öppet för Er uttala dessa önskningar, ty när man som jag står vid slutet av sin jordiska levnadsbana, kan man utan fruktan och förebråelse träda sanningen inpå livet, vilka förhållanden den än må gälla” (Lantbruksmötet 1860 s. 20).

När Gripenberg avslutade mötet betygade han deltagarna ”sin innerligaste tacksamhet för den livlighet och framför allt den varma och sansade fosterlandskänsla, varigenom förhandlingarna vid detta möte utmärkt sig” (Lantbruksmötet 1860 s. 191).

Gripenberg var uppenbarligen allvarligt orolig för att sällskapet som opinionsbildare obetänksamt kunde skada Finlands ställning. Kort efter det att han blivit chef för senatens jordbruksexpedition tillkännagav han ”sin önskan att med sällskapet samråda i åtskilliga viktiga frågor rörande jordbruket och dess binäringar” (A I 56 – U § 8/14.6.1861). Sällskapet sammankallades till ett extra plenum (A I 56 – P § 1/6.7.1861), vid vilket Gripenberg framlade sju frågor. Han ville inte att de skulle diskuteras vid detta tillfälle, ”men likväl av envar av sällskapets ledamöter behjärtas och betänkas för det fall att desamma framdeles skulle av Kejserliga senaten till sällskapets utlåtande överlämnas; (...) På tal om lantdag ansåg herr senatorn sig böra omnämna att, såsom orden föllo sig, vi ha lantdag i våra egna händer. Allt berodde likväl på den kommitté som i januari nästa år kommer att sammanträda. Visar då denna kommitté det förtroende vi äro skyldiga vår ädle och högt älskade monarks landsfaderliga avsikter, så trodde herr senatorn att vi inom två à tre år kunde påräkna lantdag; men blev förhållandet annorlunda, uppenbarar sig i denna kommitté misstänksamhet och misstroende i stället för den fullkomligaste tillitsfullhet, då låge helt säkert lantdagen fjärran från oss.”

Lantdagarna återuppväcktes, men Gripenberg tycks inte ha sluppit sin oro för sällskapets som opinionsbildare. När sällskapet 14.9.1865, efter ett avslag år 1862 (D I 3 s. 70), ånyo anhöll om att få anordna ett allmänt lantbruksmöte framhöll det mötets uppgift att upptaga ”allmänna frågor, som i stort inverka på jordbruket och hela landets ekonomiska ställning, varom ett allmänt lantbruksmöte, till vilket samlats upplysta och erfarna jordbrukare från landets skilda delar, bör kunna anses behörigt att uttala de åsikter och meningar, som inom landet äro rådande och vilka, för så vitt de hava billighet och sanning för sig, därefter kunna bana sig väg till landets styrelse” (A I 60 – St § 5/12.8.1865, B I 26 s. 183).

Nu lika som år 1862 fick sällskapet ett avvärjande svar, båda gångerna undertecknat av Gripenberg (D I 4 s. 80 och 142). Under hans tid som senator anordnades intet allmänt lantbruksmöte och mötet i Fredrikshamn blev det sista i sällskapets regi. – Sällskapets storhetstid var förbi.

Inom sällskapets ledning kände man likväl ännu bördan av det ansvar som sällskapet länge haft som initiativtagare och sakkunnigorgan. När sällskapet år 1867 gjorde ett sista försök att utge en egen tidskrift sades i dess första nummer: ”Sedan vi nu med visshet tro oss kunna räkna på periodiskt återkommande lantdagar, borde jordbrukarne ej försumma att till en förberedande behandling inom Hushållningssällskapet låta upptaga de många livsfrågor för det finska lantbruket, som ännu äro i saknad av en tidsenlig och tillfredsställande lösning.” – Tidskriften upphörde redan samma år och småningom fann sig också sällskapet i sin förändrade ställning. Hur ställningen förändrats belystes i samma till läsaren riktade inledning på tidskriften.

Lars Zilliacus: Finska Hushållningssällskapets arkiv och skrifter VI

Åbo Akademis förlag

ISBN: 951-765-316-6
ISBN: 951-765-317-4 (digital)

2006